

[SiC] itur ad astra

78
(2022)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Főszerkesztő

Kovács Janka

Főszerkesztő-helyettes

Lászlófi Viola

Szerkesztőség

B. Székely Dorottya Piroska, Koloh Gábor, Mravik Patrik
Papp Gábor, Rózsa Márton, Svégel Fanni, Tóth Kelemen
Veress Dániel, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Keres Zsófia, Lengyel Levente, Muraközy Virág
és Simon Bence szerkesztette.

A borító Kovács Janka munkája.

A borítón található kép forrása: Birgit Kinder/East Side Gallery (Berlin)

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

5	„Számomra érthetetlen, hogy nem ismerjük a saját szomszédainkat.” Beszélgetés Kiss Gy. Csaba művelődéstörténésszel
Tanulmányok	
POLITIKAI KONFLIKTUSOK ÉS ALTERNATÍVÁK	
17	Lajos Máté A Független Horvát Állam elhelyezése Európa térképén
35	Balázs István Miklós Rendszerváltás-alternatívák Lengyel- és Magyarországon
55	Erdős András Patrik Posztjugoszláv, „posztháborús” állapotok: Albán etnikai kisebbségek a Nyugat-Balkánon
KULTURÁLIS HATÁSOK	
85	Pintér Bálint A sorozatgyártott épületkerámiák megjelenése Európában, különös tekintettel a wagrami gyár szerepére Közép-Európa 19. századi építészetében
103	Wojciechowski Patrícia A hatalmi változások és a multietnikumú, multikonfesszionális lakosság hatása Vilnius 19–20. századi városképére
129	Biró Bence Kirándulás a nemzetiségi periférián: Egy bánági cseh falu beazonosítása Jászi Oszkárnál és az ott történt tanítógyilkosság a nemzetiségi kérdés tükrében
Szemle	
145	Vas Máté A szindróma neve: Dávid király <i>Ruth Mazo Karras: Thou Art the Man: The Masculinity of David in the Christian and Jewish Middle Ages. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2021.</i>

155	Molnár Csongor Az örök partizán útja <i>Marie-Janine Calic: Tito. Der ewige Partisan. München, C. H. Beck, 2020.</i>
161	Tóth Kelemen Közép-Európa (túl)élni tanít <i>Milan Kundera: Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája. Budapest, Európa Kiadó, 2022.</i>
167	Kollár János Miklós Párhuzamos valóságok? <i>Mitrovits Miklós: Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.</i>
173	English abstracts
177	Szerzőink

„Számomra érthetetlen, hogy nem ismerjük a saját szomszédainkat.”

Beszélgetés Kiss Gy. Csaba művelődéstörténésszel

Önt ma a közép-európai régió egyik legtekintélyesebb szakértőjeként ismerik, annak idején azonban egyetemi tanulmányait 1963 és 1968 között az ELTE német–magyar szakán végezte. Mik voltak azok a legfőbb korai impulzusok, amelyek „Közép-Európa kis államainak” kutatása, pontosabban a közép-európai kultúra vizsgálata felé fordították?

Valóban magyar–német szakos voltam. Akkoriban nagyon nehéz volt a felvételi, és nem voltam biztos abban, hogy fölvesznek. Ezért azt tanácsolta a gimnáziumban egyik tanárnőm, Kati néni, hogy fölkészít a cseh szakra. 1962-ig a munkás- és parasztszármazásúak előnyt élveztek az egyetemi felvételin, viszont nekem apám 1945 előtt kistisztviselő volt. Kati néni Pozsonyból kitelepített magyar volt, de a cseh és szlovák kultúrát nagyra becsülte. Éppen jelentkezésemtől változtatták meg a törvényt, emiatt elkezdtem azon gondolkodni, hogy a magyar mellé a francia vagy a német szakpárt válasszam. Mivel németül jobban tudtam, végül erre esett a választásom – biztosra mentem. A magyar szakban biztos voltam, hiszen engem leginkább az irodalom érdekelt.

A cseh kultúrával való korai, első megismerkedés tehát inkább véletlen volt. Így kerültem kapcsolatba viszont egy cseh 20. századi többkötetes verseskönyvvel,¹ és megdöbbenően jó volt: Nezval, Wolker... kiváló költők voltak benne!

Aztán jött a lengyel utazás, ami mindent megváltoztatott. Az egy szabadabb világ volt – nehéz ezt elmagyarázni. A hatvanas évek elején a kádárizmus egyrészt kemény volt, másrészt szürkeség, reménytelenség, elzártság uralkodott – és különösen a Nyugattól voltunk elzárva, még akkor is, ha négy év alatt jobban megtanultam franciául, mint nyolc év alatt oroszul. Az íróasztalomon kint volt egy képeslap, amin az Eiffel-torony volt látható, és tudtam: én oda eljutni soha nem fogok. Lengyelországban viszont más volt a helyzet: ma is megvannak ott ezek a kávéházszerű intézmények, ahol lehetett a sajtót olvasni: például az előző napi francia újságot – nálunk még a könyvtárakban sem mindig. Lengyelországban

¹ ZÁDOR (SZERK.), 1959.

diákklubok, diákszervezetek voltak, és nem csak a „helyi KISZ”, hanem tőlük teljesen független, többek között érdekvédelemmel foglalkozó diákszövetség is. Fiatalon az embert magával ragadta ez a lengyel diákélet: a szórakozás, az autóstop – ami számomra a szabadság metaforája.

Az első, 1964-es krakkói látogatását később élete egyik fordulópontjának nevezte. Mesélne egy kicsit az akkori benyomásairól?

Krakkó főtere nagyon nagy benyomást tesz az emberre. Én előtte nem jártam Pozsonyban, Kolozsváron, Kassán, vagy egyéb történelmi városokban, ahol a főtérnek hasonló hagyománya van. Mellbe vágó érzés volt megérkezni a főtérre: ide járt Balassi Bálint – most már a főtér sarkán emléktábla is megemlékezik erről. És ezer más dolog, amit az ember a magyar irodalom és történelem által tud, ismer Krakkóról és főtéréről, az ott szembejött vele.

Az erről készült interjúfilmben² nagyobb hangsúlyt kap, hogy a lengyelek milyen barátsággal fogadták a magyarokat.

Ahogy múlik az idő, egyre inkább úgy gondolom, hogy ennek '56 volt az oka. Az első lengyel utam idején nyolc évvel voltunk 1956 után. Minden lengyel emlékezett rá, óriási nagy kultusza volt, később a hetvenes évek lengyel illegális kiadványaiban is rengeteg anyag volt a magyar '56-ról – akkoriban már elmondhatjuk, hogy többet tudtak a lengyel egyetemi hallgatók 1956-ról, mint a magyar fiatalok.

Ez az autóstoppos út és a lengyelországi benyomások voltak azok, melyek elindították a későbbi pályáját?

Igen. Akkor kezdtem a második évet az egyetemen, amikor kimentem Lengyelországba, és már ott elkezdtem lengyelül tanulni. Akkoriban az egyetemi hallgatók nem nagyon beszéltek idegen nyelveket, ma már jobb a helyzet. Tanultunk persze oroszul, de azt rosszul beszéltük. Mikor hazajöttem, beiratkoztam a Lengyel Intézetbe, és már akkor tudtam, még ha nem is pontosan, hogy a lengyel dolgokkal fogok foglalkozni.

Az autóstoppos mozgalomban inkább csak magyarok vettek részt, vagy más térségbeli országok fiataljai is?

Helytálló a kérdés, de azért nem egyszerű a válasz. Lengyelországban legális volt az autóstop, csak ki kellett váltani egy kártyát. Emiatt a stopposok 80%-a lengyel volt, utána a magyarok voltak a legtöbben, és elvétve voltak csehek vagy szlovákok – akkoriban ugye nem is választottuk őket külön –, máshonnan nem nagyon.

² A lengyelországi autóstoppos mozgalomról szóló visszaemlékezések riportfilmben és könyv formájában is feldolgozásra kerültek. Vö.: *Autóstoppal a szabadság felé* (2021, r.: Zajti Gábor) és ZAJTI (SZERK.), 2021.

Itt az egyetemen kihez tudott a lengyel témák iránti érdeklődésével fordulni?

Igazából megkerestem a lengyel szakosokat, de ekkor még a német szakon volt számomra a hangsúly, ahol nagyok voltak az elvárások, sokat kellett tanulni. Persze közben végig ott lebegett a fejem fölött, hogy majd újra eljutok Lengyelországba: tervezgettük, hogy majd szilveszterkor, majd a következő évben... És hát tanultam szorgalmasan lengyelül. Ottani barátaimtól – akik nem bölcészek voltak, hanem a bányászati-kohászati egyetem hallgatói – megkaptam a gimnáziumi irodalom- és történelemkönyveket, azokat is alaposan tanulmányoztam.

Ön éppen 1968-ban diplomázott. Tudna mesélni arról, hogy a hallgatók azokban a hónapokban mennyire követték nyomon a csehszlovákiai eseményeket? Milyen volt a bölcsészkaron a prágai tavasz lecsapódása?

1968-ban diplomáztam, közben jött a nagyon fontos pozsonyi kitérő. Mivel sokat hallgattam a Szabad Európa Rádiót, már 1967-ben világos volt számomra, hogy Csehszlovákiában mozog valami, ezért egy barátommal elhatároztuk, hogy a tavaszi szünetben elmegyünk Csehszlovákiába. Közben volt egy tanári gyakorlatom is, ennek helyszínéül (családi okok miatt) Kalocsát választottam, ahol minden nap megvettem az *Új Szót*, ami ötven fillérbe került. Ezt olvasva már márciusban látszott, hogy ott nagyon komolyak a dolgok – de Magyarországon ezt még nem érzékelték. A szünetben aztán elmentünk Pozsonyba, ami hatalmas élmény volt.

Először is a lengyel- és csehtanulás miatt elég sokat megértettem a nyelvből, és teljesen magával ragadott a prágai tavasz ügye, ami Magyarországra csak kis fáziskéséssel ért el, úgy májusra, a vizsgaidőszakra – de azért itt is nagyon érdekelt mindenkit. Az Eötvös Collegiumban vendég volt egyszer egy nagyon jó beszélgetésre Erdei Ferenc. Neki nagy lelkiismeret-furdalása volt – mert ő azért aktívan támogatta a kommunistákat –, ezért nagyon nyitottan viselkedett, és teljes mellszélességgel támogatta a csehszlovák változásokat. Ami még számomra érdekes volt a '68-as Csehszlovákiában, hogy a magyar kisebbség kérdése felvetődött, sőt az *Élet és Irodalomban* értekeztek arról, hogy a felvidéki magyar irodalom tulajdonképpen kettős kötődésű: tartozik Csehszlovákiához és Magyarországhoz is. Aztán Dubčeket fogadta Kádár, és így tovább – szóval benne volt a légkörben, sokat beszélgettünk róla. A diákmozgalmi hullám (a nyugati és a csehszlovák is) a bölcsészkarra igazán olyan féléves késéssel jutott el. Ez a mi egyetemünket is megmozgatta, erről írtak is kollégák – viszont én akkor már nem voltam hallgató.

Az egyetem elvégzése után hogyan alakult a pályája?

A szakdolgozatommal kapcsolatban elég bizonytalan voltam. Akkor már úgy voltam vele, hogy el kellett volna menni a Világirodalom Tanszékre valamilyen lengyel témát megcsinálni – de nem volt időm, meg hát az ember magánélete is hullámozik, úgyhogy végül a sportnyelvről írtam. Amikor elvégeztem az egyetemet, úgy éreztem: vége a világnak! De szerencsére egy olyan munkahelyre kerültem, ahol a lengyel nyelvet lehetett használni: a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoporthoz.

Ott lengyel ügyekkel foglalkoztam, lektoráltam, szerkesztettem. Az itt eltöltött három év tökéletes szakmai felkészülés volt. Kiküldtek nyári egyetemre Varsóba, de nyelvtanulás céljából Pozsonyba is, ráadásul rengeteg szabadidőm volt. Ezután lettem aztán újságíró.

Az Írószövetség is óriási lehetőség volt, mert ez lehetőséget adott – az Írószövetség és a szocialista országok közti egyezmények által – különféle, akár hónapos hosszúságú tanulmányutakra. Én nem voltam tagja az Írószövetségnek, de voltak olyan pártfogóim (például Fodor András költő), akik adtak ajánlást, és többször tudtam ilyen ösztöndíjas tanulmányútra menni Csehszlovákiába és Lengyelországba. A „nagy írók” akkoriban inkább csak kimentek két-három napra egy könyvbemutatóra, ott jól tartották őket – de a fiatal műfordítók helyeire alig volt jelentkező, pedig luxuskörülmények között szállásolták el őket, például a mostani Dévény Szállóban. Vidéken oda utaztam, ahová akartam: csak lediktáltam az úticéljaimat az ottani titkárnak, és másnapra intézte a szállást, a kocsit – gépkocsivezetővel.

A Közép-európai találkozásaim³ című kötetében azokat a közép-európai értelmiségieket, alkotókat mutatja be, akikkel – saját szavaival élve – „Közép-Európa végigbarangolása” során, szakmai munkája révén ismerkedett meg az évtizedek alatt. Ezt, vagy akár korábbi interjúit olvasgató az embernek az a benyomása, hogy azokban az években rendkívül nagy hatással volt Önre ez a pezsgő szellemi közeg, regionális kapcsolati háló.

Persze! Az egészen más volt, mikor az ember megismert egy szlovák történészt vagy egy lengyel író, és akkor az ember úgy érezte, hogy el kell olvasni minden szövegét, aztán meg hazajött Magyarországra, és írt róla. Szóval ezek ilyen, hogy is mondjam... kölcsönös érdekltség is volt benne, rengeteget lehetett tanulni ezekből a találkozásból, és közel is lehetett kerülni a lengyel, szlovák vagy cseh szellemi elit kitérő képviselőihez.

Mikor aztán aspiráns lettem – ez volt régen a megfelelője a mai doktoranduszoknak – akkor már célzottan mentem szakmai helyekre, például a Varsói Irodalomtudományi Intézetbe, vagy a Szlovák Irodalomtudományi Intézetbe. Amikor az embernek publikációi voltak, akkor már lehetett konferenciákra járni, ez megint egy más típusú, tudományos kapcsolatrendszer volt. Ez a hetvenes évek elején kezdődött számomra, nagyjából egy időben az irodalmi-publicisztikai tevékenységemmel. Ez is hatalmas lehetőség volt, ekkoriban – huszonnyolc éves lehettem – a *Tiszatáj* című szegedi folyóiratban a közép-európai, kelet-európai rovatok szerkesztését adták nekem. Volt cseh és lengyel számunk is.

Ezt követően került a Kelet-Európai Kutatócsoporthoz?

Az aspirantúra három évig tartott, abból körülbelül kettőt töltöttem ott. Ekkor lakásépítésben voltam, ami nem egyszerű dolog. Ott olyasmikkel foglalkoztunk, mint például ezeknek a kelet-európai irodalmaknak a magyar recepciója. Miután 1980-ban a Szolidaritás ügyében lázadoztunk, annak annyi pozitív eredménye

³ Kiss Gy., 2018.

lett, hogy mindannyiunknak elfogadható kutatói állást szereztek. Így kerültem az Irodalomtudományi Intézethez.

Aspiránsként a témám két világháború közötti lengyel-magyar regényösszehasonlítás volt az Irodalomtudományi Intézetben, a témavezetőm Sziklay László, a kassai Laci bácsi volt, a szlovák irodalom kiváló ismerője. Ez egy kifejezetten szabadelvű műhely volt, még a Történettudományi Intézetnél is szabadabb: ha például valami politikai tiltakozást aláírtunk, a vezetőség eltűrte. Az Intézet tele volt kitűnő tudósokkal, nagyon hálás vagyok az ott eltöltött időért. Klaniczay professzor, az igazgató egyszer behívott és azt mondta: „*amikor leteszed ide a titkárnő asztalára a disszertációt, a következő hónaptól a fizetésed is 20%-kal emelkedik*”, de aztán sose kérte számon. Nagyon szerettem Klaniczayt, kitűnő vezető volt. Bár adminisztratív ügyek miatt kissé késett a kandidátusi védés, végül 1986-ban ezt is sikerrel vettem.

Ennek a kandidátusi kutatómunkának az egyik tanulsága az volt számomra, hogy engem igazából nem is annyira az esztétikai kérdések érdekelnek, hanem az irodalmi művekben *benne lévő* történelem! Tartottam azóta itt ilyen kísérleti órát is a Művelődéstörténeti Tanszéken, hogy „irodalom mint történeti forrás”. A nyolcvanas évek közepétől aztán elkezdtem komolyabban foglalkozni a közép-európai nacionalizmusokkal, és rájöttem arra, hogy ez valahogyan más, mint a nyugat-európai nacionalizmusok, itt máshogy történt a nemzetté válás. Ez összefüggött azzal is, hogy 3–4 évig benne voltam a politikában is – de az egy külön történet – mert ott, miután a szovjet nyomás engedett, állandóan ütközni kellett a közép-európai nacionalizmusokkal, nemzeti és kisebbségi kérdésekkel.

A nyolcvanas évek elején találtam erre a himnusz-témára, illetve a nemzeti jelképekre, mitológiákra, amelyek a nemzetté válás elengedhetetlen kellékei. Himnusz minden nemzetnek van – ezeknek az elemzését kezdtem meg: nézzük meg, hogy mi van benne, milyen nemzetkép. A kutatómunkában különösen Németh Gy. Béla volt mentorom, ő volt a kandidátusi bizottság elnöke, és egyébként ő a Művelődéstörténeti Tanszék alapítója is.

Ön szerint mi a legfontosabb regionális specifikum, hogyan fogalmazná meg a „közép-európaiságot”?

Én azt mondanám, hogy a modern nemzetté válási útban gyökerezik talán a legjelentősebb különbség: ez megkülönbözteti a régiót Nyugat-Európától, és megkülönbözteti Oroszországtól is. A modern nemzetet úgy szoktam jellemezni, hogy kettős természete van: van egy politikai és egy kulturális természete, ezek bonyolult kölcsönhatásokban, egymáshoz való viszonyukban kölcsönösen meghatározzák egymást. És annyiban rokon a német fejlődéssel a közép-európai, hogy itt sem voltak szuverén államok (ellentétben Angliával vagy Franciaországgal), ezért a nyelvi-kulturális közösség súlya fontosabb volt. De a német nemzetté válás ettől függetlenül még nagyon más: nem volt hangsúlyos a nemzetpusztulás víziója, a külső hatalmi szorítás, a trauma árnyéka.

A cseh himnuszban benne van, hogy „megmentette a pusztulástól” – egy finom sor csupán, egy célzás, de nálunk az egész magyar reformkor tulajdonképpen ezen töprengett. Egyik horvát barátomnak, aki az egyik legjobb horvát költő, van egy

ilyen verse, hogy *Az utolsó horvát*, míg a cseh himnusz szerzőjének, Josef Kajetán Tylnek van egy ilyen elbeszélése, hogy *Az utolsó cseh*. Arany János pedig megírta *Az utolsó magyart*. Lehet, hogy erről egyszer írok egy tanulmányt.

Mondhatjuk tehát, hogy a közös tapasztalatokból eredő közös félelmek azok, amik meghatározzák ezt a regionális identitást?

Az egyik ilyen pillér biztosan ez, másrészt pedig – hogy is mondjam – a túlélési stratégiák tapasztalata. *Svejk!* Nekünk ez olyan olvasmány volt, annyira meghatározó, ha valaki elkezdett belőle egy történetet, valaki más meg folytatta. A *Svejk* remekül megtestesíti a közép-európai túlélési képességet, túlélési stratégiákat.

Érdekes, hogy például Erasmuson is sokszor a magyarok alkotnak egy brancsot a csehekkel, horvátokkal stb., míg például a franciák vagy olaszok meg egészen más világ.

Pontosan. Ott van egy ilyen mentalitásbeli hasonlóság: nemzetközi társaságokban a magyarok, lengyelek, csehek, szlovákok egy-kettőre megértik egymást.

Ugyanakkor a közbeszédben és azon túl is sok szó esik az ellentétekről, az egymásnak okozott és egymástól elszenvedett sérelmekről is.

A sérelmek is hasonló logikájúak! A szlovák sérelmek elképesztő módon hasonlítanak például az ukránok lengyelekkel kapcsolatos sérelemérzeteire. Az ukránoknál is (szabad)paraszti népesség volt és lengyel nemesség. A mai Szlovákia területén is – annak ellenére is, hogy voltak szlovák nemesek – az az ösztereotípiá érvényesült, hogy a magyar úr és a szlovák paraszt. A magyar ott lakik a kastélyban, mi a kunyhóban.

A rendszerváltás előtt működött a Bethlen Gábor Alapítvány, aminek mindig volt egy közép-európai díjazottja is. Mesélne ehhez kapcsolódó tapasztalatairól?

A Bethlen Gábor Alapítvány egy nagyon izgalmas civil társadalmi kezdeményezés volt, nem létezett olyan jogintézmény a kommunista Magyarországon, hogy alapítvány. A támogatásokat úgy kellett összeszedni, tehát egy nagy hálózati rendszer, egy ellenzéki hálózatépítés is volt. Az alapítványnak arra volt pénze, hogy díjakat osszon ki egy ünnepség formájában. Általában három díj volt: egy hazai tudósnak vagy művésznek, egy határon túli magyarnak és egy közép-európainak. A közép-európaiak között egyik első volt Zbigniew Herbert lengyel költő, akit személyesen ismertem – azóta szobra is van Budapesten – Csoóri Sándor tartotta a laudációt. Aztán kapott díjat Hrabal is, engem az a megtiszteltetés ért, hogy kiemeltem érte a repülőtérré. Nagyon aranyos volt! De kapott horvát író, szlovén író, kárpátaljai ruszin költő is. A rendszerváltás után aztán az alapítvány visszaszorult, kicsit megfélekeztek róla. Pedig ma is nagy haszna lenne mindenki számára, ha egymás művészeinek, tudósainak eredményeit kölcsönösen figyelemmel kísérnénk, és újra olyan intenzív kapcsolatokat alakítanánk ki egymással, mint a rendszerváltás előtt.

Éber Márk szociológus *A csepp*⁴ című könyvében azt állítja, hogy a nyugat-európai értelmiség nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a rendszerváltásokat követően a közép-európai értelmiség társadalmi-szellemi megújulást, legalábbis új impulzust hozhat a kibővülő Európába, de ez végül elmaradt. Egyetért ezzel? Ha igen, miért maradhatott el? Ha nem, hogyan hozott új impulzust a közép-európai értelmiség?

Nem olvastam a könyvet, de mindenképpen el fogom! Én azt gondolom, van egy alapvető, kölcsönös meg-nem-értés a közép-európai és a nyugat-európai értelmiségek között. Ennek az egyik fő oka szerintem az, hogy a kommunista korszak tapasztalatával nem tudnak mit kezdeni, fogalmilag-nyelvileg sem. Ez kicsit emlékeztet engem arra az amerikai történéstől⁵ származó tézisre, miszerint a „másik Európát” a francia felvilágosodás gondolkodói találták ki, hogy legyen ellenkép, amihez képest ők „mennyre jók” – egy elmaradott, barbár világ. Ettől a képtől mintha a nyugat-európai értelmiség annyira nem tudott volna megszabadulni, nem értik az itteni nemzeti kérdést. A nyugat-európai világ történeti emlékezetének középpontja érthető módon a holokauszt. Ez bennünket természetesen ugyanúgy nyomaszt, csak minket még ráadásul a kommunista korszak is. Ez a kettősség, a két-féle totalitarizmussal való szembenézés, ez számukra nehezen érthető, átélhető.

Bizonyára benne van az idézett munka állításában az 1983-as Közép-Európa vita is, Kundera, Párizs. Ennek hullámai egészen Jugoszlávia és Lengyelország keleti határaiig eljutottak. A nyugat-európai értelmiség tulajdonképpen ettől várt valamit, hogy majd ez valamiképpen egész Európa számára tud egy produktív üzenetet kikristályosítani. Na most szerintem ez a vita inkább a *fordulatot* segítette! Én nem szoktam használni a rendszerváltás kifejezést, kissé hazugnak tartom, ez az én – hogy is mondjam – bolondériám. De azt gondolom, nagy hajtóerő volt ez a Közép-Európa gondolat a rendszer lebontásában és az ellenzék kialakulásában. Rengeteg lengyel publicista írt róla, Csehországban még illegális folyóirat is működött *Közép-Európa* címen, még én is írtam oda. Magyarországon például Konrád György volt ennek vezéralakja, de sokan mások is foglalkoztak ezzel a témával – végig a levegőben volt. 1989–90-re aztán eljött egy olyan pillanat, mikor együtt mozdultak meg ezek az országok, a kölcsönhatások pedig erősek voltak.

Egy korábbi interjúban említi is, hogy az Írószövetség 1986-os közgyűlése előtti este Konrád György lakásán például Ryszard Kapuściński is jelen volt, és a „magyar pesszimizmus-sal” szemben optimistábban látta az 1986-os mozgásteret a nemzetközi helyzetben. A lengyel-magyar (illetve akár egyéb közép-európai-magyar) kapcsolatok milyen hatással voltak az Írószövetségre, illetve az egyéb ellenzéki kezdeményezésekre az Ön saját tapasztalatai alapján?

Ja igen, az egy érdekes találkozó volt, ott volt Csurka István, Csoóri Sándor, Haraszti Miklós, és itt volt Budapesten Kapuściński, és ő is eljött. Nagy, hosszú beszédek voltak, és mindenki pesszimista volt – becsukják az Írószövetséget, nem lehet megtartani a rendezvényt. És Kapuściński mondta, hogy „*Ne hülyéskedjetek!*”

⁴ ÉBER, 2020.

⁵ WOLF, 1994.

Most, nyolcvanhat novemberében a magyar hatalom nem engedheti meg magának, hogy az Írószövetséget becsukja! Megpróbálkoznak ilyen-olyan manipulációkkal, de nem: ne legyetek ilyen pesszimisták!"

Valószínűleg '56 traumája miatt volt ilyen pesszimista a magyar ellenzék, politikai nézettől függetlenül. Lengyelországban más volt a helyzet: ott Gomulka óriási engedményeket tett, és meg tudtak egyezni Wyszyński bíborossal, megszűnt a tévesztetés, megmaradt a földtulajdon és a kis- és középvállalkozói réteg, ami aztán a későbbi lengyel gazdaság nagy eredményeinek záloga volt. Nálunk '56-ban viszont az utolsó faluban is megdöntötték a rendszert, majd véres retorzió következett, ami a lengyeleknél elmaradt. Amikor a magyar írók 1957 tavaszán börtönben voltak, a lengyel írók Nyugatra mehettek ösztöndíjjal.

A térség jövőjét illetően időről időre felmerülő kérdés, hogy a V4-es, illetve közép-európai országok szorosabb, hatékonyabb együttműködése inkább az Európai Unió integráció által, vagy egy V4, vagy egyéb ehhez hasonló platform keretein belül, esetleg bilaterális módon valósulhat meg leginkább. Ön hogy látja ezt a kérdést?

Mindenképpen az Európai Unió keretei között, de azon belül úgy gondolom, hogy hosszútávon nézve mind Magyarországnak, mind a többi tagállamnak szüksége van a Visegrádi Négyekre. A lengyeleknél van egy törekvés az – én is szoktam használni – Intermarium, vagy Három Tenger nevű platform kialakítására, ami egy szélesebb Közép-Európa koncepció: az Adria, a Balti-tenger és a Fekete-tenger által közrefogott terület. Ezt elsősorban a lengyel és a horvát elnök kezdeményezte, és főleg infrastruktúra-összeépítések, gazdasági energiaösszehangolások voltak a fókuszában.

Ahhoz, hogy ennek a térségnek nőjön a politikai, de különösen az energetikai függetlensége – erre az együttműködésre szükség van! Ha ez az együttműködés nem valósul meg, nem erősödik meg, akkor ki leszünk téve a német és francia nagytőke diktálásának, valamint az orosz fenyegetésnek egyaránt. Ez a térség kapott egy újabb nagy figyelmeztetést 2022. február 24-én: meg kell próbálnia kialakítani az együttműködés sokkal szorosabb normáit! Bevallom – és ezt már sokszor elmondtam – számomra érthetetlen, hogy nem ismerjük a saját szomszédainkat. Én azt hittem, ha vége lesz a kommunista rendszernek, ebben gyökeres változás lesz. Nem lett.

Korábban szóba került, hogy milyen élénkek voltak ezek a kapcsolatrendszerek a hetvenes-nyolcvanas években. Nekem az a benyomásom, hogy a rendszerváltás után ez talán inkább elkopott.

Egyetértek. Ennek az oka az lehet, hogy kinyílt az ablak a Nyugatra! Ez óriási dolog, én mindig arra vágytam, hogy eljussak Párizsba – harminchat éves voltam, mikor először sikerült. A nyitás óriási volt, és mindenkit érintett. Hányan dolgoznak Nyugaton a mi térségünkben? Milliók – a legtöbben Romániából, de mindenhol! Megszületett a Visegrádi Együttműködés, ami egy óriási, történelmi jelentőségű dolog! A két háború között Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia naponta összeakaszkodott – ma van egy ilyen együttműködés, és ez

hihetetlen nagy érték. De ezt tulajdonképpen nem sikerült a kilencvenes évektől olyan szintre emelni, hogy ennek a jelentőségét a következő nemzedékbe átvigyék, és ez egyértelmű mulasztás. Ez történt az értelmiségi kapcsolatokkal is, meglazultak.

Most február 24-ével elkezdődött egy új korszak. Igazából az előző korszak mérlegét is el kéne készíteni, mert van egy nagy hiánytétel Magyarországon. A lengyeleknek, cseheknek vagy szlovákoknak a szláv nyelvrokonság miatt könnyebb helyzetük van, de egyébként a lengyelek óriási kutatóhálózattal rendelkeznek, ami Kelet-Közép-Európával foglalkozik: intézetek, portálok, kutatócsoportok. Fehérorosz és ukrán fiatalok százezrével tanulnak lengyel egyetemeken, ösztöndíjakat kapnak. Lengyelország tehát nagyon komolyan dolgozott ebbe az irányba, viszont úgy érzem, hogy Magyarország kicsit elmaradt.

Mi 15 évig küzdöttünk azért, hogy legyen magyar lektor a Fiumei Egyetemen, holott már egy 2003-as fiumei konferenciánkon elmondták, hogy ők szeretnék magyar lektort – csak hát erre a két állam között kell megállapodás, meg biztosítani kell az illető fizetését. Annyit huzakodtak vele, hogy végül csak két-három éve lett meg a magyar lektorátus. Na de hát miért kellett eddig húzni? És ezer más példát tudnék mondani arra, hogy Magyarország igazából nem folytatott – hogy is mondjam – kulturális-diplomáciai „megnyerő” politikát a szomszéd országok irányába. Most ez pillanatnyilag nagyon nehéz lenne, de ezt módszeresen kellett és kellene folytatni.

Korábban, amikor a Zágrábi Egyetemen tanítottam öt évig, Glatz Ferenc akadémiai elnök kérte tőlem, hogy foglaljam össze pontokban egy oldalon, hogy mik lennének a legfontosabb teendők. Leírtam többek között azt, hogy kellene egy Zrínyi-ösztöndíj, aminek keretében Magyarország bizonyos számú horvát hallgatónak, doktorandusznak ösztöndíjat biztosít. Mert láttam azt, hogy a horvát történészek a magyar nyelvet, a magyar történelmet nem ismerik. De kértem Magyar-Horvát Történeti Vegyesbizottságot is. Ebből a két pontból semmi nem lett.

Ha ugyan most nehéz is lenne ilyen kívánatos kultúrdiplomáciát folytatni és közeledést segítő missziókat megvalósítani, de Ön szerint mik a magyar értelmiség ilyen (intézményes vagy egyéni) lehetőségei az EU-csatlakozás előtt álló nyugat-balkáni országok vagy Ukrajna és Fehéroroszország irányában, tekintetében?

Nagyon nehéz kérdés, de én is fontosnak tartom. A lengyel látószög hagyományosan mindig az UBL: Ukrajna, Fehéroroszország, Litvánia, a magyar látószög pedig a Balkán felé néz. Az egyik kollégám volt a szarajevói nagykövet, neki próbáltam magyarázni, hogy miért lenne fontos, hogy a Szarajevói Egyetemen legyen magyar, nálunk pedig bosnyák lektor – de ez se lett. Úgy érzem, nálunk nincs hosszú távú kulturális, kultúrdiplomáciai stratégia, hogy mit lehetne csinálni. A politikai dimenzió persze más kérdés, de a kulturális dimenzióban sokkal szabadabban lehet mozogni. A két világháború között Klebelsberg Kuno nem is tette be a magyar intézeteket a külügy alá, és nem is volt olyan túlságosan fölülről irányított mechanizmus ennek, mint ma. Tavalý a magyar intézeteket elnevezték Liszt Intézeteknek – nem igazán hangzik jól. Persze minden tisztelem Liszt Ferencnek, de ugye miről nevezik el ezeket az intézeteket? Goethe, Puskin, Cervantes... hát miért nem

nevezték el Petőfi Sándorról? Persze lehet vitatkozni Petőfi költészetéről – én nagy híve vagyok, ez családi örökség – de mindenütt egy fogalom. Kínában mai napig milliós példányszámban jelenik meg. Szóval nem érti az ember a külpolitika kulturális dimenziójának a tervezését. Én értem persze, hogy egy ilyen harsány, erős hangot hallat a külügyminiszter – ez egy elképzelés, egy lehetőség, de a kulturális diplomáciát azt éppen, hogy *soft power*nek szokták nevezni. Erre máshogy, más megközelítésben, és távlatosabban kellene tervezni, pontosan fel kellene mérni, ki az az értelmiségi réteg, akire érdemes és lehet hatni. És hát Délkelet-Európa... most van egy montenegrói doktorandusz, a múltkor elhívtam a szemináriumba, angolul tartott egy prezentációt. Montenegró nagyon fontos helyen van, rengeteg magyar megy oda nyaralni, de nulla, amit tudnak Montenegróról. Még Horvátországról is alig, pedig ott évente félmillió magyar turista van. Ez szerintem abszolút hiánytétel.

A magyar és a lengyel politikai fejlődésben megfigyelhetünk hasonló folyamatokat, mintázatokat: mindkét országban van egy erős jobboldali kormányzópárt, és mindkét országban hasonló szituációban vannak a liberális, illetve baloldali politikai erők. Ön szerint mennyiben van kontinuitás a rendszerváltás-kori politikai erők és a mai politikai agendák ideológiái között, illetve miből ered ez a hasonlóság?

Azzal kezdeném, hogy a magyar és lengyel ellenzéket nem lehet összehasonlítani. Lengyelországban van egy komoly ellenzék – lehet nem szeretni, de a Tusk-féle párt egy komoly erőt képvisel, illetve mindig vannak új és érdekes erők, a Lengyel Parasztpártnak él tovább a hagyománya. Nálunk sokkal egységesebb a mezőny, és sokkal erősebb – ez a 19. század óta tartó hagyomány – a meghatározó politikai erő. Az tragikus, hogy Magyarországon mennyire nincs komoly ellenzéki párt. Lengyelországban az ellenzéki térfél tagoltabb, de a Polgári Platform számottevő erő.

Akkor viszont miből ered ez a különbség?

Nálunk a 2002-ben bekövetkezett, félig-meddig posztkommunista fordulat Lengyelországban korábban lezajlott, és rövidebb ideig tartott. Lengyelország ráadásul fölfelé ívelt: a 2008-as válság idején is jól teljesített a gazdaságuk, Európában a nagyon kevesek egyike volt, aki pozitív GDP-t tudott felmutatni, Magyarországon pedig 2008–2009 nagyon mély válság volt. Egyáltalán az, hogy 1994-ben, a rendszerváltó párt csődje után az MSZP érvényes baloldali pártként legitimálódott, már az felvet kérdéseket – de erről emlékirataimban írtam.

Míg a nyugati bölcsészet- és társadalomtudományosság alapvetően a piacosság útján jár, addig a kelet-közép-európai diszciplínák az állami finanszírozásán. Mindkettővel jól ismert problémák járnak. Hogy látja, milyen a (reális és optimális) jövője a közép-európai, esetleg kimondottan a magyar bölcsészet- és társadalomtudományoknak ebben a dichotómiában?

Tulajdonképpen amikor először a nyugati egyetemi világgal találkoztam, megdöbbenett az, hogy milyen szűk specializációk vannak. Nálunk az általános műveltség és a látókör szélesebb volt, ott viszont szűkebb és mélyebb. Most egy kicsit úgy

látom, mi is ebbe az irányba megyünk. Lehet, hogy ez már idejétmúlt, romantikus elképzelés, de én úgy gondolom: valamiféle egyensúlyra lenne szükség. Mintha, ahogy a spiritualitás tekintetében, a vallás hiányában bekövetkezik egy elvilágiasodás, úgy a kultúra területén is végbemenne egy ilyen kiüresedés, kiürülés, értékvesztés.

Az ELTE BTK-n a Közép-Európa tanulmányok mesterszak interdiszciplináris megközelítésmódokat alkalmaz. Alkalmasnak tartja ezt a szemléletet a térség kutatására?

Mindenképpen! A Művelődéstörténeti Tanszéken a kezdettől fogva volt egy ilyen törekvés, ami napjainkra elég jól beérett: az a kiindulási alap, hogy a történelmet nem lehet elszakítani a mentalitástörténettől, a szokásrendszer változásaitól stb., vagy olyan határokat szabni, amelyek például a történelemtudományt az irodalomtudománytól elválasztják. Nekem nagy inspirációt jelentett az összehasonlító irodalomtudományos módszer: két kultúrát szembesíteni egymással – na most erre valójában a történettudományban is szükség van. Nem hiszem, hogy a magyar történettudomány annyira zárt lenne, de a közoktatásban a történelemoktatás egy ilyen nemzeti narratívában gondolkodik. Néha azt sem vesszük tudomásul, hogy az 1918 előtti Magyarország nem volt etnikai értelemben magyar ország, pedig ez lenne a minimum. És a velünk élő nem-magyarok történelme is benne van a mi történelmünkben. Lehet, hogy ez nem mindenkinek tetszik, de az Aranybulla – ugye, most jubileuma van – az a velünk élő többi nép Aranybullája is: vonatkozott a szlovák, horvát nemesekre is. A regionális megközelítést helyesnek tartom, a földrajz egyébként is érdekes dolog! Varsóban készült most egy Visegrád-atlasz, ami egy zseniális könyv. A térbeliség nélkül nem lehet a történelmet megérteni.

Többek között az Ön közreműködésével évek óta megrendezésre kerül a Németh László műfordító tábor, amely egy rendkívül fontos kezdeményezés. Hogyan látja az ilyen és ehhez hasonló programok elért eredményeit?

A probléma az, hogy nagyon kevesen vannak a jelentkezők, és sokszor nem tudjuk összeállítani a műhelyeket. Tavaly nem volt Cseh Nyelvi Műhely, mert három fiatal nem volt, aki csehből fordítana. Luxus körülmények vannak Lakiteleken, harmadosztályú szállodai teljes ellátás, sport- és ismerkedési lehetőségek, költők, írók, könyvkiadók, szerkesztők. Prága, Varsó, Zágráb például sokkal inkább előrébb jár ebben a kérdésben – Mészáros Andor most azon dolgozik, hogy ezeket valahogy összehangolja. Varsóban nagyon erős a hungarológia, Prágában a visegrádi szakon belül van magyar specializáció, szóval ők nem állnak annyira rosszul sem egymás és a magyar irodalom és tudomány fordításával, sem a Közép-Európa gondolat tudományos szintre emelésével.

Min dolgozik mostanában?

Most egy Visegrádi Kisenciklopédia koncepcióját dolgozzuk ki – olyan fogalmak, amik összekapcsolnak minket. Mondjuk a betyár! Mind a négy népnél megvan. Vagy a bujdosó! Illetve a közös történelmi emlékezhelyek, személyek (például

Szent Adalbert, Husz János), intézmények, fogalmak. De vannak egyéni terveim is: Selmecbányának hatalmas irodalmi mitológiája van, magyar, szlovák, cseh és német nyelven is, ezzel szeretnék foglalkozni egy kicsit. A másik nagy szerelmem az Adria, szeretném folytatni a magyar utazók az Adriánál dolgozat-sorozatomat is.

A meglévő hiányosságok ellenére azért talán azt is el lehet mondani, hogy napjainkban a Közép-Európa gondolatnak mégis mintha egy kicsit reneszánsza lenne, nem?

[Nevetve] Legyen!

Az interjút Keres Zsófia és Simon Bence készítette Budapesten, 2022 áprilisában

Felhasznált irodalom és rövidítések

ÉBER

2020 ÉBER Márk: *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2020.

KISS GY.

2018 KISS GY. Csaba: *Közép-európai találkozásaim. 18 év – 41 arckép*. Budapest, Nap Kiadó, 2018.

ZAJTI (SZERK.)

2021 ZAJTI Ferenc (szerk.): *Autóstoppal Lengyelországban*. Budapest, Nap Kiadó, 2021.

ZÁDOR (SZERK.)

1959 ZÁDOR András (szerk.): *A modern cseh líra kincsháza I–IX*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1959.

WOLF

1994 WOLF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA, Stanford University Press, 1994.

Lajos Máté

A Független Horvát Állam elhelyezése Európa térképén

Az alábbi tanulmányban azokat az elképzeléseket igyekszem bemutatni, amelyek az Usztasa, Horvát Forradalmi Szervezet (Ustaša, Hrvatska revolucionarna organizacija; UHRO) tagjai, az usztasák¹ fogalmazták meg arra vonatkozólag, hogy Európán belül hol helyeznék el Horvátországot. A szervezet működésének és céljainak átláthatósága érdekében röviden kitérek az 1920-as évek előzményeire, illetve az 1930-as évek európai nagypolitikájára is. Az usztasa tervezetek tartalmukat tekintve két nagyobb részre oszthatók: az 1930-as évekbeli emigrációs írások, majd az 1941 és 1945 között fennálló Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska; NDH) kiadványai alapvetően azonos mondanivalót fogalmaztak meg, tartalmi szempontból azonban lényegi változások következtek be.

1918. december 1-jén Belgrádban kikiáltották az egységes délszláv államot,² amely többek között Szerbiát, Montenegrót és az Osztrák–Magyar Monarchia délszlávok lakta területeit foglalta magába. Az egyesülést a horvát pártok többsége elfogadta, viszont a kialakuló állam berendezkedése miatt hamar szembekerültek a szerbiai politikai elitekkel. A horvát erők szívesebben láttak volna egy föderális államot, vagy akár egy konföderációt, míg Belgrád a centralizált állami felépítést favorizálta a Karađorđević-dinasztia vezetésével, amit az 1921-es alkotmányban sikerült megerősítenie. Horvátországgal ezzel elveszítette azt az autonómiáját, amellyel az Osztrák–Magyar Monarchiában rendelkezett.

---

¹ Egyes horvát nyelvű kifejezéseket nem fordítok le szó szerint, csak a magyar helyesírásnak megfelelő átírásban használom őket. Ezeket a szavakat Ante Pavelić és követői a horvát nyelvből kölcsönözték, ám újabb jelentéstartalommal ruházták fel őket. Az „usztasa” (*ustaša*) kifejezés felkelőt jelent, ám az elsődleges jelentését tekintve inkább Pavelić szervezetére és követőire használják. Nem fordítom le a „domobrán” (*domobran*) kifejezést sem. A szó honvédet jelent, ám Horvát Domobrán (*Hrvatski Domobran*) név alatt szervezkedett a horvát diaszpóra észak- és dél-amerikai ága, akik nem azonosak az Osztrák–Magyar Monarchia idején, vagy az 1941-1945 között fennálló horvát honvédséggel. A harmadik kifejezés, a „Poglavnik”, ami eredetileg vezért, államfőt jelent. Ezt a címet Pavelić az emigrációja során is viselte már, illetve a Független Horvát Államot is ebben a rangban vezette.

² Az újonnan létrejött ország a Szerb–Horvát–Szlovén Királyi Állam nevet viselte kezdetben. 1921 és 1929 között Szerb–Horvát–Szlovén Királyság volt a hivatalos megnevezése, majd 1929-től 1941-ig Jugoszláv Királyság.

Az államberendezkedéséről szóló viták ezt követően az 1920-as években végig napirenden voltak. A horvát pártok, élükön a Horvát Parasztpárttal (Hrvatska seljačka stranka; HSS), különböző módon próbáltak követeléseiknek érvényt szerezni, például bojkottálták a nemzetgyűlés munkáját, egyes képviselők pedig külföldre utaztak a nagyhatalmi támogatás elnyerése érdekében. A horvát erők sérelmezték a szerb típusú közigazgatás bevezetését, amit nem egyszer a rendszer elmaradottságával magyaráztak.³ Ezekben az interpretációkban a horvátok és szerbek közötti különbségek is hangsúlyosan jelentek meg, így nem egy esetben a nyugatias, európai, „civilizált” horvátok és a keleties, balkáni, „civilizálatlan” szerbek képét erősítették a szónokok és újságírók. A Parasztpárt elnöke, Stjepan Radić egy 1923-ban elmondott beszédében így nyilatkozott Belgrádról: *„A belgrádi egy cincár, kapitalista, rablóbanda, de semmiképp sem civilizált kormány. Rezsimjük az elmúlt néhány évben körülbelül 30,000 horvát parasztot veretett meg.”*⁴

A pártpolitika margóján helyezkedett el a korszakban a Horvát Jogpárt (Hrvatska stranka prava; HSP). A Jogpárt célját tekintve különbözött a többi horvát párttól, mivel nem az SZHSZ Királyság szerkezetének átalakítását követelte, hanem Horvátország teljes függetlenségéért szállt síkra. A HSP titkára, majd később alelnöke Ante Pavelić ügyvéd volt, aki beszédeiben szintén hevesen bírálta a belgrádi kormányzatokat. A közös állam ellen fellépő Jogpárt azonban nem tudott nagyobb népszerűsége szert tenni a horvát szavazók körében.

1928. június 20-án a belgrádi nemzetgyűlésben Puniša Račić szerb képviselő tüzet nyitott a Parasztpárt képviselőire, akik közül ketten a helyszínen veszítették életüket, Radić pedig hetekkel később halt bele a sérüléseibe. A merénylet felkorbácsolta az indulatokat, az ország uralkodója, I. Sándor király a helyzet megoldása érdekében 1929. január 6-án kihirdette a királydiktatúrát. A király felfüggesztette az 1921-es alkotmányt, a pártokat feloszlatták, sőt az elkövetkező években a rendszer Jugoszlávia-szerte fellépett az ellenzékkel szemben.

Pavelić a diktatúra kihirdetését követően nem sokkal emigrációba vonult, hogy a horvát függetlenségnek külföldön szerezzen támogatókat. Kezdetben Ausztriából, később Olaszországból szervezte a horvát emigrációt. Az Usztasa, Horvát Forradalmi Szervezetet 1930-ban alapította meg néhány munkatársával az Olasz Királyság területén. A szervezet egy általános horvát felkelést próbált kirobbantani, melynek célja a Jugoszláviával fennálló államközi kapcsolatok megszakítása, valamint Horvátország önállóságának és függetlenségének deklarálása volt. Pavelić követői, az usztasák kétféle módszert alkalmaztak, hogy célkitűzésüket megvalósítsák. Egyrésztől a diverzán és terrorakciókkal a jugoszláv hatalom stabilitását próbálták meg aláásni, ezzel együtt Belgrád tekintélyét akarták lerombolni a bel- és külföld közvélemény előtt egyaránt. Másrésztől horvát és idegen nyelvű kiadványokat jelentettek meg, amivel a horvát állam felállításának fontosságáról akarták meggyőzni az európai, illetve az észak- és dél-amerikai horvát diaszpórát, valamint a nyugati nagyhatalmokat. Utóbbi tevékenységük során több elképzelés

³ Az SZHSZ Királyság húszas évekbeli belpolitikáját ettől függetlenül nem lehet leszűkíteni a horvát-szerb szembenállásra, mivel a délszláv államban a nemzeti-nemzetiségi törésvonalakon kívül vallási és gazdasági ellentétek is jelentkeztek az egyes csoportok között. (JUHÁSZ, 1999. 55–56.)

⁴ BILANDŽIĆ, 1999. 79. Az idézeteket horvát nyelvről fordítottam magyarra, ezek lektorálásáért ezúton is köszönetet mondok Dudás Elődnek.

is megfogalmazódott Horvátország térképen való elhelyezéséről földrajzi, kulturális és politikai értelemben is.

Az usztasa irodalom részletesebb tárgyalása előtt fontosnak tartok kihangsúlyozni néhány olyan fontosabb eseményt, amelyek kihatottak a szervezet működésére. Az 1930-as évek első felében az usztasa kiadványok döntő részt Európa különböző országaiban jelentek meg, így főleg Olaszországban, Ausztriában és Németországban.⁵ 1934. október 9-én azonban az usztasák a Belső Macedón Forradalmi Szervezettel (Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija; VMRO) közösen merényletet követtek el Sándor jugoszláv király ellen. A királygyilkosságot követően az európai kormányok felléptek az UHRO és egyéb hozzájuk köthető szervezet legális működése ellen, s ennek következtében a kiadványaik jórészt megszűntek. A nyomtatványaik kiadásának súlypontja áttevődött Észak- és Dél-Amerikába, ahol már az évtized első felétől Horvát Domobrán néven szervezkedtek a horvát függetlenség hívei. A harmincas évek végén Pavelić követőinek és szimpatizánsainak egyes lapjai és kötetei, ha visszafogottabb hangnemben is, de megjelenhettek Jugoszláviában. 1941. április 10-étől 1945 májusáig az usztasák írásai, kevés kivételtől eltekintve, az általuk vezetett Független Horvát Állam területén jelentek meg.

Az usztasák a horvát államjogra, illetve az önrendelkezési és a történeti jogokra hivatkozva követelték az önálló Horvátország létrehozását az úgynevezett horvát történeti és etnikai területeken. Ez a nagyhorvát elképzelés az Osztrák–Magyar Monarchia korabeli Horvátországon kívül kiterjedt Boszniára és Hercegovinára, Dalmáciára és a Muraközre és egyes esetekben más régiókra is. A 19. századi jogpárti hagyományokhoz híven a boszniai muzulmánokat a horvát nemzet integráns részének tekintették.⁶

Az usztasák kezdetben a horvát nacionalizmus egyes frázisait hangoztatták, amit később saját ideológiájukkal is kiegészítettek.⁷ Pavelić az első jelentősebb emigrációban írt cikkében is még ezek az elemek bukkannak fel. A horvát államiság bemutatása mellett szó esett az önvédelmi harcokról, amelyeket a horvátok különböző nagyhatalmak ellen folytattak. A Nyugathoz tartozás érzete és a kereszténység védőbástyájának koncepciója is helyet kapott az írásban, ahogy Jugoszlávia becsmérése is, ami a szerb expanzió termékeként jelent meg.⁸

Horvátországot és a horvát nemzetet az usztasák a Nyugathoz sorolták. A horvátok kultúrájukat tekintve a nyugat-európai civilizációhoz tartoznak; az ország földrajzi fekvése és gazdasági fejlődése alapján is Nyugat-Európa része.⁹ Az usztasa szervezet programjaként működő *Usztasa Elvek (Ustaška načela)* egyik pontja

⁵ A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően a német kormány fokozatosan felszámolta az országban működő usztasa sajtót a Jugoszláv Királysággal ápoljt jó viszonya miatt.

⁶ Az Isztriai-félsziget Horvátországhoz tartozására ritkán tértek ki az usztasa kiadványok, mivel a terület ahhoz az Olasz Királysághoz tartozott, amely támogatta a szervezet működését. Noha az igény olykor felmerült, de hasonló okok miatt nem forszírozták Pavelić követői a Baranyai-háromszög és a Bácska jövőbeli hovatarozását, amely régiókra Magyarország is igényt tartott. A Novi Pazar-i Szandzsák az ott élő muzulmánok miatt került bele néhány írásba, illetve olykor Szlovénia csatlakozását sem tartották kizártnak.

⁷ SADKOVICH, 2010. 154–155.

⁸ PAVELIĆ, 1929. 34–36.

⁹ PAVELIĆ, 1929. 34–35.

nyíltan kimondta: „A horvát nemzet a nyugati kultúrához és a nyugati civilizációhoz tartozik.”¹⁰ A Nyugathoz tartozás érzetét ezen kívül a vallás is biztosította, hiszen a horvátok a kereszténység nyugati ágához tartoztak. Egy későbbi írás szerint 1300 évvel korábbi kikeresztelkedésükkel legitimálták, hogy Európa „kulturált”, nyugati nemzetek közé tartozhassanak.¹¹

Az usztasa elképzelések alapján a horvátok a Nyugathoz tartoztak, ám a nyugati világ határán, a Nyugat és a Kelet között lévő határmezsgyén éltek.¹² A horvát nacionalisták a nyugati világ határának a Drinát tekintették, amit a felállítandó horvát állam keleti határaként is emlegettek.¹³ A folyó mentén húzódó határvonalat egyidősnek tartották a horvát állammal, mivel a honfoglaló horvátok idáig terjesztették ki a hatalmukat.¹⁴ Ahogy az államjogukról, úgy az ősi keleti határról sem voltak hajlandóak lemondani az usztasák.

Horvát nacionalista körökben már korábban is élt az az elgondolás, amit az usztasák is átvettek, miszerint a nyugati és a keleti világ ütközőzónájában fekvő Horvátország a keletről jövő támadások kapujában állt.¹⁵ A történelem során az itt zajló véres csatákban a horvátok nemcsak saját hazájukat, hanem a keresztény Európát is védtek.¹⁶ A kereszténység védőbástyája koncepció azonban nem a két világháború közötti időszak során keletkezett; először Frangepán Kristóf utalt így Horvátországra 1523-ban a VI. Adorján pápának írt levelében.¹⁷ A horvátkérdés kapcsán használta ezt az érvet Eugen Kvaternik, a 19. századi jogpárti eszme egyik első ideológusa is.¹⁸ A húszas években Milan Šufflay, a neves történész és albanológus elevenítette fel ezt az elméletet, miszerint Horvátország Európát védte a nem európai elemektől¹⁹ – ezt az elképzelést a tárgyalt korszak elejétől a végéig hangoztatták az usztasák. Megjelent köreikben az a nézet is, hogy amíg más nemzetek képesek voltak sokasodni a háborús veszély elmúlásának köszönhetően, addig a horvátok Európáért véreztek, így nem gyarapodtak, ezért váltak kis nemzetté.²⁰ Európa azonban megfeledkezett a védőről, az I. világháborút követően pedig hagyta, hogy Horvátországot Szerbia bekebelezze.²¹ A védőbástyaszerepről és az Európa hálátlanságáról szóló koncepciók szintén megjelentek a korabeli magyar közbeszédben a trianoni békeszerződés kapcsán. A két nemzet sérelme közötti különbségre Ivo Frank,²² a horvát emigráció tagja világított rá: „A magyar nemzet

¹⁰ BUDAK (UR.), [1933]. 36.

¹¹ N. N., 1940. 56.

¹² MORTIĐIJA, 1938. 19.

¹³ Theodosius római császár 395-ben a Drinát választotta a Nyugat- és Kelet-Római Birodalmat elválasztó határnak. (SOKCSEVITS, 2011. 42.)

¹⁴ ŠALKOVIĆ-FRAJSMAN, [1933]. 33.

¹⁵ ŽUVANIĆ, [1932]. 20.

¹⁶ PAVELIĆ, 1929. 34.

¹⁷ SOKCSEVITS, 2011. 157–158.

¹⁸ TURKALJ, 2013. 43–44.

¹⁹ KISIĆ KOLANOVIĆ, 2009. 270.

²⁰ PAVELIĆ, 2015. 193.

²¹ SADKOVICH, 2010. 157.

²² Frank a délszláv állam létrejöttét követően emigrációba vonult, ahol a horvát függetlenség érdekében szervezkedett. Pavelićsel kezdetben együttműködött, ám az usztasákhoz nem csatlakozott, mivel nem értett egyet azok terrorizmusra épülő módszereivel.

a háborúban sokat vesztett, mi horvátok azonban mindent elvesztettünk, kivéve a nemzeti öntudatunkat. Amíg azonban ez megvan bennünk, törhetetlenül él hitünk a feltámadásban és szabadságban!"²³

A kereszténység védőbástyájának elmélete természetesen magában hordozta azt a felvetést is, hogy léteznie kell valamilyen ellenségnek is, akitől meg kellett óvni a hazát, a kultúrát, Európát. Az usztasa kiadványokban a leggyakrabban a keletről nyugatra tartó ellenséges hatalmakkal vívott csatákról, így például a Bizánc és az Oszmán Birodalom hódító hadjáratairól írtak. Ezekből a szövegekből rendre kitűnik, hogy Szerbián kívül melyek voltak azok az övezetek, amelyektől az usztasák el akarták határolni a horvát államot és társadalmat. A Kelet és a Balkán-félsziget felemlegetésével a horvát függetlenség hívei kísérletet tettek arra, hogy a Nyugatot meggyőzzék a térségre vonatkozó előítéleteik helytállóságáról. A Keletre a Nyugati világ már a felvilágosodás óta egyfajta egzotikus másként tekintett,²⁴ amelyhez további negatív képzettársítások adódtak hozzá a történelem során, például az elmaradottság és a barbárság képzete. A „balkáni” jelző szintén negatív jelentéstartalommal töltődött fel ezekben a körökben: a Balkán mint a primitív, erőszakos népek hazája jelent meg, erre a képre pedig az usztasák megpróbálták mind jobban ráerősíteni.

Ezekben az írásokban a szerbséget a Nyugat esküdt ellenségeként, a bizánci módszerek mestereként tüntették fel: „*A horvát nemzet nyugati kultúrával átitatott és a civilizált és becsületes nemzet minden ismérvével rendelkezik. A szerbek keleti kultúrájú nemzet, az ortodox egyház tisztán bizánci neveltetésű tagjai, a nyugatiasság és a katolicizmus esküdt ellenségei*” – írta Pavelić 1929-ben.²⁵ A balkáni agresszivitást a Jugoszláv Királyságban fellelhető szerb dominanciával és a királyi diktatúrával azonosították. A királydiktatúra fellépéseit és merényleteit az otthoni ellenzék vagy az emigráció ellen lépten-nyomon felhasználták, hogy kidomborítsák a rendszer barbár mivoltát. Ezek közül az egyik legkirívóbb esetnek számított a zágrábi rendőrség merénylete Milan Šufflay ellen 1931-ben, amit a tudós nem élt túl. Egy kifejezetten a nyugati közvéleménynek szánt kiadványban a gyilkosságot is a fentebbi elemek felhasználásával magyarázták. Az érvelés szerint a horvát értelmiség likvidálásával a szerbek meg akarták törni a horvát nemzetet, európaiságának gerincét tervezték így szétroppantani.²⁶ Az identitásától megfosztott horvátokat ezzel könnyebben lehet a szerbségbe beolvasztani. Pavelić és követői az usztasa akciókat azonban rendre önvédelemként és bátor cselekedetként állították be.

Az usztasák támadásaikban kiemelt szerepet szántak Jugoszlávia uralkodójának, I. Sándor királynak, akit a diktatúra éltetőjének tartottak. A király becsmérlése nem szorítkozott rendszerének bírálatára; heves és olykor abszurd vádakkal illeték az uralkodó személyét és az egész dinasztiát. A Karađorđević-dinasztia alapítóját, Djordje Petrovićet a következő módon ábrázolták:

²³ FRANK, 1933. 14.

²⁴ BARTHA, 2015. 208.

²⁵ PAVELIĆ, 1929. 49.

²⁶ N. N., 1931. 5.

„Egy cigány család az albán hegyekből. Karađorđe, minden cigány vonása mellett, rendkívüli vérszomjassággal volt megáldva; megölte az alvó embert, majd ráhajtott a holttestére egy konda disznót, hogy azok felfalják és eltüntessék »hősiességének« a nyomát. Ezt követően még több embert ölt meg, ami miatt szedniük kellett a sátorfájukat és menekülésre kényszerültek. Az útjuk a mi Szlavóniánkig vitte őket. Itt apját elfogta az albán hegyek utáni vágy és elhatározta, hogy hazatér, ám a neje, Marica, ellenkezett. Mivel az öreget nem lehetett lebeszélni az elhatározásáról, ezért a fia, Đorđe, anyja beleegyezésével, megölte őt, maga pedig belépett az osztrák határőrseregbe. Itt tanult meg írni, olvasni, és a káplárságig vitte. Rövid idő múlva ismét a törökökhöz menekült és a szerbiai Kragujevac közelében vert tanyát. [...] Így 1804. február 15-én megváltották a Šumadijában fellázadt nemzet vezetőjének a cigány hajdút, akit mindenki csak Karagjorgjének hívott, mert nagyon fekete volt, mint a többi törzsbelije. (A kara törökül feketét jelent).”²⁷

Az író szerint Petrović leszármazottjai módszereikben nem különböztek ősapjuktól; mindenkit megöltek, aki az útjukba került. Sándor apját, Péter királyt is agresszív személyként írták le, aki verte a feleségét, sőt a terhes asszony ágyékát egyszer csizmával ütötte, amibe a nő behalt.²⁸ Péter durvaságának vádjait jórészt a hatalomra kerülésének véres körülményeire alapozták támadói.²⁹ Az usztasa sajtóban élénk táruuló Sándor király képe – akire az „*utolsó Sándor*”,³⁰ „*Sanya, a vérszomjas fekete*”³¹ és hasonló megnevezéseket aggattak az emigráció tagjai – sem különbözött az őseiétől. Az uralkodó, ahogy az usztasák láttatták, már uralkodása kezdetétől tervezte, hogy diktatúrát vezet be, ezért a számára kellemetlen alakokat meggyilkoltatta. Így járt Nikola Pašić miniszterelnök, aki az egyik történet alapján a királynál mérgezett teát ivott,³² egy másik pletyka szerint Sándor megverte a nyolcvanéves kormányfőt,³³ aki ezután meghalt. A Radić elleni merénylet mögött is az államfő mesterkedéseit sejtették, aki megrendelte a gyilkosságot Puniša Račićtól,³⁴ hogy a kialakuló zűrzavarban könnyebben számolhassa fel a parlamentarizmust. A kórházban lábadozó Radićnak pedig a fülébe súgta: „*Üdvözöld nekem Pašićot!*”³⁵

Az ilyesfajta ábrázolásokkal a szerzők egyrészt dühöt, másrészt undort próbáltak kiváltani az olvasóikból a dinasztia és a szerbek irányába. Ezek az indulatok is, más usztasa akciók mellett, a horvátok fanatizálását és a tervezett horvát felkelés

²⁷ [BUDAK], 1934. 2. Az eredeti szövegben az igék váltakozva múlt és jelen időben fordultak elő. Az egyértelműség kedvéért a fordításban egységesen a múlt idő szerepel.

²⁸ PAVELIĆ, 2015. 268.

²⁹ 1903-ban tisztelték egy csoportja puccsot hajtott végre a regnáló szerb uralkodó, Obranović Sándor ellen és Karađorđević Pétert segítették hatalomra. Az államcsíny során a királyt és a feleségét meggyilkolták. A szerb királyokról így emlékezett meg Pavelić: „*A királyok, ritka kivételektől eltekintve, csak holtan kerültek le a trónról, ugyanis általában brutálisan meggyilkolták őket.*” Péterrel kapcsolatban azonban megjegyezte, hogy az övé véletlenszerűen természetes halál volt. (PAVELIĆ, 2015. 390–392.)

³⁰ DOŠEN, [1937]. 38.

³¹ ŠARIĆ, 1932. 6.

³² BUDAK (UR.), 1934. 128.

³³ PAVELIĆ, 2015. 392.

³⁴ PERČEC, 1931. 22.

³⁵ BUDAK (UR.), 1934. 130.

kirobbantását irányozták elő, ami során sajnálat nélkül le lehetett volna számolni az emberi tulajdonságaitól megfosztott ellenséggel. Az írások mellett nem egy esetben a pletykákat tényként tárták az olvasók elé, így bizonyos racionális elemeket³⁶ is hiteltelenítették. Azokat az elemeket, amelyek ellentmondtak az általuk képviselt szemantikusan felosztásnak, így például a jó és a rossz harcának, elvéve használták.³⁷

A nyugati orientációban a harmincas évek második felében új elemek tűntek fel az usztasa retorikában, amelyek a II. világháború során domináns szerepet kaptak. Kezdetben a horvát emigráció írásaival és a Népszövetségnek küldött memorandumjaival próbálta megnyerni ügyének a nyugati közvéleményt. Ezen törekvése hiábavalónak bizonyult, mivel Franciaország és Nagy-Britannia a versailles-i békerendszer fenntartásában, így Jugoszlávia területi integritásában voltak érdekeltek. Pavelić szervezete így azon államok felé orientálódott, akik nem akarták meghagyni a háború utáni *status quo*-t. Adolf Hitler kinevezése német kancellárrá és a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei; NSDAP) hatalomátvétele 1933-ban kecsegtethetett némi reménnyel a horvát szeparatisták számára, ám Németország és a Jugoszláv Királyság között baráti kapcsolatok alakultak ki. Az usztasákra kifejezett csapásként hatott, amikor Olaszország is rendezni kívánta az ügyeit a délszláv állammal.³⁸ A külpolitikai helyzet ellenére Pavelić az évtized második felében írt politikai műveivel a német nemzetiszocialista és az olasz fasiszta köröket kívánta megnyerni. Kiadványaiban a tengelyhatalmak mellett tett hitet, és úgy látta,³⁹ a gyenge demokráciáknak leáldozott.⁴⁰ Pavelić ezen írásai az évtized második felében nem váltak ismertté a hívei körében, mivel Olaszországban szigorú felügyelet alatt állt, műveinek kiadását pedig korlátozták.

A változást a II. világháború hozta meg az usztasák számára. 1941. április 6-án Németország és szövetségesei megtámadták a Jugoszláv Királyságot, a helyzetet kihasználva zágrábi usztasák egy csoportja német segítséggel április 10-én kikiáltotta a Független Horvát Államot. Pavelić napokkal később érkezett csak a horvát fővárosba, ahol kormányt alakított, a Poglavnik címet használva pedig államfővé is vált. Az emigrációban megkezdett irányvonalat, folytatta az usztasa vezér, sőt, a tengelyhatalmak melletti elköteleződésen felül, követőivel német és olasz mintára egy totális rendszer kiépítésére tett kísérletet. Jugoszlávia felosztását követően Hitler és Mussolini az NDH-nak biztosította az önálló államiságot és

³⁶ Például a nyugati és a bizánci államvezetés vagy kultúra különbözőségét.

³⁷ Budak fentebb idézett könyvében bemutatott egy párbeszédet, amit egy meg nem nevezett szerb politikussal folytatott. A szerző egyik mondatával utalt arra, hogy ugyan a szerbek is elszenvedői a királydiktatúrának, ám a horvátellenes politikával egyetértenek. (BUDAK [UR.], 1934. 153–154.) A tárgyalt korszakból nem találkoztam eddig olyan usztasa írással, amely például a szerb nacionalizmus közép-európai, Habsburg Birodalomból származó eredetével foglalkozott volna.

³⁸ Az 1937. március 25-én a belgrádi szerződések aláírása a jugoszláv–olasz barátkozás egyik fontos állomásának számított. A tárgyalások során az olasz fél ígéretet tett az usztasák támogatásának felfüggesztésére és az emigráció felszámolására is. 1937–1938 során a jugoszláv hatóságok segítségével kb. 250 olyan horvát térhetett vissza Jugoszláviába, akik a korábbi terrorista akciókba nem keveredtek bele.

³⁹ Pavelić Párizstól egyébként sem remélhetett segítséget, mivel a marseille-i merénylet miatt távollétében halálra ítélték Franciaországban.

⁴⁰ PAVELIĆ, 1941b. 263.

szövetségi státuszt,⁴¹ jobban mondva annak látszatát, valójában azonban az NDH Németország és Olaszország bábállamként működött. Az usztasa állam 1941. június 15-én a háromhatalmi egyezményhez, majd november 25-én az antikomintern paktumhoz csatlakozott, ezen kívül a csapatokat küldött a Szovjetunióba a Wehrmacht kötelekeiben, továbbá ugyanez év decemberében hadat üzent az Egyesült Királyságnak és az Egyesült Államoknak is. A horvát állam katonai, gazdasági, politikai és társadalmi kérdésekben is a két nagyhatalomtól függött, amelyek nem egy esetben megsértették a maradék szuverenitását is. Az usztasa vezetés azonban tudatában volt annak a ténynek, hogy mind az önálló államiság, mind a hatalom megtartása a tengelytől függött, így próbáltak annak irányvonalához igazodni.

Pavelić és követői a horvát társadalom usztasa szellemiségű átalakítását és átnevelését tűzték ki célul, amihez felhasználták a sajtót, a kultúrát és az oktatást. Az NDH-ban szigorú cenzúra működött, amely megszabta az usztasa irányvonalnak megfelelő műveket, így a legtöbb írás a kiadása előtt már átesett az ellenőrzésen. A lentebb ismertetett álláspontok alapján kitűnik, hogy bizonyos kérdésekben az usztasa ideológia nem képviselt határozott álláspontot, sőt nem egy esetben ellentmondások jellemezték.

Az usztasa propaganda az országot a két nagy szövetségeshez, Németországhoz és Olaszországhoz kötötte, a nyugati és katolikus kultúra meghatározó szerepe mellett a germán-latin kultúrához tartozást emelve ki. Ezek az írások és beszédek kihangsúlyozták, hogy az új Horvátországnak helye van az új európai rendben, része az Új Európának.⁴² Olaszország 1943-as kapitulációját követően az usztasák továbbra is az új európai rendezés mellett tettek hitet. Ezután csak Németországot ismerték el az új rend egyedüli vezetőjének,⁴³ sőt Pavelić elhitte, hogy a kontinens újrendezése során a vezető szövetséges lehet majd a Harmadik Birodalomnak Délkelet-Európában.⁴⁴ Az egyik korabeli propagandakiadvány a Független Horvát Állam felállításának okai közé sorolta, hogy az állam elismerésével Európa végre törlesztette az évszázados adósságát a horvát nemzetnek, amelyik hosszú időn keresztül védelmezte az európai kultúrát.⁴⁵

Az usztasák kíméletlen terrorja a szerbekkel, a zsidókkal, a baloldaliakkal és a rendszerellenes elemekkel szemben már 1941 során két nagy felkelés kirobbanását eredményezte a Független Horvát Államon belül. A nagyszerb csetnikek és a Jugoszláv Kommunista Párt (Komunistička partija Jugoslavije; KPJ) által vezetett partizánok fogtak fegyvert a rezsim ellen, ennek következtében a kormányzat nem tudta a hatalmát teljesen kiterjeszteni az ország területére. Az usztasa propaganda

⁴¹ Bulgária megkapta Macedónia nagyobb részét, illetve egyes kelet-szerbiai területeket, Macedónia nyugati sávját és Koszovót az olasz protektorátus alatt álló Albániához csatolták. Montenegró látszólag függetlenné vált, és terv szerint az Olasz Királysággal lépett volna perszónálunióra. Szlovéniát az olaszok és a németek felosztották egymás között és annektálták, Magyarország határai közé került a Baranyai-háromszög, a Bácska, a Muravidék és a Muraköz. A Bánátra a magyarok mellett Románia is igényt tartott, ám a terület a német katonai megszállás alatt álló Szerbia része maradt, de a gyakorlatban a helyi népi németek irányították az ügyeket.

⁴² LORKOVIĆ, 1943. 24.

⁴³ LORKOVIĆ, 1944. 4.

⁴⁴ BARTULIN, 2007. 58.

⁴⁵ CRLJEN, 1943. 25.

a háborút kettős védelmi harcként írta le: egyrészt az államon belüli ellenséggel szemben, másrészt Európa védelmében, utóbbival pedig a védőbástya-konceptió új tartalommal bővült, hiszen „a *Független Horvát Állam az új Európa védőfalán*”⁴⁶ állt.

Az ellenség köre jelentősen kibővült a korszakban, hiszen a nagyszerbség mellett a zsidóságot, a plutokráciát és a kommunistákat is támadta az usztasa sajtó. A kommunizmus elleni kétfrontos harcot a keleti, ázsiai barbársággal szembeni védekezésként ábrázolták. A marxista eszmerendszer németországi kialakulása cseppet sem zavarta Pavelićet, aki a következő módon oldotta fel ezt a paradoxont egy 1938-ban írt munkájában:

*„A kommunizmus egyáltalán nem a kelet növénye? Hát nem a kelet volt mindenkortól a bizarr és az egzotikus tanítások melegágya, a próféták és messiások küzdőtere, a fantasztikus ígéret földjeinek a keresései, az élet folyója, fönixmadár és nirvána? Nem szembetűnő, hogy Németországban, a nyugati kultúra és civilizáció országában, az egészséges ész, az egészséges test és az élénk szellem fájának országában a mostani kommunizmus alapját, annak tartalmát és hát a formáját Marx, a szemita keleti adja?”*⁴⁷

A Szovjetunió elleni háborút az emberiség ellensége elleni harcnak nevezte az egyik usztasa kiadvány, amely során a horvát nemzet az európai érdekekért küzdött.⁴⁸ A partizánokat az usztasa sajtó szerb többségű felforgatóknak mutatta be, a horvátok részvételét a rezsim elleni felkelésben jelentéktelennek próbálta beállítani.⁴⁹ A kommunisták elleni harc ezzel a horvát–szerb ellentét színezetét is megkapta, pláne, hogy a nagyszerb csetnikeket rendszerint a kommunistákkal szövetséges felkelőkként ábrázolták, akiket az angolszász plutokrácia és a zsidóság pénzelt.

Az usztasa propaganda hangsúlyozta azt is, hogy Oroszország két kontinensen fekszik. A Poglavnik érvelése szerint Ázsia a régi, Európa pedig az új kultúra kontinense.⁵⁰ Az Ázsiával szembeni előítéletek szintén korábbra nyúltak vissza, és a szerbellenes állásponttal kötődtek össze. Pavelić már 1929-ben a szerbek ázsiai eredetét bizonygatta: „Végül a szerbek vandál név alatt elfoglalták és kirabolták Rómát.”⁵¹ Egy 1935-ös dél-amerikai kiadvány a következőképpen fogalmazott Ázsia, Szerbia és Horvátország kapcsolatáról: „Szerbia ugyanannyira messze van Horvátországtól, amennyire Ázsia Európától, mert Szerbia minden szerint Ázsiához tartozik, Horvátország Európához. Horvátország és Szerbia nemcsak két különálló nemzet államai, hanem két világ mindazon különbséggel, amiket az évszázadok alkottak Európa és Ázsia között.”⁵²

Az usztasa ideológia tagadta a horvátok és szerbek közös államiságának szükségességét, emellett a két nemzet közötti bármiféle rokoni kapcsolatot is próbáltak cáfolni. Az NDH-ban kísérlet történt a horvát nyelv megreformálására, amely során a nyelvben fellelhető idegen hatásokat akarták száműzni. Ezek alatt főleg

⁴⁶ KOVAČIĆ, 1942. 3.

⁴⁷ PAVELIĆ, 1941b. 18–19.

⁴⁸ N. N., 1942. 62.

⁴⁹ LORKOVIĆ, 1944. 45.

⁵⁰ PAVELIĆ, 1941b. 207.

⁵¹ PAVELIĆ, 1929. 49.

⁵² VALENTA, 1935. 94.

a szerb nyelvi elemeket értették, és célul tűzték ki, hogy a horvát nyelv minél távolabb kerüljön a szerbtől, ezen kívül pedig az orosz behatások ellen is felléptek. A német és török eredetű kifejezéseket politikai okokból azonban meghagyták.

A horvát–szerb rokonság kifejezett tagadásának számított a horvátok gót eredetének felvetése. Az alternatív eredettörténetet nem Pavelić követői kezdték el népszerűsíteni, hanem más horvát nacionalisták, például a harmincas években önmagát horvát nemzetiszocialistának valló Stjepan Buć vagy a ferences Kerubin Šegvić.⁵³ Pavelić az 1936-ban a Harmadik Birodalom vezető köreinek írt *Die kroatische Frage (A horvát kérdés)* című értekezésében vetette fel először a gót származást, illetve tagadta a horvátok szláv eredetét.⁵⁴ A gót eredet hangoztatása az NDH kikiáltását követően kapott nagyobb hangsúlyt, amivel a Poglavnik és más usztasák Németország vezetőinek szimpátiáját akarták elnyerni. A germán gótokhoz való kötődés faji szempontból egyet jelentett a német–horvát rokonsággal, illetve az alsóbbrendűnek titulált szlávoktól való elhatárolódással. A gót rokonság elmélete nem vált a hivatalos usztasa ideológia részévé,⁵⁵ amit bizonyít, hogy a cenzúra teret biztosított az iráni és a szláv eredettörténeteknek is a korabeli írásokban. Más usztasa koncepcióban megjelent az a gondolat is, amely szerint a horvát nép kulturális és faji szempontból hidat képzett a germán–latin és a szláv világ között.⁵⁶ Ezek a kísérletek nem mutattak egyértelműen abba az irányba, hogy az usztasa ideológia egy az egyben a magáévá tette volna a német fajelméletet. Osztom James Sadkovich álláspontját, miszerint az usztasa rasszizmust nem biológiai, hanem kulturális rasszizmusként foghatjuk fel, amelyben a vallási hovatartozás fontos szereppel bírt.⁵⁷ A faji elkülönülés gondolata nemcsak a horvátok, hanem a szerbek⁵⁸ és a boszniai muzulmánok⁵⁹ bizonyos köreiben is megjelent.

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, a Kelet fogalmát az usztasa propaganda kizárólag negatív tartalommal töltötte meg. A Keletről alkotott kép teljesen más értelmet nyert, amikor az iszlámról, a muzulmánokról és a Közel-Keletről esett szó. A horvát közéletben az iszlámról alkotott pozitív kép már Ante Starčević 1850-es évekbeli írásaiban megjelent,⁶⁰ aki emellett a boszniai és hercegovinai muzulmán lakosságot a horvát nemzet integráns részének tekintette. Az usztasák, akik magukat Starčević követőjének tekintették, átvették ezt az ábrázolást a „horvátság

⁵³ GOLDSTEIN, 2001. 37.

⁵⁴ PAVELIĆ, 1941a. 14–15.

⁵⁵ JAREB, 2008. 881.

⁵⁶ BARTULIN, 2007. 61.

⁵⁷ SADKOVICH, 2010. 156–157.

⁵⁸ Bolla Lajos belgrádi főkonzul 1944 novemberében például a következőt írta a jelentésében: „A szerb-horvát ellentét faji politikai, mert a szerb nép nem szláv, hanem leantai eredetű, míg a horvát közelebb áll a szlávhoz.” Jelentés dr. Bolla belgrádi főkonzullal folytatott beszélgetésről. (1944. november 11.) MNL OL K 707, 1. csomag. 1. tétel. 292.

⁵⁹ 1942 novemberében boszniai muzulmánok egy szűk csoportja memorandumot küldött Hitlernek, amiben Bosznia autonómiáját, illetve a háború utáni függetlenségét irányozták elő. A memorandum kitért a boszniai muzulmánok gót eredetére, amivel a németekhez kötődtek vér szerint, nem a szláv horvátokhoz és szerbekhez. „A bosnyákok 90%-ának vékony, szőke haja, kék szeme és világos színű bőre van, a szerbek és a horvátok 80%-ának vastag fekete haja, fekete szeme és sötét színű bőre.” DEDIJER–MILETIĆ, 1990. 257.

⁶⁰ KISIĆ KOLANOVIĆ, 2009. 281.

legtisztább részé”-ről.⁶¹ Az usztasa propagandában a Drina nem a Kelettől, azaz az iszlám világtól, hanem a szerbektől és az ortodoxiától elválasztó határként jelent meg.⁶² A muzulmán horvát lakosság jelenléte miatt az usztasák egyfajta kulturális hídként tekintettek magukra és az államukra, amely összekötötte Európát az iszlám Kelettel.⁶³ Ezt szimbolizálta például az 1943 áprilisától Zágábban megjelenő török nyelvű *Istok-zapad (Kelet-Nyugat)* című újság is.⁶⁴ Az 1944-ben átadott zágrábi dzsámira mint Európa és a Kelet találkozásának jelképére tekintett az usztasa vezetés.⁶⁵ A muzulmánok imahelyét Horvátország katolikus szívébe emelték,⁶⁶ ezzel is hangsúlyozva, hogy a horvát nemzet ugyan kétvallású, de egy és oszthatatlan. Az usztasa kormányzat az NDH négyéves fennállása során több módszerrel is próbálkozott a muzulmánokat megnyerni a horvát nemzeteszmének. Az Európa és a Közel-Kelet, valamint a germán–latin és a szláv világ közötti kettős hídszereppel az usztasa propaganda az NDH kulcsszerepét kívánta kidomborítani, és fennállását újabb tényvel legitimálni.

A balkáni és a keleti kérdést természetesen árnyalta az usztasák bolgárokhoz és macedónokhoz fűződő viszonya. 1929 áprilisában, tehát még az usztasa szervezet megalapítását megelőzően, Pavelić és Gustav Perčec, a Horvát Jogpárt titkára Szófiában szövetséget kötöttek a macedón emigránsok egy csoportjával Horvátország és Macedónia függetlenségének megteremtése érdekében. A Belső Macedón Forradalmi Szervezettel ezek után kapcsolatokat tartott fenn a horvát emigráció, majd 1934-ben az usztasák a VMRO-val közösen hajtották végre a merényletüket I. Sándor jugoszláv király ellen. A II. világháborúban az NDH és Bulgária egy oldalon álltak, és voltak ugyan próbálkozások a két ország viszonyának szorosabbra fűzésére, ám ezek megmaradtak gesztus szintjén. Érdekes közelebből megvizsgálni, hogyan vélekedett a horvát és bolgár nyelven kiadott *Zagreb – Sofia* című lapban Ivan Oršanić újságíró a Független Horvát Állam Európán belüli helyzetéről:

„Az új európai közösségnek szükségesek ezek a nemzetek közötti baráti kapcsolatok, mert csak ezen a módon tud nagy tartósságot és stabilitást megélni. Ennek a stabilitásnak az erősítésében és az állandóság megtartásában a bolgár és a horvát nemzet kapcsolatai európai jelentőségűek, mert értéket adnak az európai közösségnek Európa eme déli részén. Európát szokásossá vált csak a nyugati része szerint tekinteni és látni, amíg Európa kelete lassacskán az európai értelem tagadását jelentette.”⁶⁷

A cenzúra nem gördített akadályt a cikk megjelenése elé, annak ellenére, hogy az az NDH-t nem a Nyugathoz sorolta, mivel a két állam közötti barátságot hangsúlyozta ki.

A Kelet–Nyugat felosztáson kívül más besorolást is alkalmaztak az usztasák a horvát nemzet és állam elhelyezése érdekében. Pavelić 1932-ben megjelent francia

⁶¹ N. N., 1932. 4.

⁶² KISIĆ KOLANOVIĆ, 2009. 283.

⁶³ BARTULIN, 2007. 61.

⁶⁴ KISIĆ KOLANOVIĆ, 2003. 218.

⁶⁵ KISIĆ KOLANOVIĆ, 2009. 295.

⁶⁶ N. N., 1944. 5.

⁶⁷ ORŠANIĆ, 1942. 3.

nyelvű kiadványában Horvátországot a Duna-menti államok csoportjába sorolta, az egyetlenként, ami összeköti Európát az Adriai-tengerrel.⁶⁸

A Duna-menti kategória nem került az ideológiai irányvonal fősodrába, az Adria és annak keleti partvidéke azonban előkelő helyet foglalt el az usztasák írásaiban. A Horvát Jogpárt 1919-ben kiadott programjában még az Isztriai-félsziget is a felállítandó horvát állam területei között szerepelt.⁶⁹ Az 1920-as évek végétől, miután Pavelić és követői az olaszoktól kértek segítséget céljaik eléréséhez, a régió hovatarozását már nem firtatták. Dalmácia azonban a horvát követelések között szerepelt a Független Horvát Állam felállításáig. Jugoszlávia megtámadását megelőzően Mussolini magához kérte Pavelićet, aki ígéretet tett a Ducénak, hogy az usztasák hatalomra kerüléséért cserébe az adriai partszakaszt átengedi az Olasz Királyságnak.⁷⁰ Az 1941. május 18-án aláírt római szerződések alapján Olaszország megkapta Dalmácia nagyobbik részét, illetve kikötötték, hogy az NDH nem tarthat fenn haditengerészetet és katonai létesítményeket a megmaradt adriai partszakaszon. Az olasz hadsereg még ugyanebben az évben megszállta az NDH déli felét, így a maradék tengerparti sávot is, ahonnan kiszorították az usztasa közigazgatást, ezáltal a Független Horvát Állam de facto megszűnt adriai állam lenni. Az olaszok ezen felül szigorúan felléptek minden horvát igény és utalás ellen, ami a térségre vonatkozott, így például Róma nyomására tiltották be a *Naprijed mornari sa plavog Jadrana (Előre tengerészek a kék Adriáról)* című kedvelt usztasa katonadalt.⁷¹ Rómának nem állt érdekében egy önálló és stabil horvát állam létrejötte, befolyását jobban ki kívánta terjeszteni szomszédjára, ezért igyekezett azt destabilizálni. A második olasz hadsereg a megszállása alatt lévő területeken például felfegyverezte a csetnik alakulatokat, annak ellenére, hogy azok elvben London szövetségesei voltak. A szerb szabadcsapatok horvát és muzulmán lakossággal szembeni vérengzéseit az olasz erők tolerálták.

Az 1943-as olasz kapitulációt követően a németek engedélyezték Dalmácia annektálását az usztasa államnak, ezek után a kiadványokban ismét kiemelt helyett kapott az adriai szerep. Ezzel egy időben az usztasa sajtó megkezdte Olaszország támadását is, az NDH védőbástya szerepe pedig új elemmel egészült ki, azaz már nemcsak a keleti bolsevizmus nyugati terjedését akadályozta meg, hanem az olasz imperialista törekvések közép-európai gátjaként is megjelent.⁷² A tárgyalt korszakban a Közép-Európához tartozás gondolata szintén előkerült, de nem vált az usztasák körében általánossá.⁷³

A II. világháború vége felé az usztasa sajtó továbbra is tárgyalta a horvát állami függetlenség fontosságát, amelyet már az adriai, a balkáni és a közép-európai régiót érintő kérdésként tüntetett fel.⁷⁴ Hasonló módon képbe került a balkáni kérdés abban a memorandumban, amit a Független Horvát Állam kormánya 1945 májusában küldött Harold Alexander tábornagynak, aki a szövetséges erők parancsnoka

⁶⁸ PAVELIĆ, 1932. 4.

⁶⁹ N. N., 1919. 4.

⁷⁰ MATKOVIĆ, 1994. 45.

⁷¹ BARTULIN, 2007. 65.

⁷² BARTULIN, 2007. 67.

⁷³ DUGAČKI, [1932]. 52.

⁷⁴ JELIĆ-BUTIĆ, 1978. 288.

volt a Földközi-tenger térségében. Az NDH vezetése ezzel az angolszászoknak küldött dokumentummal próbálta a horvát államot átmenteni a háború utánra. Az egyik javaslatuk arra vonatkozott, hogy Horvátország ne a Moszkva-féle szláv blokk része legyen a világháborút követően, hanem a török körök által szorgalmazott antikommunista mediterrán-balkáni blokk tagjaként maradjon fenn.⁷⁵

A különböző elképzelések között azonban a tárgyalt korszakban végig a Nyugathoz és az Európához tartozás dominált. Egy világháborús szlovák kiadvány is úgy fogalmazott, hogy már Milan Šufflay is bebizonyította, Horvátország nem tartozott sosem Bizánchoz vagy a Balkánhoz, hanem Európához.⁷⁶ A nyugatiság kihangsúlyozása néhol egészen meglepő helyzetekben került elő. Mladen Lorković, az NDH kül-, későbbi belügyminisztere 1939-ben például úgy fogalmazott, hogy a horvátok, azaz a boszniai muzulmánok, képviselik az iszlám legnyugatibbi ágát.⁷⁷ Egy későbbi előadásában, amelyben a kommunistákról beszélt, hangsúlyozta szerb és horvát kommunista között is van különbség, mivel Szerbiába Oroszországból, Horvátországba viszont Németországból és Belgiumból érkeztek a marxista eszmék.⁷⁸

A Harmadik Birodalom bukása a Független Horvát Állam megszűnését eredményezte. Az usztasák egy részének sikerült elkerülni a Jugoszláviának történő kiadatást és a felelősségre vonást. Ezek a személyek, köztük Pavelić is, a háborút követően emigrációba vonultak, ám a második usztasa emigráció már nem számított egységesnek. A Poglavnikkal és eszméivel több korábbi követője is szembe fordult, akik az önálló Horvátországot már más formában képzelték el. A hidegháborús időszakban született kiadványok tárgyalása egy másik témához tartozik, ráadásul az akkori kiadványok terjedelme akkora, hogy külön tanulmányban kellene foglalkozni velük. Egy szempont azonban továbbra is rendre feltűnt az usztasa retorikában, ezúttal a hidegháborús hangulatot meglovagolva, mégpedig a védőbástyaszerep, miszerint az NDH saját áldozataival a Nyugatot védte a bolsevizmus előretörésével szemben.

Összességében elmondható, hogy a horvát államiság eszméje, mint az usztasák legfőbb célja, nem egy esetben maga alá rendelt más kérdéseket. A fentiekben bemutatott térbeli elhelyezések az önálló állam létrehozásának a szükségszerűségét kívánták bebizonyítani hol gazdasági, hol politikai, hol kulturális érdekekre hivatkozva, olykor egymásnak ellentmondva. Ezeknek az érvrendszernek a döntő többsége tartalmazta a horvát–szerb ellentétet, amit áthidalhatatlan szakadékként ábrázoltak. Az usztasák az önállóságra vonatkozó igényük jogosságát próbálták igazolni úgy, hogy ezeket a különbségeket magasabb dimenziókba helyezték, mint például a nyugati–keleti civilizáció, a kulturált–barbár világ vagy az Európa–Ázsia felosztások. Az interpretációk nem minden esetben igazodtak a hivatalos, ám egyben képlékeny usztasa ideológiához, nagyban függtek attól, hogy a szerzők milyen célközönségnek szánták írásaikat. A többségében nyugatorientált elképzelésekkel az usztasák a horvát nemzetállam felállítását és létét igyekeztek legitimálni.

⁷⁵ KRIZMAN, 1986. 291.

⁷⁶ KOVÁR, 1942. 19.

⁷⁷ LORKOVIĆ, 1939. 43.

⁷⁸ LORKOVIĆ, 1944. 38.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 707 Nyilas külügyminisztérium (1944–1945)

Nyomtatott források és szakirodalom

BARTHA

2015 BARTHA Eszter: Konstrukciók vonzásában. Kelet-Európa mint identitás. *Múltunk – Politikátörténeti folyóirat*, 11. (2015) 4. 206–220.

BARTULIN

2007 BARTULIN, Nevenko: The NDH as a 'Central European bulwark against Italian imperialism': An assessment of Croatian-Italian relations within the German „New Order” in Europe 1941–1945. *Review of Croatian History*, 3. (2007) 1. sz. 49–73.

BILANDŽIĆ

1999 BILANDŽIĆ, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, Golden marketing, 1999.

[BUDAK]

1934 [BUDAK, Mile]: Kako je karagjorgje osnovao „Dinastiju”!? *Nezavisna Hrvatska Država*, 2. (1934) 20. sz. 2.

BUDAK (UR.)

[1933] BUDAK, Mile (ur.): *Nezavisna hrvatska država. Godišnjak 1934*. Nowawes (Berlin), Dr. W. Brönnner, [1933].

1934 BUDAK, Mile (ur.): *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*. Youngstown, Izdanje Hrvatskoga Kola u Sjedinjenim Državama i Kanadi, 1934.

CRLJEN

1943 CRLJEN, Danijel: *Zašto Hrvatska ratuje?* Zagreb, Hrvatski tiskarski zavod, 1943.

DEDIJER–MILETIĆ

1990 DEDIJER, Vladimir – MILETIĆ, Antun: *Genocid nad muslimanima, 1941–1945. Zbornik dokumenatai sojedjočenja*. Sarajevo, Svjetlost, 1990.

DOŠEN

[1937] DOŠEN, Ante M. (ur.): *Hrvatski domobran. Godišnjak (Kalendar) 1938*. Pittsburgh, PA – Buenos Aires, Naklada organizacija Hrvatski domobran u Sjevernoj Americi, [1937].

DUGAČKI

[1932] DUGAČKI, Slavko: Ekonomska snaga Hrvatske. In: *Hrvatski Domobran. Kalendar 1933*. Ur.: VALENTA, Ante. Buenos Aires, Hrvatski Domobran, [1932]. 51–55.

FRANK

1933 FRANK, IVO: *A revízió és a horvátság*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1933.

GOLDSTEIN

2001 GOLDSTEIN, IVO: *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb, Židovska općina-Novi Liber, 2001.

JAREB

2008 JAREB, MARIO: Jesu li Hrvati postali Goti? Odnos ustaša i vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema neslavenskim teorijama o podrijetlu Hrvata. *Časopis za suvremenu povijest*, 40. (2008) 3. 869–882.

JELIĆ-BUTIĆ

1978 JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb, Liber-Školska knjiga, 1978.

JUHÁSZ

1999 JUHÁSZ JÓZSEF: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999.

KISIĆ KOLANOVIĆ

2003 KISIĆ KOLANOVIĆ, NADA: *Zagreb – Sofija. Prijateljstvo po mjeri ratnog vremena 1941 – 1945*. Zagreb, Hrvatski državni arhiv – Dom i svijet, 2003.

2009 KISIĆ KOLANOVIĆ, NADA: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb, Školska knjiga, 2009.

KOVAČIĆ

1942 KOVAČIĆ, MATIJA (ur.): *Odmetnička zverstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvom mjesecima života hrvatske narodne države*. Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1942.

KOVÁR

1942 KOVÁR, VILIAM: *Ustaša*. Bratislava, Hlavné veliteľstvo HG, 1942.

KRIZMAN

1986 KRIZMAN, BOGDAN: *Ustaše i Treći Reich. Prvi svezak*. Zagreb, Globus, 1986.

LORKOVIĆ

1939 LORKOVIĆ, MLADEN: *Narod i zemlja Hrvata*. Zagreb, Matica Hrvatska, 1939.

1943 LORKOVIĆ, MLADEN: *Odmetnička zverstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: govor ministra vanjskih poslova Dra Mladena Lorkovića prilikom predaje „Sive knjige“ u inozemnoj javnosti na dan 16. siječnja 1943*. Zagreb, Knjižara Velebit, 1943.

1944 LORKOVIĆ, MLADEN: „Pod jednom kapom.“ *Maska je pala sa partizanskog pokreta, a izpod nje ukazala se crna obrazina velikosrbstva u svoj svojoj golotinji. Dokumentaran govor ministra vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske g. Mladena Lorkovića u državnoj Sabornici*. Sarajevo, Nova Tiskara Vrčec i dr., 1944.

MATKOVIĆ

- 1944 MATKOVIĆ, Hrvoje: *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb, Naklada Pavičić, 1994.

MORTIĐIJA

- 1938 MORTIĐIJA, Tias: *Osnov hrvatske politike*. In: *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*. Ur.: Urednički odbor Almanah hrvatskih sveučilištaraca. Zagreb, Sveučilišni pododbor Matice Hrvatske, 1938. 18–33.

N. N.

- 1919 N. N.: *Republikanski program Hrvatske stranke prava koju je utemeljio Dr. Ante Starčević*. Zagreb, [K. n.], 1919.
- 1931 N. N.: *Appeal of the Croatian academicians to the world of civilisation. How the Croatian savant, Professor of University Dr. Milan Sufflay was murdered by the Serbian Royal Dictatorship*. Zagreb, The Croatian University Clubs Assosiation, 1931.
- 1932 N. N.: *Načelo i akcija*. Grič. *Evropski prilog Hrvatskog Domobrana u Buenos Airesu*, 1. (1932. április 18.) 3–4.
- 1940 N. N.: *Godišnjak (Kalendar) Hrvatskog Domobrana 1941*. *Croatian Almanac*. Pittsburgh, Naklada organizacije Hrvatski Domobran, 1940.
- 1942 N. N.: *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske 10. 4. 1941. – 10. 4. 1942*. Zagreb, Državni izvještajni i promičbeni ured, 1942.
- 1944 N. N.: *Poglavnikova džamija*. Zagreb, Glavno ravnateljstvo za promičbu, 1944.

ORŠANIĆ

- 1942 ORŠANIĆ, Ivan: *Hrvatsko bugarsko prijateljstvo*. *Zagreb – Sofía. Hrvatsko – bugarska smotra*. 1. (1942) 1. sz. 3.

PAVELIĆ

- 1929 PAVELIĆ, Ante: *Uspostava Hrvatske Države. Trajni mir na Balkanu*. In: *Hrvatski list i Danica hrvatska. Koledar za prostu godinu 1930*. Sedmo godišće. New York, NY: Izdanje i Naklada Hrvatski Publishing Co., Inc., 1929. 33–54.
- 1932 PAVELIĆ, Ante: *La restauration économique des pays danubiens. Le désarmement Belgrade et la Croatie*. Vienne, Grič, 1932.
- 1941a PAVELIĆ, Ante: *Die kroatische Frage*. Berlin-Steglitz, Privatdruck des Instituts für Grenz- und Auslandstudien, 1941.
- 1941b PAVELIĆ, Ante: *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusii i u soijetu*. Zagreb, Tiskara Knjižare St. Kugli, 1941.
- 2015 PAVELIĆ, Ante: *Doživljaji. Novo, cjelovito izdanje*. Zagreb, Despot Infinitus, 2015.

PERČEC

- 1931 PERČEC, Gustav: *Durch Lug und Trug; durch Gewalt; durch Morde zur Unterjochung Kroatiens und zum neuerlichen Weltkrieg*. Wien, Grič, 1931.

SADKOVICH

- 2010 SADKOVICH, James J.: *Italija i ustaše 1927–1937*. Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga, 2010.

SOKCSEVITS

2011 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2011.

ŠALKOVIĆ-FRAJSMAN

[1933] ŠALKOVIĆ-FRAJSMAN, Zlatko: Hrvatska nacionalna ideja. In: *Nezavisna hrvatska država. Godišnjak 1934*. Ur.: BUDAČ, Mile. Nowawes (Berlin), Dr. W. Brönnner, [1933]. 31–35.

ŠARIĆ

1932 ŠARIĆ, Ivan: *Kad kro lije kralju od Srbije*. Buenos Aires, Hrvatski domobran, 1932.

TURKALJ

2011 TURKALJ, Jasna: Oblikovanje pravaške nacionalno-integracijske ideologije do hrvatskoga Sabora 1861. godine. In: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ur.: MARIJAN, Zdravka Jelaska – MATIJEVIĆ, Zlatko. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2013. 19–67.

VALENTA

1935 VALENTA, Ante: *Tumač načela Hrvatskog Domobrana. Kako je nastala t. zv. „Jugoslavija“ ili pravi uzroci pogibije Aleksandra u Marseille*. Buenos Aires, Biblioteka Hrvatskog domobrana, 1935.

ŽUVANIĆ

[1932] ŽUVANIĆ, Ivan: Domobranstvo. In: *Hrvatski Domobran. Kalendar 1933*. Ur.: VALENTA, Ante. Buenos Aires, Hrvatski Domobran, [1932]. 20–22.

Balázs István Miklós

Rendszerváltás-alternatívák Lengyel- és Magyarországon

A tanulmány célja az 1980-as és 90-es évek fordulóján lezajló lengyel és magyar rendszerváltással kapcsolatban felmerült alternatívák bemutatása és összehasonlítása, különös tekintettel sikertelenségük okaira. Természetesen nem állítható, hogy e két átalakulás mechanizmusa mindenben megegyező lett volna, azonban tárgyalásos formájuk mégis lehetségessé és indokoltá teszi összevetésüket, mely kiterjeszthető alternatíváikra is. Az egyaránt konszenzusos¹ lengyel és magyar rendszerváltásban közös elem a közvetlen társadalmi felhajtóerő hiánya.² Lengyelországban 1988 sztrájkjai, pontosabban azok augusztusi berekesztése³ ugyan hozzájárult a hivatalos tárgyalások megkezdéséhez, ez utóbbiak döntő szakasza azonban csupán közel fél évvel később, az utcákról immár a tévékészülékek elé húzódó tömegek előtt vette kezdetét.⁴ Magyarországon eközben még csak hasonló nyomás sem jelentkezett a társadalom részéről. Ezért emelem ki e két államot azon, a „kerekasztal”-jelenséget szintén felvonultató rendszerváltások közül, melyek katalizátoraikban döntően eltértek a magyar és lengyel esettől.

Csehszlovákiában ugyanis a neosztálinista vezetés ellenállását megtörő, képviselőit tárgyalásztalhoz kényszerítő „bársonyos forradalom”, Bulgáriában a Todor

¹ A keleti blokk egészét nézve ugyan a rendszerváltások rendelkeztek közös elemekkel – mind-egyik állam esetében a Szovjetunió agóniája és a kapcsolódó világpolitikai átrendeződés bizonyult az események katalizátorának, egytől-egyig súlyos gazdasági problémákkal küszködtek, a megmerevedett belső (párt- és egyéb) struktúrák képtelenek bizonyultak a megújulásra stb. –, maga a konszenzusos átmenet nem volt mindegyikükre jellemző. A forradalom által újraformált Románia, az etnikai alapú háborúk keretében darabokra szakított Jugoszlávia, a birodalmát elvesztő Szovjetunió, valamint a polgárháborús állapotokat is megélt Albánia rendszerváltása sok szempontból gyökeresen eltérő törésvonalak mentén zajlott le.

² KRAUSZ, 2010. 15.

³ A Czesław Kiszcak belügyminiszter és a Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezetet vezető Lech Wałęsa 1988. augusztus végétől zajló hivatalos egyeztetéseinek előfeltétele volt, hogy utóbbi elérje a sztrájkok beszüntetését. (DUDEK, 2004. 21–22.)

⁴ Utóbbiak csupán a már a kerekasztal-megállapodás alapján zajló 1989. júniusi választásokon „térhettek vissza” a rendszerváltás folyamatába.

Zsivkovot eltávolító palotaforradalom, míg a Német Demokratikus Köztársaságban az 1989. május 7-i helyhatósági választásokat követően fellángoló tüntetések és az újraegyesülési törekvések kényszerítették az államhatalmat a kompromisszumok irányába. A tulajdonviszonyok átalakítását hozó rendszerváltás során Lengyel- és Magyarországon az elitek nem cserélődtek le, így ők hajtották végre a társadalom „átlendítését” az (állam)szocializmusból az (új)kapitalizmusba.⁵ A kerekasztal-tárgyalásokat bírálók ezt tartották az egyik legnagyobb problémának: Krassó György például az „elitek osztozkodásáról” beszélt.⁶

Fontos azonban szem előtt tartani azt is, hogy az egyeztetéseknek mind Lengyel-, mind pedig Magyarországon egy olyan államban kellett megteremteniük a demokratikus átalakulás kereteit, amelyben a polgári demokrácia érdemi hagyományának – valamint magának a polgárságnak – híján ennek komoly történeti korlátai voltak. Ezen okból kifolyólag magát a rendszerváltást sem lehetett demokratikus alapokon levezényelni. A rövid távú cél a gazdasági helyzet orvoslása volt, a nagypolitikai háttérrel mind kevésbé biztosító Szovjetunió eresztékeinek egyre hangsúlyosabb recsegésétől övezve.⁷ Ez utóbbi mellett a társadalmi-politikai változtatások is elkerülhetetlenné váltak, noha a gazdasági és a politikai átalakításnak legalább az egyidejű megvalósulását mindegyik államszocialista rezsim igyekezett elkerülni.⁸ Az állampártok fokozatosan hiteltelenné váló ideológiájával,⁹ illetve később a kerekasztal-tárgyalásokkal és a körvonalazódó új gazdasági-politikai rendszerrel szemben számos alternatíva merült fel. Ezek némelyike tehát a rendszerváltás eszközüre, vagyis Lengyel- és Magyarország esetében az államhatalom és a konstruktív ellenzéki erők közti kompromisszumot kereső tárgyalásokra, mások pedig a rendszerváltás *céljára*, azaz a pluralista-kapitalista berendezkedésre vonatkoztak. Mindkét államban az első kategóriába eső bírálatok főlénye figyelhető meg: alternatív gazdasági-politikai programok helyett morális indíttatású állásfoglalások, középpontban az államhatalommal történő tárgyalás pusztá tényének erkölcsi bírálatával. „*Dosyć paktów z czerwonymi!*”, vagyis „*Elég a vörösökkel történő lepaktilásból!*” – hirdették az 1989 tavaszának lengyelországi tüntetéseinek meghatározó látványelemnek bizonyuló molinók.

A kerekasztal-tárgyalásokon önként kívül maradó, vagy kényszerből kívülre szoruló szervezetek számtalan alkalommal illették kritikával a kompromisszumot keresőket, az államszocialista vezetések leglátványosabb bűneire – az 1956-os lengyel munkásfelkelés és a magyar forradalom vérbe fojtására, 1970 és 1981 lengyelországi sortűzeire, vagy az 1968-as és 1976-os lengyelországi tüntetések és sztrájkok adminisztratív és egzisztenciális elnyomására – irányítva a figyelmet. A mindezekért felelős rezsimekkel egy tárgyalóasztalhoz ülőket ugyanakkor részben éppen az motiválta, hogy elkerüljék a korábbiakhoz hasonló, adott esetben

⁵ SZALAI, 2007. 67.

⁶ BOZÓKI, 1991. 378.

⁷ Ez ugyanakkor növelte a kelet-közép-európai államok gazdasági és politikai mozgásterét. (SZALAI, 2007. 62.)

⁸ Részletesebben lásd: OFFE, 1996.

⁹ BARTHA, 2010. 44.

vérontással járó forgatókönyveket,¹⁰ amiket elsősorban Lengyelországban biztosra vettek egy nem konszenzusos rendszerváltás esetén.¹¹

A konkrét példák bemutatása előtt ki kell továbbá emelni, hogy alternatívát kizárólag már ismert, létező jelenségekre lehet kínálni. Azonban az államhatalmak és a konstruktív ellenzéki szervezetek képviselői többségében részletes programok nélkül ültek le tárgyalni. A lengyel esetben a Kerekasztal mellett egyedüli ellenzéki tömörülésként helyet kapó, a Szolidaritás Lech Wałęsa körül tömörülő elitjét összefogó Állampolgári Bizottságnak (Komitet Obywatelski) például semmilyen gazdasági programja nem volt.¹² Magyarországon a politikai egyeztetések eredményeként megszülető, 1989. szeptember 18-án a Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek egy része által ratifikált megállapodás létrejöttkor a gazdasági témájú tárgyalások lényegében eredmény nélkül álltak. Ily módon a körvonalazódó rendszerváltások alternatíváit keresőknek egyszerre kellett volna önállóan és ellendiskurzusokban kialakítaniuk álláspontjaikat, mely tényező kulcsfontosságúnak bizonyult abban, hogy az alternatívák *hiánya* legalább olyan érdekes történeti probléma legyen, mint a létrejötték elemzése.

Rendszerváltás-alternatívák Lengyelországban

Lengyelországban a rendszerváltás leginkább kézzelfogható alternatívái paradox módon egy szűk évtizeddel az átalakulás megkezdődése előtt öltöttek testet. A kapitalizmus és a szocializmus közötti „harmadik utas” elképzeléseknek lengyel területeken komoly, még a 19. századra visszanyúló elméleti hagyománya volt. A Lengyel Népköztársaság időszakában a rendszer radikális korrekciójára irányuló gondolatok láttak napvilágot. Karol Modzelewski és Jacek Kuroń, a baloldali lengyel értelmiség meghatározó alakjai 1964-ben fogalmazták meg nagy port kavaró „Nyílt levelüket” (*List otwarty do Partii*). Ebben a kialakult pártbürokrácia helyére munkásdemokráciát követeltek: decentralizálást, a termelés fogyasztás általi meghatározását, a vállalatok és a gazdasági szektorok teljesítményalapú rangsorolását. Összességében tehát az 1956 októberében meghirdetett „bürokráciaellenes” forradalom végigvitelére szólították fel a pártvezetést. Még tovább ment az 1968 után emigrációba kényszerült filozófus, Leszek Kołakowski. 1971-ben megjelent *Tézisek reményről és reménytelenségről* (*Tezy o nadziei i beznadziejności*) című esszéjében egy olyan önigazgató társadalmat vázolt fel, amely maga gyakorolja az ellenőrzést a termelőeszközök és a nemzeti jövedelem felett, kiegészülve egy pluralista politikai berendezkedéssel. Adam Michnik pedig 1976-ban, Párizsban megjelent esszéjében hirdetett programot, melyben 1968 nyomán leszámolt a demokratikus pártfejlődés esélyével. Az államhatalom helyett a közvélemény, különösen a munkásság

¹⁰ A társadalmi robbanással fenyegető helyzetek erőszakos semlegesítésében a lengyel vezetők jóval nagyobb tapasztalata volt, mint a tárgyalásos megoldásokban. A Honvédelmi Bizottság 1988. augusztus 20-án is kiadta a rendkívüli állapot bevezetését előkészítő rendeleteket a hadseregnek és az államigazgatásnak. (PACZKOWSKI, 1997. 372.)

¹¹ Adam Michnik már 1976-ban megjelent esszéjében, az Új evolucionizmusban világosan kifejtette, hogy a rendszer megváltoztatása nem követelhet újabb emberéleteket. (MICHNIK, 1996. 19–33.)

¹² ŁATYŃSKA, 1994. 126.

megszólítását preferálta.¹³ A példátlanul széles társadalmi bázisú, a korábbi évek legjelentősebb, ellenzéki attitűdű szervezeteit fokozatosan magába olvasztó Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezeten (Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”)¹⁴ belül megszerveződő Üzemi Szervezetek Hálózata (Sieć Organizacji Zakładowych), ha csupán rövid ideig is, de realitásként gondolhatott az öngazgatás gyakorlatba történő átültetésére.¹⁵ A villámgyorsan hatalmasra duzzadó szakszervezet munkás-öngazgatást valló szárnya a kelet-közép-európai térségben egyedülként tudott szűk értelmiségi csoportosulásokon túlnyúlva, széles körben is baloldali alternatívát nyújtani az állampárti ideológiával szemben.¹⁶

A Szolidaritás I. Országos Kongresszusának zárásaként, 1981. október 7-én elfogadott *Önkormányzó Köztársaság (Samorządna Rzeczpospolita)* című program a társadalom, a gazdaság és a politika demokratizálásához vezető utat az állam minden szférájában létrehozandó önkormányzatokban jelölte meg. Ezen túlmenően egy olyan parlamenti kamara létrehozását is javasolta, amely a gyári, városi és vidéki munkások képviselőinek ad felszólalási lehetőséget, illetve kontrollt gyakorol a nemzetgazdaság felett. Ezekből az elképzelésekből formálta meg saját programját a Szolidaritás majdani politikai reprezentációját ellátni hivatott Lengyel Munkapárt (Polska Partia Pracy), egy valódi párttá, vagy akár tényleges struktúrával rendelkező szervezetté valójában nem váló csoport, amely azt akarta elérni, hogy a szakszervezet irányítását adják át a dolgozói önkormányzatoknak.¹⁷ Az állam működésének egészét lefedő társadalmisítási gondolat alapelemei közül ugyanakkor már a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága (Krajowa Komisja Porozumiewawcza NSZZ „Solidarność”)¹⁸ is többet elvetett.

Az úgynevezett „bydgoszczi válság” pedig már korábban is éles konfliktusokhoz vezetett a szervezeten belül. A mezőgazdasági dolgozók szabad szakszervezetének (Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”, elterjedt magyar nevén Paraszt Szolidaritás) be nem jegyzése miatt 1981 márciusának derekán sztrájk tört ki Bydgoszcz városában. A vajdasági tanács március 19-re összehívott ülésén a Szolidaritás aktivistái is megjelentek, és amikor

¹³ Részletesebben lásd: MITROVITS, 2010a. 47–56.

¹⁴ 1980 augusztusára az egyre szaporodó, kezdetben csupán mérsékelt béremelési követeléseket megfogalmazó sztrájkok nyomán az ország legfontosabb üzemei is sorra leálltak. Az államhatalom így kénytelen volt tárgyalni a munkát beszüntető gyárakat összefogó, gdañski székhelyű Üzemközi Sztrájkbizottsággal (Międzyzakładowy Komitet Strajkowy). E tárgyalások nyomán írták alá augusztus 30-án Szczecinben, augusztus 31-én Gdańskban, majd szeptember 3-án Jastrzębiében azt a három – tartalmilag nem teljesen azonos – megállapodást, melyek értelmében létrejöttek a szabad szakszervezetek, szabadon bocsátották a politikai foglyokat, valamint elismerték a szólás- és sztrájkzabadságot. 1980. szeptember 17-én, Gdańskban megalakult az üzemközi alapító bizottságot összefogó Szolidaritás, melynek működése november 10-i bejegyzésével legálissá vált. A szervezeten belül ugyanakkor már a kezdetektől megfigyelhetők voltak a későbbi feldarabolódást előrevetítő törésvonalak, melyek közül a legélesebb a szakszervezeti és a politikai szárny között húzódtott.

¹⁵ MITROVITS, 2010b. 48–49.

¹⁶ KRAUSZ, 2010. 13.

¹⁷ KUCHARCZYK, 2009. 130–131; KENNEY, 2002. 42; PACZKOWSKI, 1997. 321.

¹⁸ A szakszervezet legfőbb vezető szerve.

egyértelművé vált, hogy a Paraszt Szolidaritás ügyét nem tűzik napirendre, tiltakozni kezdtek, megtagadva a tárgyalóterem elhagyását. Karhatalmistákkal történő erőszakos eltávolításuk a sztrájkot országos szintűvé duzzasztotta. Az éppen a Varsói Szerződés *Szozuz 81* néven futó hadgyakorlatával, valamint a legfelsőbb szovjet és lengyel vezetők titkos tanácskozásával egy időben eszkalálódó válságot a Szolidaritás vezetése és a kormány közti, 1981. március 30-án aláírt varsói megállapodás zárta le. Ennek pontjai közül a hatalom végül csupán a Paraszt Szolidaritás bejegyzését tartotta be, miközben az állambiztonság által is elősegítve felgyorsult a Szolidaritás fragmentálódása.¹⁹ A szakszervezetet vezető Lech Wałęsa ugyanis a pattanásig feszült politikai helyzetben az Országos Egyeztető Bizottság beleegyezése nélkül vetett véget a sztrájknak, melynek következtében a Szolidaritás balszárnyának több prominense (így például Andrzej Gwiazda)²⁰ lényegében áruállással vádolta meg.²¹

Az 1981. december 13-tól 1983. július 22-ig fennálló hadiállapot megtörte a Szolidaritást. Vezetőségének szinte minden tagját letartóztatták, majd internálták.²² A hangadók körében merőben eltérő elképzelések merültek fel az új helyzetre adandó reakció tekintetében. Jacek Kuroń például egy általános sztrájk révén országos csapást akart mérni a hatalomra, kompromisszumra kényszerítve azt (szybki skok, vagyis gyors ugrás),²³ míg Adam Michnik egy átfogó földalatti mozgalomban gondolkodott, amely a civil társadalom rekonstruálását segítette volna elő (dlugi marsz, azaz hosszú menetelés).²⁴ A kevésbé ideológiai, mint inkább stratégiai nézetkülönbségek számos csoportosulás kiválását idézték elő a Szolidaritásból, többek között diák- és ifjúsági szervezetekét. Az új ellenzéki generáció tagjai már nem feltétlenül totális vereségként fogták fel a hadiállapotot, amely azonban a szakszervezet egészéhez hasonlóan az *Önkormányzó Köztársaság* koncepciója mögül is kisöpörte a tömegmozgalmat.²⁵

A felbomló struktúrájú szervezet internálásból vagy börtönből szabaduló vezetői nem tudtak újra közvetlen kapcsolatot felvenni a fokozatosan apolitikussá váló társadalommal, melynek feszültségét a hadiállapot feloldása után stratégiát váltó Jaruzelski-vezetés intézkedései is csökkentették. A kapcsolat e megszakadását illusztrálták az 1985-ös népfrontlistás választások, amikor a Szolidaritás bojkottfelhívása ellenére a választásra jogosultak 78,8 %-a részt vett a voksoláson.²⁶

A Szolidaritást megszületése pillanatától feszegető kérdést fokozatosan egyre nyíltabban boncolgatták: valóban szakszervezetről van-e szó, vagy már egy munkások felett álló politikai aktrórról? Az 1980-as évek második felében a Szolidaritás környezetében egyre sűrűbben bukkantak fel olyan vélemények, melyek szerint az ország fennálló helyzetére a szabadpiac és a privatizáció jelenti a megoldást, ezért

¹⁹ MITROVITS, 2010a. 202–205.

²⁰ Gwiazda már az 1980. augusztus 31-i gdański megállapodást sem írta alá, mondván, hogy az szükségtelenül sok kompromisszumot tartalmaz.

²¹ PACZKOWSKI, 1997. 319–320.

²² MITROVITS, 2014. 647.

²³ LIS, 2010. 148.

²⁴ KUCHARCZYK, 2009. 136–137.

²⁵ MITROVITS, 2010a. 50–52.

²⁶ TISCHLER, 1999. 140.

a szakszervezetnek munkavállalói ügyek helyett a gazdasági reformmal kellene foglalkoznia. Ennek az álláspontnak Michał Boni, a *Wota* című illegálisan megjelenő folyóirat főszerkesztője „*Solidarność*” *znaczy reforma* (A Szolidaritás jelentése: reform) címmel megjelent, élénk diskurzust kiváltó cikkében adott hangot. Válaszként az újjászületőben lévő Lengyel Szocialista Párt (Polska Partia Socjalistyczna) majdani első vezetőjével, Jan Józef Lipskivel együttműködő Grzegorz Ilka tette közzé „*Solidarność*” *znaczy obrona praw pracowniczych* (A Szolidaritás jelentése: a munkavállalói jogok védelme) című írását.²⁷

A hadiállapot azonban nem kímélte a Lengyel Egyesült Munkáspártot (LEMP) sem. Az 1981. december 13-i intézkedéseket előkészítő, erőteljes szovjet nyomás alatt meghozott döntések eredményeként Wojciech Jaruzelskitől kezdve Michał Janiszewskin át Czesław Kiszczakig a hadsereg képviselői (jellemzően tábornokai) foglalták el az állampárt és a kormány vezető pozícióit. A hadiállapot ráadásul véget vetett a rendszer megreformálhatóságával kapcsolatos reményeknek, melyeket a leváltás igénye váltott fel.²⁸ Az államvezetés a politikai represszió e módszerével párhuzamosan – külső eladósodás árán – az ideig-óráig biztosított életszínvonal-emelés eszközét is igyekezett alkalmazni a társadalmi indulatok kordában tartására.²⁹

Az 1956 októberét követő kurta reformidőszakot leszámítva a társadalom gyakorlatilag minden rétegével folyamatos harcban álló LEMP³⁰ a hadiállapot feloldását követően már nem tért vissza korábbi politikájához. Több területen, így például az egyéni gazdálkodók tulajdonjogának kérdésében is a társadalom szempontjából előremutató intézkedésekkel kísérleteztek, szorosan idomulva a gorbacsovi olvadás módszereihez.³¹ Ha az olyan megállapításokat, mint Jerzy Eisleré („*Nem kétséges, hogy a Lengyel Népköztársaság utolsó éveiben a teljes szovjet blokkban a lengyelek élvezték a legszélesebb körű szabadságjogokat*”)³² fenntartásokkal is kell kezelni, az állam irányítói annyit kétségtelenül elértek, hogy a rendszerváltás időszakára a társadalomban csökkent a feszültség, így a kifejezetten radikális, az állampárt bevonása nélküli átalakulást követelő ellenzéki hangok kevésbé lettek táptalajra.³³

Az átalakulás békés lezajlása azonban korántsem volt egyértelmű. Az 1988 folyamán mélypontra jutó gazdaság³⁴ állapota 1980–1981 óta először ebben az esztendőben generált tömeges – az említettek méretét azonban el nem érő – sztrájkokat, melyek áprilisban kezdődtek, és két hullámban egészen nyár végéig húzódtak, béremelést és a Szolidaritás legalizálását követelve. Az elégedetlenség hullámaint ráadásul a Szakszervezetek Összlengyel Megegyezése (Ogólnopolskie

²⁷ GARBAL, 2020. 413–414.

²⁸ EISLER, 2019. 110–111.

²⁹ SZALAI, 2007. 59.

³⁰ MITROVITS, 2020. 16–17.

³¹ Ide sorolhatjuk az ombudsmani intézmény pártállamtól merőben szokatlan létrehozását is, még ha a pozíciót betöltő Ewa Łętowska mozgásterére nem is volt mentes a korlátoktól. Emellett kiemelendő a politika foglyoknak nyújtott 1986. szeptember 11-i amnesztia is. (EISLER, 2019. 111.)

³² Uo. „*No doubt the Poles living in the final years of the PRL enjoyed the broadest range of freedoms in the entire Soviet bloc [...]*”

³³ PRZEPERSKI, 2019. 108.

³⁴ Az infláció mértéke csak ezen év során több mint 100 %-kal emelkedett. (VNENCHAK, 1994. 132.)

Porozumienie Związków Zawodowych)³⁵ is gerjesztette, amely augusztusban további munkabeszüntetéseket szervezett Sziléziában, majd a Tengeremelléken is.³⁶

A helyzet nyár végére útelágazáshoz érkezett. A nem csillapodó közhangulat miatt a Honvédelmi Bizottság³⁷ 1988. augusztus 20-án kiadta a rendkívüli állapot bevezetését előkészítő rendeleteket a hadseregnek és az államigazgatásnak.³⁸ Ennek elkerülését csak a hatalom és az ellenzék közti tárgyalások hozhatták meg, melyek hivatalos formában Czesław Kiszczak belügyminiszter és Lech Wałęsa augusztus végétől zajló egyeztetéseivel kezdődtek meg. Ennek előzetes feltételként a Szolidaritás vezetője ismét elérte a sztrájkok beszüntetését.³⁹ Mivel a társadalmi robbanással fenyegető helyzetek erőszakos semlegesítésében a lengyel vezetésnek 1956, 1968, 1970, 1976 és 1981 révén jóval nagyobb tapasztalata volt, mint a tárgyalásos megoldásokban, mindenképpen érthető a Szolidaritás vezetőségének az irányú törekvése, hogy a vérontást minden áron elkerüljék. Ennek köszönhető, hogy a későbbi kerekasztal-tárgyalások még egy olyan kemény kritikusa, mint Karol Modzelewski⁴⁰ is összességében sikerként tekintett az egyeztetésekre, mivel azok biztosították a békés úton történő rendszerváltást.⁴¹

A „rendszerváltás cselekvő politikai alanyává”⁴² azonban már nem a Szolidaritás (és a korábban általa integrált civil tömegek, munkásoktól az értelmiségig), hanem csupán annak elitje, a Lech Wałęsa személye körül tömörülő, 1988. december 18-án felálló Állampolgári Bizottság (Komitet Obywatelski) vált. Ezt követően minden addiginál hevesebben lángoltak fel a viták a Szolidaritáson belül, melynek tagságát már a tárgyalások pusztá ténye is polarizálta.⁴³ Ráadásul a körvonalazódó kerekasztal-tárgyalások résztvevőit is Wałęsa és legközelebbi bizalmasai választották ki, ez pedig a korábban kialakult belső, a szakszervezeti és a politikai szárny között, illetve az utóbbin belül húzódó törésvonalakat csak tovább mélyítette.⁴⁴

A végül 1989. február 6-án megkezdődő kerekasztal-tárgyalásokból kimaradó ellenzéki szervezetek nem könnyítették meg saját dolgukat azzal sem, hogy a már korábban megkezdett detotalizálási folyamatot tudomásul nem véve, és a fogalom eredeti jelentését ignorálva előszeretettel hivatkoztak totalitáriánusként

³⁵ Az Alfred Miodowicz vezette állami szakszervezetet 1984-ben a Szolidaritás ellensúlyozására hozták létre, így kezdetben szinte teljes mértékben támogatta és követte a LEMP által diktált aktuális irányvonalat, ám vezetősége már 1987 márciusában publikált egy nyilatkozatot, amelyben nyíltan kritizálták a kormány által meghirdetett reformterveket. (GARLICKI, 2003. 15; PACZKOWSKI, 1997. 357; DUDEK, 2016. 18.)

³⁶ TISCHLER, 1999. 141.

³⁷ A Lengyel Népköztársaság Minisztertanácsának 1959-ben létrehozott, védelmi ügyekkel foglalkozó bizottsága. Felhatalmazása volt az összes, honvédelmi feladatot ellátó állami szerv munkájának felügyeletére és koordinálására. Az állambiztonságot közvetlenül fenyegető veszély esetén teljhatalmat kaphatott, élén a LEMP első titkárával.

³⁸ PACZKOWSKI, 1997. 372.

³⁹ DUDEK, 2004. 21–22.

⁴⁰ Már az 1960-as évektől a lengyel ellenzék egyik vezéralakja, Jacek Kuroń-nyal együtt a *Nyílt levél* megfogalmazója, a Szolidaritás név ötletgazdája. A hadiállapot bevezetésekor internálták.

⁴¹ MODZELEWSKI, 2014. 162.

⁴² THOMA, 1998. 251.

⁴³ OPULSKI, 2019. 49–50.

⁴⁴ TÁLAS, 1993. 50–51.

a lengyelországi rendszerre.⁴⁵ Ezzel akaratlanul is Wałęsáék kezére játszottak, hozzájárulva a konstruktív ellenzék legitimizálásához, hiszen így utóbbiak a késő Jaruzelski-rendszer valósága helyett egy hatalmas, totalitáriánus hatalom térdre kényszerítőinek szerepében tetszelegthettek. E perspektívából már a tárgyalásos rendszerváltás pusztá ténye is sikerként jelent meg, alapjaiban kérdőjelezve meg az esetlegesen felvetett alternatívákat.⁴⁶

A kerekasztal-tárgyalásokat kritizálók elsődleges problémái közé tartozott mind Lengyel-, mind pedig Magyarországon – ahogy a teljes kelet-közép-európai régióban – a tárgyaló felek legitimitásának kérdése. A hadiállapot során, 1982. október 8-án elfogadott szakszervezeti törvénnyel a Szolidaritást delegalizálták, azonban az ellenzéki szervezetek közül egyedülként még így is jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkezett.⁴⁷ Ráadásul (és ezt a faktort nem lehet elégszer hangsúlyozni) a Nyugat egyértelműen a LEMP-et és személyesen Lech Wałęsát tekintette legitim tárgyalópartnernek. Az ezzel kapcsolatos elégedetlenséget ugyanakkor csak tovább fokozták a gyorsan szárnyra kapó, a Szolidaritás jobboldali platformjának egyre inkább háttérbe szoruló tagjai által is szított összeesküvés-elméletek.⁴⁸ Ezek azt hirdették, hogy a valódi megegyezések, melyek keretében a Szolidaritás elitje bizonyos vezető pozíciókért cserébe átmenti a LEMP-nómenklatúráját az új rendszerbe, a Belügyminisztérium magdalenkai villájában köttetnek meg.⁴⁹ A kelet-közép-európai rendszerváltások egy valós jelensége – a pártnómenklatúrák tagjainak tőkésékké alakulása⁵⁰ – kontextusából kiforgatva így sokak szemében demokratizálási kísérlet helyett az ellenséggel történő lepaktálás szimbólumává tette a hatalommal folytatott diskurzust.⁵¹

A tárgyalásos rendszerváltás értékelését ugyanakkor döntően befolyásolta a folyamatból kimaradó szervezetek sokszor egy évtizeddel korábban kialakított ideológiai alapállása is. Így például az 1979. szeptember 1-én megalakult, a szovjet érdekszférában első ellenzéki szervezatként magát pártként definiáló⁵² Független Lengyelországi Konföderációja (Konfederacja Polski Niepodległej) szerint a lengyel

⁴⁵ Ez nem volt igaz a rendszerellenes ellenzék minden tagjára: Jan Józef Lipski már a Lengyel Szocialista Párt 1987. november 7-i alapító gyűlésén kétségbe vonta, hogy a LEMP által gyakorolt hatalom valóban totalitáriánus-e. (GARBAL, 2020. 431.)

⁴⁶ Ez a jelenség korántsem egyedül Lengyelországban figyelhető meg, sőt a térségben csupán Románia tekinthető valóban olyan államnak, melynek esetében a rendszerváltás a személyi kultuszra is irányuló desztalinizáció sikereként értelmezhető. (WALICKI, 1996. 525.)

⁴⁷ Az államhatalom számára is fontos volt, hogy tárgyalópartnerre mögött legyen valamilyen szintű társadalmi támogatás, mivel ettől várta a megköthető kompromisszum legitimálását.

⁴⁸ VETTER, 2013. 285.

⁴⁹ TISCHLER, 1999. 142–143.

⁵⁰ A tervgazdálkodás megreformálhatatlanságát és az állami koncentráció elkerülhetetlen bukását látva a pártállami elitiek a „piacos” többpártrendszerrel várták hatalmi pozíciókban maradásuk biztosítását.

⁵¹ PIETRZYK-DĄBROWSKA, 2019. 25.

⁵² Az országos struktúráját a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) mintájára létrehozó, ám az illegális működésből fakadó korlátokon belül ténylegesen politikai pártként működő szervezet az 1980-as szjejmválasztásokon meg is kísérelte az indulást. Négy kerületi választási bizottságban kísérelte meg függetlenként bejegyeztetni jelöltjeit, melyet a hatóságok nem engedélyeztek, az Állambiztonsági Szolgálat (Sluzba Bezpieczenstwa) pedig átfogó akcióba kezdett a szervezet ellen. A Konföderáció így végül a választások bojkottjára szólította fel a szavazókat. (PACZKOWSKI, 1997. 286.)

állam nem létezett, csupán a Szovjetunió részét képezte. A LEMP-re ennek megfelelően a szovjet gyarmatosítás adminisztratív eszközeként tekintettek, legfőbb feladatuknak pedig a nemzeti függetlenségért és a „III. Köztársaságért” vívandó harcot tartották, melynek sikerétől szükségszerűen hatalomváltást is vártak.⁵³ A Lengyel Népköztársaságot megszállt országgént, az államhatalommal folytatott bármínemű kompromisszumkeresést pedig kollaborációként kezelő szervezetek azonban kimondottan taszították a békés átalakulásra vágyó többséget.⁵⁴

A kerekasztal-tárgyalásokat ellenző szervezetek meghatározó részét⁵⁵ egy asztalhoz ültető Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusa (Kongres Opozycji Antyustrojowej) első, 1989. február 25-i ülésén a résztvevők, amellet hogy kinyilvánították, Wałęsa és köre a tárgyalásokon sem az ellenzék, sem pedig a Szolidaritás egészét nem képviseli,⁵⁶ közös nyilatkozatba foglalták legfőbb céljukat, az átfogó, a LEMP monopolhelyzetét megtörő demokratizálást, még hozzá teljesen szabad, alkotmányozó választások révén.⁵⁷ A Jaruzelski-rendszer ellen 1982-es megalakulása óta nyílt küzdelmet hirdető Harcoló Szolidaritás⁵⁸ az 1989. április 5-én megkötött kerekasztal-megegyezésbe foglalt kompromisszumos választások helyett teljesen szabad voksolást, valamint az állampárt hatalomból történő kizárását követelte.⁵⁹

Látható, hogy e szervezetek érdemi, a gazdasági és politikai struktúra egészére vonatkozó alternatívát nem kínáltak, csupán a bármiféle további változtatást megelőzendő szabad választások követeléséig jutottak. Részkérdéseket, konkrét ügyeket tűztek tüntetéseik zászlóira, atomerőművek építésének leállításától kezdve a szovjet csapatok kivonásán át az oktatási törvény megváltoztatásáig. A rendszerváltás időszakában az öngazgató elképzelések maradványai már csupán a Szolidaritás Országos Bizottsági Munkacsoportja (Grupa Robocza Komisji Krajowej NSZZ „S”)⁶⁰ környezetében léteztek, melynek tagjai azonban 1980–1981-ben javarészt első kézből tapasztalhatták meg a munkás-öngazgatás lengyel útjának reménytelenségét.⁶¹

⁵³ GIERON, 2019. 60–61; CECUDA, 1989. 49.

⁵⁴ WALICKI, 1996. 526.

⁵⁵ Független Lengyelország Konföderációja, Harcoló Szolidaritás, Lengyel Szocialista Párt, Demokratikus Forradalom, Szabadság és Béke, Lengyel Függetlenségi Párt, Független Diákszövetség, Szolidaritás Országos Bizottsági Munkacsoportja, Városközi Anarchisták, Szolidaritás Üzemközi Munkásbizottsága.

⁵⁶ TERLECKI, 2010. 154.

⁵⁷ DUDEK, 2004. 40–41.

⁵⁸ A szervezetet a Szolidaritás Alsósziléziai Regionális Sztrájkbizottságából a hadiállapokra adandó reakciókkal kapcsolatos nézetkülönbségek miatt kilépő Kornel Morawiecki alapította meg. A formáció militarista alapokon nyugvó felépítésével a II. világháborús ellenállási mozgalmak utódjának, valamint az antikommunista hagyomány továbbvivőjének tekintette magát. (KAMINSKI, 2007. 80; KENNEY, 2002. 30.)

⁵⁹ PILARSKI, 2019. 89.

⁶⁰ 1987 áprilisában, a Szolidaritás 1986 szeptemberében életre hívott Ideiglenes Tanácsára (a Lech Wałęsa kezdeményezésére, az ő bizalmi köréből létrejövő irányító szervezet deklarált célja a Szolidaritás visszavezetése volt a legális működés ösvényére) adott válaszként alakult meg, a gyakorlatban Wałęsa belső ellenzékeként működve. (DUDEK, 2004. 16–17.)

⁶¹ PILARSKI, 2019. 81.

Beszédes, hogy a keményen kritizált kerekasztal-tárgyalások eredményeit több rendszerellenes szervezet is hamar elfogadta, így például a Szolidaritás választási kampányának zavartalanságát óvó⁶² Független Diákszövetség (Niezależne Zrzeszenie Studentów),⁶³ vagy a Független Lengyelország Konföderációja. Utóbbi végül a kompromisszumos választásokon történő elindulás mellett döntött, programjában egy gondolat erejéig sem érintve a kialakulóban lévő új rendszer struktúráját, különösen annak gazdasági vetületét, hanem már annak keretein belül képzelve el egy némileg gyorsított lefolyású átalakulást.⁶⁴

Rendszerváltás-alternatívák Magyarországon

Magyarországon, a „legvidámabb barakkban” az ellenzékiek a lengyelhez képest eltérő tapasztalattal bírtak a hatalom természetéről. Az 1956-os forradalom vérbe fojtásának, vagy az 1961-re vasmarokkal végigvitt kollektivizálásnak időben távol eső napjai a rendszerváltás időszakában már lényegesen kevésbé bizonyultak kézzelfoghatónak. Ezen események élét az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetése nyomán megvalósuló szocialista jóléti állam nyújtotta apró kedvezmények is tompították, melyekért cserébe a társadalom lemondott mindenféle politikai részvételről, és fokozatosan visszavonult a második gazdaság kínálta kiszámítható biztonságba.⁶⁵ A depolitizáltságért cserébe nem csupán ideológiamentességet, de lassú gyarapodást is kínál⁶⁶ Kádár-rendszer életszínvonal-politikával igyekezett⁶⁷ hiányzó politikai legitimitását kompenzálni és hatalmát stabilizálni.⁶⁸ Az államvezetéssel történő szembenállás Magyarországon így kevésbé volt éles,⁶⁹ még akkor is, mikor az 1980-as évek végére már világviszonylatban is rendkívüli méretű adósságállomány mellett az életszínvonal-emelés üteme is visszaesett.⁷⁰

Ezen okból, illetve a társadalom megosztottságából kifolyólag, bár a Szolidaritás-jelenséget érdeklődéssel fogadták, a magyar ellenzék nem hozott létre a regnáló

⁶² A bejegyzése újbóli bírósági elutasítása, és a milíciának a tárgyalásról távozó diákokkal szembeni brutális fellépése miatt meghirdetett sztrájkot például korlátozott időre – 1989. május 23-tól 25-én este 8 óráig – hirdették meg, hogy a lehető legkevésbé zavarják meg a konstruktív ellenzék kampányát.

⁶³ 1980 szeptemberében alakult, varsói székhelyű, ám országos kiterjedésű szervezet. Működését a hadiállapot bevezetésekor felfüggesztették, 1982. január 5-én pedig egy miniszteri rendelet fel is oszlatta, így történetét ettől fogva az újbóli legalizálásáért folytatott küzdelem határozta meg. Országos struktúráját 1989 elejére sikerült újjászerveznie. (BERESZYŃSKI, 2020. 95–96.)

⁶⁴ Program wyborczy Konfederacji Polski Niepodległej. Lengyel Kutatóintézet és Múzeum Levéltára, 5/151.

⁶⁵ SZALAI, 2007. 56.

⁶⁶ MITROVIĆ, 2020. 17–18.

⁶⁷ A rendszeres életszínvonal-emelés hátterét biztosító gazdasági lehetőségek azonban már az 1970-es évek végére elapadtak úgy Magyarországon, mint a teljes kelet-közép-európai régióban. (SZALAI, 2007. 56.)

⁶⁸ Uo., 55–56.

⁶⁹ CSIZMADIA, 1992. 32.

⁷⁰ ÉBER-GAGYI-GERŐCS-JELINEK-PINKASZ, 2014. 27.

rezsimre nyomást gyakorolni képes tömegszervezetet,⁷¹ sőt szinte alig tudott kapcsolatot teremteni a szélesebb tömegekkel.⁷² Nem véletlenül kapták a „programkészítő” jelzőt,⁷³ amely intellektuális teljesítményük mellett annak meddsőségére is utalt.⁷⁴

Az útkeresést a nyilvánosság felé a „puha diktatúra” is megnehezítette, melynek fő célja éppen az volt, hogy az oppozíciót – elfojtása helyett – elszigetelje a szélesebb közvéleménytől.⁷⁵ Ebből kifolyólag a nagyközönségnek szánt üzenetek célba juttatása komoly nehézséget jelentett,⁷⁶ amivel később a tárgyalásos rendszerváltást kritizáló csoportoknak hatványozottan kellett szembesülniük. Részben ez adhat magyarázatot arra, hogy Lengyelországgal ellentétben miért kísérte szinte elenyésző tiltakozás az államvezetéssel közösen lefolytatott rendszerváltást. A Magyar Október Párt⁷⁷ például a szamizdatfogyasztók körén kívül leginkább csak különféle *happening*jein keresztül tudott hallatni magáról,⁷⁸ a rendszerváltást illető elképzelései bemutatásának szinte alig volt képes teret biztosítani. Tárgyalni kizárólag egy új választójogi törvényről lett volna hajlandó, vagyis a hasonló lengyel szervezetekkel egyetértésben azt akarta, hogy szabad választások előzzenek meg minden strukturális átalakítást.⁷⁹

A Krassó György vezette párt a rendszerváltó tárgyalásokat illegitimnek, a társadalom feje felett folytatott alkudozásnak tekintette, ezáltal egyszerre állt szemben az állampárttal, az ellenzékkel és Harmadik Oldallal is, meghirdetve egy „negyedik oldal” szükségességét.

Működése előrehaladtával azért is kérdőjelezték meg egyre gyakrabban az Ellenzéki Kerekasztal legitimitását – és korántsem csak Krassóék köréből –, mert nem a teljes ellenzék kapott helyet a tárgyalóasztalnál.⁸⁰ A tárgyaló felek legitimitását vitató hangok Magyarországon ráadásul nem csupán kívülről érkeztek. Emlékezetes Hankiss Elemér 1989. augusztus 24-én elhangzott érvelése a kerekasztal-tárgyalások rendszeres televíziós közvetítése mellett: *„Ha már nincs megbízatásunk a társadalomtól – mert nincs –, akkor legalább ne úgy döntsünk, hogy nem is tudják, hogy miről döntünk.”*⁸¹

⁷¹ Annál is inkább, mert ők maguk is megosztottak voltak: már az 1980-as évek elején kirajzóldtak a fő törésvonalak az egyes ellenzéki táborok között a jövőről alkotott eltérő elképzeléseik alapján. (ZIMMERMANN, 1998. 62.)

⁷² Bizonyos eseteket vizsgálva úgy tűnik, hogy a kapcsolatot nem is mindig keresték: a demokratikus ellenzék 1987 nyarára alakot öltő *Társadalmi szerződése* címével ellentétben például kimondottan a hatalomnak, nem pedig a társadalomnak szólt. (THOMA, 1998. 248–249.)

⁷³ A mindenkori ellenzék ilyenén ideologikussága, misszionárius-értelmiségi volta a régióban lényegében tradicionálisnak tekinthető, melyben éppen Lengyelországban állt be jelentős változás az 1970-es és 1980-as évek fordulóján.

⁷⁴ CSIZMADIA, 1992. 21.

⁷⁵ RIPP, 2006. 40.

⁷⁶ CSIZMADIA, 1992. 10.

⁷⁷ Az 1956-os forradalmat eszmei kiindulópontjának tekintő, a lengyelországi események iránt élénk érdeklődést tanúsító Krassó György vezette formáció 1989 júniusának végén kezdte meg működését, több kisebb csoportosulást és szamizdat-szerkesztőséget tömörítve.

⁷⁸ KINDA, 2017. 1.

⁷⁹ OBERTH, 1995. 10.

⁸⁰ RIPP, 2006. 419.

⁸¹ TŰTŐ, 2019. 72.

Ugyanakkor a lengyel kerekasztal résztvevőinél lényegesen differenciáltabb magyar mezőnyben számos szervezet egy-egy viszonylag jól körülhatárolható társadalmi csoport érdekeit jelenítette meg a tárgyalások során. Így például az MSZMP a Kádár-menedzsment, az MDF a nemzeti burzsoázia, az FKGP a mezőgazdaságból élők, az SZDSZ a liberális értelmiség, a KDNP pedig a nagy keresztény egyházak céljait karolta fel. Az ellenzéki szervezetek az egypártrendszerben nem tehettek szert politikai felhatalmazásra, azonban rendelkeztek programmal és tagsággal, ráadásul munkájuk összességében élvezte a nyugati világ támogatását. Ennek ellenére Magyarországon is akadtak hangok, melyek az ellenzék vezető erőit a kommunistákkal történő lepaktálással vádolták, kísérteties hasonlóságot mutatva a lengyel kerekasztalnál tárgyalókat ért támadásokkal.⁸²

Lengyelországhoz hasonlóan a magyar esetben is gazdag múltra tekintettek vissza a „harmadik utas” elképzelések, melyek közül 1989-ben az 1956-os munkástanácsok felelevenítése bizonyult a leginkább meghatározónak.⁸³ Ezek, politikai-érdekvédelmi feladatokat ellátó ideiglenes szervezetekként definiálva, még az MDF I. Országos Gyűlésén kiadott állásfoglalásban is helyet kaptak.⁸⁴

Azonban az államhatalom és az ellenzék tárgyalásain kívüli térben még a lengyelnél is nehezebben lehetett a *tertium datur* valamely alakváltozatának képviselétével kitűnni, hiszen ezek az elképzelések, bizonyos mértékig, a kerekasztalnál is felbukkantak. A Magyar Néppárt⁸⁵ például termelési önkormányzatok létrehozásával kívánta megvédeni a szegényebb társadalmi rétegeket a nyugati piacgazdaság hirtelen berobbanásától, míg a Baloldali Alternatíva Egyesülés⁸⁶ a kollektív munkástulajdon és az ennek megvalósítását szorgalmazó munkástanácsok ügyét tűzte zászlójára,⁸⁷ közvetlen (részvételi) demokráciában és közvetlen társadalmi gazdálkodásban gondolkodva. A szervezet egyes képviselői a privatizációt a dolgozói tulajdon irányában látták kívánatosnak.⁸⁸

Más hangsúlyokkal ugyan, de a munkás-önigazgatás az államhatalommal folytatott tárgyalásokat elutasító Magyar Október Párt programjában is szerepelt, mely a különböző tulajdonformák egyenlő esélyét és versenyét szorgalmazta. A párt protest-tevékenysége azonban elhomályosította papírra vetett elképzeléseit.⁸⁹ Az elitellenes populizmus korai előfutárjaként üzenete az ellentmondások tárháza

⁸² E vádak érdekes módon legalább olyan erősen, ha nem még erősebben érték a demokratikus ellenzékét, mint az MSZMP-vel kötendő különalkura valóban törekvő, a kerekasztal-megállapodásban rögzítettek szem előtt tartva többek között a „négyigenes” népszavazás bojkottjára szólító MDF-et. (RIPP, 2006. 435–436.)

⁸³ Lásd például: FEITL, 1989.

⁸⁴ A Magyar Demokrata Fórum első Országos Gyűlése munkástanácsokkal kapcsolatos állásfoglalása. In: RIBA-SZEKÉR, 2017. 230.

⁸⁵ A Hazafias Népfronton belül működő Veres Péter Társaságból kinövő, a Nemzeti Parasztpárt utódjául szánt szervezet 1989 júniusában az Országgyűlés elnöke, Szűrös Mátyás jelenlétében alakult meg. Célja a társadalom átvezetése volt egy valóban demokratikus rendszerbe.

⁸⁶ Az 1989 februárjában megalakuló, alternatív baloldali társadalmi szervezet az – általa is keményen bírált – államszocialista, illetve a formálódó kapitalista berendezkedés helyett egyfajta demokratikus szocialista rendszert képzelt el.

⁸⁷ ÉBER-GAGYI-GERŐCS-JELINEK-PINKASZ, 2014. 50–51.

⁸⁸ KRAUSZ, 1998. 131.

⁸⁹ VIDA, 2011. 426.

volt: a munkás-önigazgatásra vonatkozó elképzeléseit differenciálatlan antikommunista alapon tálalta, miközben sem a privatizációról, sem pedig általában a magántulajdon mibenlétéről nem rendelkezett világos állásponttal.

Megemlíthető még az 1989 őszén megalakuló, magát liberálisaként meghatározó Magyar Radikális Párt elképzelése egy olyan állam létrehozásáról, melynek gazdasági önszabályozó mechanizmusa kizárja a kizsákmányolás különböző formáit.⁹⁰ E gondolat azonban soha nem kapott valódi mélységet: felülírta a párt radikális antikommunizmusa, illetve belső csatározásai. Lengyelországhoz képest fontos különbség az is, hogy az egyes periódusokban szinte bénultnak bizonyuló lengyel állampárttal ellentétben az MSZMP-ben reformszemléletű politikusoknak is lehetősége nyílt a kibontakozásra. Ennek eredményeképpen a szocialista piacgazdaság és a szocialista pluralizmus létrehozása Németh Miklós miniszterelnöki célkitűzéseiben is megjelent. Így, ha a kerekasztal-tárgyalások idején már nem is, 1988 második felében még az MSZMP-n belül is élt az elképzelés, hogy a gazdasági reformok sikere esetén elkerülhető a többpártrendszer, és elegendő az egy párti pluralizmus valamilyen formája. Utóbbi lehetséges alakváltozatain – mindegyiknél az államhatalom intézményei (egészen pontosan az országgyűlés) és az ezeken kívül megalakult politikai és civil szervezetek hivatalos együttműködésén – az MSZMP-n belüli munkacsoportok, valamint az 1988-ban megalakult Új Márciusi Front dolgoztak.⁹¹

Összegzés

A különutas gazdasági és társadalmi elképzelések lengyel és magyar alakváltozatainak közös pontja bukásuk volt, hiszen mire végérvényesen megrendültek a társadalmi önigazgatás koncepcióival szemben álló pártállami rendszerek, már meg is jelentek új, legyőzhetetlennek bizonyuló ellenfélként a liberális piacgazdaság hívei. Különösen tanulságos e szempontból a magyar eset, ahol az 1989. évi harmadik alkotmánymódosítás (1989/XXXI. tc.) ugyan beemelte a „termelői önigazgatás” fogalmát a joganyagba, ám az 1990-ben felálló országgyűlés egyik első intézkedése éppen e passzus törlése volt.⁹²

Annak hátterében, hogy a „harmadik utat” keresők által kínált alternatívák nem leltek megfelelő társadalmi fogadtatásra, illetve sokszor meg sem haladták pusztán egy-egy jelszó hangoztatását (rendszerelváltás az állampárt nélkül, azonnali szabad választások stb.), számos ok húzódott meg. A szóban forgó szervezetek képtelennek bizonyultak a valóság és az államszocialista ígéretek közti diszkrepanciából fakadó szociális feszültségek becsatornázására.⁹³ Ráadásul ezen feszültségek sem Lengyel-, sem pedig Magyarországon nem értek el olyan forrponthoz, amelynek hatására a társadalom radikális változásokat követelt volna.⁹⁴ A rendszerváltáshoz kapcsolódó legáltalánosabb társadalmi igény a gazdasági rendszer

⁹⁰ Uo., 428–429.

⁹¹ JÓNÁS, 2020. 90.

⁹² TŰTŐ, 2019. 75–76.

⁹³ ZIMMERMANN, 1998. 67.

⁹⁴ PRZEPERSKI, 2019.

megváltoztatására irányult, természetesen olyan megoldásban bízva, melynek során a leváltandó rendszerhez kötött jóléti elemek (igaz, Lengyelországban 1989-re ilyen gyakorlatilag nem maradt) sem vesznek el.⁹⁵ A rendszerváltás valamely alternatíváját kínáló programok, ha önmagukban meg is álltak, nem találtak maguknak érdekgazdákat, nem tudták megszólítani még a leginkább érintett társadalmi csoportokat sem.

A különféle alternatívák közvetítéséhez a rendszerellenes szervezetek szinte semmilyen intézmény segítségét nem tudták igénybe venni. Különösen egyházi részről volt látványos a segítség hiánya, amely kiváltképp Lengyelországban bizonyult meghatározó tényezőnek. A magyar esethez hasonlóan a lengyel kerekasztalnál is megfigyelői-moderátori szerepkört betöltő egyházak közül a monstre társadalmi szervezetekkel is bíró római katolikus egyház elhatárolódott a békés átmenetet potenciálisan veszélybe sodróktól. Ezen ellenérzéseknek kitűnő összefoglalását adta Franciszek Macharski krakkói érsek, aki egy 1989. március 22-i konferencián – állambiztonsági jelentések szerint – aggodalmát fejezte ki a kerekasztal-tárgyalásokat esetlegesen félbeszakító tüntetések miatt. Úgy fogalmazott, hogy a többek között Krakkó utcáin tüntető fiatalokat manipulálják, a városnak pedig Bydgoszcz 1981-es szerepét szánják azok az erők, melyek különösen egyetemi körökben leltek támogatókra.⁹⁶

A társadalom szélesebb rétegeivel történő kapcsolatteremtés egyébként is kulcsprobléma volt, főként úgy, hogy – különösen Lengyelországban – az állami-, illetve pártsajtó igyekezett az erre irányuló kísérleteket diszkreditálni. A Független Diákszövetség 1989. február 17-i, kétezer fős krakkói tüntetéséről, melyen mindenekelőtt a szervezet bejegyzését követelték, és amelyet rendőri egységek végül brutálisan szétverték, a kormánymédia a következő címmel adott hírt: „*W Warszawie toczą się rozmowy, a w Krakowie toczą się kamienie.*” („*Míg Varsóban érvek, addig Krakkóban kövek repkednek.*”)⁹⁷

A rendszerváltás tárgyalásos formáját elítélő szervezetek nemzetközi útkeresései – ezek közül első helyen éppen az élénk lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatokat kell megemlíteni⁹⁸ – pedig egytől-egyig a nemzetállami keretek fenntartásának megkérdőjelezhetetlenségével párosultak. Ennek megfelelően a rendszerváltásokat is szigorúan ilyen viszonyrendszerben képzelték el, föderatív és egyéb hasonló gondolatokat legfeljebb elvétve felhozva, de alternatív megoldásokat ezen a téren sem kifejtve.⁹⁹ Az érintett csoportok egymással történő, változó mértékű együttműködése sem tudta döntően növelni hatékonyságukat. Lengyelországban a Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusának két ülése révén kísérlet legalábbis volt a széleskörű összefogásra, ám az 1989. júniusi választásokhoz történő hozzáállás (a bojkottól a részvételig) mentén ez a laza kooperáció végleg felbomlott. Magyarországon pedig hiába működtek szorosán együtt olyan csoportok, mint

⁹⁵ BARTHA, 2010. 28.

⁹⁶ ŁATKA, 2020. 308.

⁹⁷ PIETRZYK-DĄBROWSKA, 2019. 26–27.

⁹⁸ Részletesen lásd: MITROVITS, 2020.

⁹⁹ RADICE, 1998. 213.

a Magyar Október Párt, a Magyar Radikális Párt vagy akár az Inconnu Csoport,¹⁰⁰ hangjuk még közösen sem volt elég erős bármiféle alternatíva közvetítéséhez.

Mint minden analógia, ez is pontatlan, ráadásul igen messzire is vezet, mégis érdemes megemlíteni, hogy az 1968-as diák- és egyéb mozgalmak kifulladásának egyik kulcstényezője is a fennálló establishmentek ellenében megfogalmazott gazdasági alternatíva hiánya volt. Sem Nyugaton az emberi, kisebbségi és szexuális jogokra koncentrááló antikapitalista mozgalmak, sem pedig Kelet-Európában az antibürokratikus, a tekintélyelvűséggel szembeszálló prokapitalista kezdeményezések nem fektettek erre a kérdésre komolyabb hangsúlyt. Ugyanez a jelenőség köszönt vissza 1989-ben Lengyel- és Magyarországon is, amikor a megvalósuló rendszerváltással szemben az azt kritizáló szervezetek többsége nem tartotta lényegesnek valamiféle – mindenekelőtt gazdasági – alternatíva felállítását, azt gondolva, hogy az államszocialista rendszerek vége automatikusan a gazdasági és politikai helyzet rendeződéséhez vezet majd.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

Lengyel Kutatóintézet és Múzeum Levéltára

5/151. Program wyborczy Konfederacji Polski Niepodległej.

Szakirodalom és nyomtatott források

BARTHA

2010 BARTHA Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztoszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: KRAUSZ Tamás – MITROVITS Miklós – ZAHORÁN Csaba. Budapest, L’Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 23–45. (*Kelet-európai tanulmányok*, 6.)

BERESZYŃSKI

2020 BERESZYŃSKI, Zbigniew: Kuźnia kadr aparatu władzy czy baza działalności opozycyjnej? Środowisko studenckie Opola w latach 1954–1989. In: *Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990*. Red.: DWORACZEK, Kamil – ŁAGOJDA, Krzysztof. Wrocław–Warszawa, IPN, 2020.

BOZÓKI

1991 BOZÓKI András: Statárium és happening. Interjú Krassó Györggyel. In: *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Szerk.: HAFNER Mónika – ZSILLE Zoltán. Budapest: MagánZárka Kiadó, 1991. 343–383.

¹⁰⁰ Az 1980-as évek elején megszerveződő, független képzőművészeti csoport, amelyet különféle performanszai és happeningjei miatt a belügyi szervek folyamatos zaklattak. A rendszerváltás időszakában szorosan együttműködött a Magyar Október Párttal.

CECUDA

1989 CECUDA, Dariusz: *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*. Warszawa, Biuro Informacji Studenckiej ZSP, 1989.

CSIZMADIA

1992 CSIZMADIA, Ervin: Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése. In: *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1981*. Szerk.: BIHARI Mihály. Budapest, Kossuth, 1992. 7–39.

DUDEK

2004 DUDEK, Antoni: *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989–2001*. Kraków, Arkana Historii, 2004.

2016 DUDEK, Antoni: *Historia polityczna Polski 1989–2005*. Kraków, Arkana Historii, 2016.

EISLER

2019 EISLER, Jerzy: *The „Polish Months”. Communist-ruled Poland in Crisis*. Warsaw, IPN, 2019.

ÉBER–GAGYI–GERŐCS–JELINEK–PINKASZ

2014 ÉBER Márk Áron – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás – JELINEK Csaba – PINKASZ András: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 8. (2014) 1. sz. 10–63.

FEITL

1989 FEITL István: A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. *Eszmélet*, 1. (1989) 2. sz. 42–52.

GARBAL

2020 GARBAL, Łukasz: Inicjatywa odbudowy PPS w kraju w roku 1987. Rekonstrukcja i analiza źródłowa. In: *O niepodległość i socjalizm. Studia i szkice z dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej*. Red.: ŻUCZKOWSKI, Maciej – PIŚKAŁA, Kamil. Warszawa, IPN, 2020. 412–441.

GARLICKI

2003 GARLICKI, Andrzej: *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*. Warszawa, Czytelnik, 2003.

GIEROŃ

2019 GIEROŃ, Roman: Konfederacja Polski Niepodległej wobec „historycznego kompromisu”. *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 59–69.

JÓNÁS

2020 JÓNÁS Róbert: 1988. november 24. Németh Miklós az új kormányfő. In: *A rendszerváltás mérföldkövei*. Szerk.: HÁZI Balázs – JÓNÁS Róbert – NAGYMIHÁLY Zoltán – RAPALI Vivien – STRAUZS Péter. Budapest, RETÖRKI, 2020. 84–87.

KAMIŃSKI

2007 KAMIŃSKI, Łukasz: A lengyelországi szükségállapot. *Beszélő*, 12. (2007) 2. sz. 77–83.

KENNEY

2002 KENNEY, Padraic: *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.

KINDA

2017 KINDA Gabriella: A Nádor-utca akció. *Betekintő*, 11. (2017) 3. sz. 1–21.

KRAUSZ

2010 KRAUSZ Tamás: Előszó helyett – A rendszerváltás mint rendszerlegitimáció? In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: KRAUSZ Tamás – MITROVITS Miklós – ZAHORÁN Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 10–22. (*Kelet-európai tanulmányok*, 6.)

KUCHARCZYK

2009 KUCHARCZYK, Grzegorz: *Polska myśl polityczna po roku 1989*. Dębogóra, Wydawnictwo Dębogóra, 2009.

LATYNSKI

1994 LATYNSKI, Maya: Lengyelország. Ford.: KELEMEN Marianna. In: *A demokrácia új határvidékei. Választások Közép-Kelet-Európában 1990*. Szerk.: GARBER, Larry – BJORNLUND, Eric C. Budapest, Osiris Kiadó, 1994. 115–133.

LIS

2010 LIS, Bogdan: Solidarność w podziemiu. Długi marsz i szybki skok. *Wolność i Solidarność*, 1. (2010) 1. sz. 143–163.

ŁATKA

2020 ŁATKA, Rafał: Osoba numer 2 w polskim Kościele. Kardynał Franciszek Macharski wobec rzeczywistości politycznej w ostatniej dekadzie PRL (1979–1989). Łatka, Rafał: In: *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej”*. Red.: ŁATKA, Rafał. Warszawa, IPN, 2020. 283–316.

MARSCHAL

2020 MARSCHAL, Adrienn: 1989. március 11-12. A Magyar Demokrata Fórum I. Országos Gyűlése. In: *A rendszerváltás mérföldkövei*. Szerk.: HÁZI Balázs – JÓNÁS Róbert – NAGYMIHÁLY Zoltán – RAPALI Vivien – STRAUZS Péter. Budapest, RETÖRKI, 2020. 112–115.

MICHNIK

1996 MICHNIK, Adam: Új evolucionizmus. Ford: TISCHLER János. In: *Gondban a bohóc. Esszék és tanulmányok*. Szerk.: JAGODZIŃSKI, Andrzej. Pozsony, Kalligram, 1996. 19–33.

MITROVITS

- 2010a MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981*. Budapest, Napvilág, 2010.
- 2010b MITROVITS Miklós: Az öngazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban. In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: KRAUSZ Tamás – MITROVITS Miklós – ZAHORÁN Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 46–70. (*Kelet-európai tanulmányok*, 6.)
- 2020 MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Budapest, Jaffa, 2020.

MODZELEWSKI

- 2014 MODZELEWSKI, Karol: Jaruzelski utat tört Balcerowicz előtt. Ford.: NÉMETH Orsolya. *Eszmélet*, 26. (2014) 2. sz. 154–162.

OBERTH

- 1995 OBERTH József: Örökös váltás. *Esti Hírlap*, 40. (1995. október 21.) 249. sz. 10–11.

OFFE

- 1996 OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, Polity Press, 1996.

OPULSKI

- 2019 OPULSKI Rafał: Gracze, szulerzy i wiatr zmian. O negocjacjach przy „okrągłym stole”. *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 43–50.

PACZKOWSKI

- 1997 PACZKOWSKI, Andrzej: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Ford.: PÁLFALVI Lajos. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.

PIETRZYK-DĄBROWSKA

- 2019 PIETRZYK-Dąbrowska, Elżbieta: Krakowscy buntownicy. *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 25–32.

PILARSKI

- 2019 PILARSKI, Sebastian: „Okrągły stół” widziany z boku. Grupa Robocza Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” wobec negocjacji z władzami. *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 80–90.

PRZEPERSKI

- 2019 PRZEPERSKI, Michał: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 97–122.

RADICE

- 1998 RADICE, Hugo: A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a „globalizáció” fényében. Ford.: BARÁTH Katalin. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 194–209.

RIBA-SZEKÉR

- 2017 RIBA András László – SZEKÉR Nóra (szerk.): *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből 1987–1989*. Lakitelek, Antológia, 2017.

RIPP

- 2006 RIPP Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006.

SZALAI

- 2007 SZALAI Erzsébet: A létezett szocializmus – és tanulságai. In: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: KRAUSZ Tamás – SZIGETI Péter. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 53–75. (*Eszmélet Könyvtár*)

TÁLAS

- 1993 TÁLAS Péter: Rendszerváltás és többpártrendszer Lengyelországban I. *Társadalmi Szemle*, 48. (1993) 5. sz. 50–64.

TERLECKI

- 2010 TERLECKI, Ryszard: „Solidarność”. *Dekada nadziei 1980–1989*. Warszawa, IPN, 2010.

THOMA

- 1998 THOMA László: Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992). In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 245–269.

TISCHLER

- 1999 TISCHLER, János: Lengyelország – 1989. *Beszélő*, 4. (1999) 10. sz. 140–147.

TÜTŐ

- 2019 TÜTŐ László: Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban II. Összebékíthető-e a társadalmi önkormányzás a pártokkal? A háromoldalú kerekasztal egy tanulmányáról. *Eszmélet*, 31. (2019) 3. sz. 66–99.

VETTER

- 2013 VETTER, Reinhold: *Jak Lech Wałęsa przechytrzył komunistów*. Warszawa, Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, 2013.

VIDA

- 2011 VIDA István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010*. Budapest, Gondolat, 2011.

VNENCHAK

1994 VNENCHAK, Dennis: *Lech Walesa and Poland (Impact Biography)*. New York, NY, Franklin Watts, 1994.

WALICKI

1996 WALICKI, Andrzej: Totalitarianism and Detotalitarization: The Case of Poland. *The Review of Politics*, 58. (1996) 3. sz. 505–530.

ZIMMERMANN

1998 ZIMMERMANN, Susan: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. Egy feltáratlan viszony történetéről és jelenéről. Ford.: SZALONTAI Balázs. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 40–69.

Erdős András Patrik

Posztjugoszláv, „posztháborús” állapotok

Albán etnikai kisebbségek a Nyugat-Balkánon*

A Balkán-félsziget szinte örökké turbulens viszonyait egy sokvallású, nem szláv etnikumú őshonos nép, az albánok jelenléte is bonyolítja. Bár a független Albánia már több mint száz éve létezik, valójában ritkán tudott saját sorsáról határozni ez idő alatt, s gyakorlatilag 1912-es születésétől fogva csupán az albánok kisebb részének ad otthont. Az albán népnek jelentős hányada világszerte diaszpórában él, elsősorban az anyaország (és Koszovó mint tulajdonképpen második anyaország) környezetében található négy államban, Észak-Macedóniában, Görögországban, Szerbiában és Montenegróban. Lélekszámuk és az említett államokban betöltött politikai-gazdasági-társadalmi helyzetük erősen változó, utóbbi a társnemzeti aspirációktól a lényegében páriasorsig terjed.

Tanulmányomban azt elemzem röviden, hogy milyen helyzetben vannak az albánok abban a négy környező országban, ahol ők jelentik az egyik legjelentősebb etnikai kisebbséget. Legfőbb kérdésfelvetéseim, hogy milyen aktuális politikai problémákkal néznek szembe, mennyire rossz az interetnikus viszony és milyen a kisebbségek társadalmi beágyazódása. A teljes kép megértéséhez persze elengedhetetlen lenne beszélni a 19. századi albán nemzeti ébredésről és az albán nyelvtérület történelmi szétszakításáról – terjedelmi korlátok miatt erre jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem, de a magyar¹ és az angolszász² szakirodalom egyaránt remek szintézisekkel jeleskedik. Az albán nemzettudat gyökereit, a határkérdést és a kortárs albán irredentizmust a fenti szerzőkre híven támaszkodva saját tanulmányban is összefoglaltam.³

Mivel az albán népességet helyzete alapján nem könnyű áttekinthetően csoportosítani, a tanulmány meglehetősen egyszerű struktúrában tárgyalja a kérdést. A helyszín és a főszereplők (a Nyugat-Balkán és az albán nép) rövid bemutatása után egyenesen a négy érintett ország helyzetének tárgyalása következik, az albán

---

* A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kemenszky Ágnesnek. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ CSAPLÁR-DEGOVICS, 2010.

² VICKERS, 1999.

³ ERDŐS, 2022.

népesség lélekszáma – nem pedig aránya – szerinti csökkenő sorrendben. Ez a döntés elsőre megkérdőjelezhetőnek tűnhet, de érdemes figyelembe venni, hogy a népességarányokkal kapcsolatos bizonytalanságok sokkal képlékenyebb sorrendet szülnének, mint a népességszám adatok (amelyek szintén kevésbé megbízhatóak, például Görögország esetében). Ilyen módon legalább az önkényes sorrend koherenciáját garantálni tudom.⁴

A Nyugat-Balkán mint tér

A hegy mint természetföldrajzi karakterisztika számos attribútummal bír. Mivel nehézkes rajta átkelni, megvédi a vidéken megtelepedőket, de egyúttal el is szigeteli a különböző völgyekben élő csoportokat egymástól. Ezt a letelepedési formát pedig az élelmiszertermelés szüksége váltja ki, a hegyvidéken ugyanis nehezebb mezőgazdasági művelésre berendezkedni. A hegyek potenciálisan nyersanyagkincset rejthetnek (a nemesfémektől a ritkaföldfémekig), ám a megfelelő társadalomszervezet és a területi békesség szükséges azok nyugodt kiaknázásához. A hegyeknek sajátos, a síkvidéki klímánál zordabb éghajlata van, más fák nőnek, más gyümölcsök teremnek.

Mindezeket azért szükséges külön regisztrálnunk, mert ellentétben az alapvetően síkvidéki jellegű Európával, a Balkán-félszigetnek alapvető jellemzője a hegyvidék. Maga a török eredetű név is a hegyre („erdős hegy”) utal, és a félsziget 70%-a hegységi fekvésű.⁵ Van ugyan a Balkán hegyláncaival magasabb földrajzi képződmény Európában, viszont nincs még egy olyan régió, amelyet hasonló sűrűséggel szőnének át a magaslatok.

Már magának a Balkánnak a pontos meghatározása sem egyszerű, földrajzi-politikai fogalmak élesen darabolják egymást. Földrajzilag semmi nem indokolja például, hogy a Duna alsó folyásától, vagy a Déli-Kárpátok gerincétől északra fekvő síkvidék „Balkán” legyen, ám, miután ezek a területek mintegy száz éve balkáni központú államokhoz tartoznak, politikailag egyre kevésbé karakterizálhatóak Közép-Európaként. Nyugaton a Szlovéniában futó Júliai-Alpok, keleten a Boszporusz (Dardanellák), délről pedig a tenger alkot egyértelműbb határt.⁶

⁴ Munkámban az albán neveket – a praktikumot a magyar szakirodalmi tradíció elé helyezve – következetesen anglicizált írásban, így például Hodzsa nevét „Hoxha” formában szerepeltetem. (Ez éppen fordítottja egy fontos ponton az albán helyesírásnak, a „dzs” hangot ott ugyanis „x”, a „dz” hangot „xh” jelöli.) Helységnevek ügyében kevésbé van tere önkényességnek, az albán nyelv ugyanis hátravetett határozott névelőt (enklitikus artikulust) használ, amely módosítja a szó alakját. Például Shkodër (határozatlan) – Shkodra (határozott). A nevek angolszász átírásához igazodva az angolszász albanológiai irodalom gyakorlatát követem: a határozatlan névelős formát fogom a főnév nemére való tekintet nélkül használni. Toldalékolásnál is törekedtem ezen alakok megőrzésére. Kivételt az észak-macedóniai Tetovo (albánul Tetovë) városával teszek, ennek speciális terminológiai okai vannak. Máskülönbben albánlakta településeket – mint a fent említett Shkodër – az albán nevéükön szerepeltetek.

⁵ REED–KRYŠTUFÉK–EASTWOOD, 2004.14.

⁶ Ugyanakkor létezik a „mentális Balkán” is Slavoj Žižek szerint, arra utalva, hogy mit tart számon az európai közgondolkodás „másként” és „elmaradottként”. Mint rámutat, Görögország – az európai kultúra bölcsője – a kontinens közgondolkodásában nem „Balkán”, holott ez politikai vagy pláne földrajzi érvekkel nem lenne alátámasztható. (ŽIŽEK, 1999.)

Azt, hogy az albán nép mind politikai, mind földrajzi tekintetben balkáninak mondható, nem nagyon lehet megkérdőjelezni, hiszen az albánlakta területek – akár történelmi, akár mai vonatkozásban – a félsziget elméletben definiált határaitól messzire terülnek el. De hogyan határozható meg a „Nyugat-Balkán” mint fogalom? Földrajzilag leginkább a Dinári-hegység északnyugat-délkelet irányú (az Adria-tengerrel nagyjából párhuzamosan futó) láncához lenne köthető, ám a megnevezés eredete nem ezzel függ össze. A Nyugat-Balkán kifejezés geopolitikai neologizmus: Jugoszlávia szétesése után született meg, és a 2000-es években rögzült a nem EU-tag, földrajzilag balkáni államok gyűjtőnevéként. Egészen konkrétan a volt jugoszláv tagállamok (Szlovéniát kivéve) és Albánia összességét jelöli a kifejezés, amely merőben mesterséges volta ellenére találónak bizonyult, hiszen hamar meggyökeresedett. 2014 óta Nyugat-Balkán csúcstalálkozókra is sor kerül az EU-hoz való közeledés jegyében.⁷

Azt is fontos külön kiemelni, hogy az albán „magterület” és a nagy létszámú albán etnikai kisebbségek fizikailag jóval inkább elválasztva éltek egymástól, mint más, mesterséges határok által elszigetelt európai népek. Albániának nem nyílik könnyű átjárás Koszovó, Észak-Macedónia és Montenegró területe felé sem, egyedül a Fehér-Drina völgye képez kivételt Prizren (Koszovó) és Kukës (Albánia) városai között, valamint a vékony alföldi régió a Shkodëri-tó déli partján Montenegró felé.

Az albánok nyelve és etnogenezise

Mindenekelőtt szükséges összefoglalni, kik is az albánok, és honnan származnak. Röviden elmondható, hogy egy paleobalkáni eredetű népről van szó, vagyis az albán etnogenezis visszanyúlik legalább az ókori hellén civilizáció korába. A konkrét nyelvi eredet napjainkig vitatott, a tudományos konszenzus az illír kötődés felé látszik billenni, de a trák és a dák, mi több, a kelta eredet kérdése is felmerült.⁸ Az utóbbiakat a nyelvi emlékek szórványossága miatt gyakorlatilag nincs mód érdemben cáfolni, ahogy kétséget kizáróan bizonyítani sem lehet őket. Természetesen a fenti nyelvi eredetek különféle ötvözeete is elképzelhető, így például Schütz István egy alapvetően illír jellegű, ám trák hatásokat is mutató nyelvként definiálja a római kori protoalbán nyelvet. A nyelvész a dardánokat (egy, a mai Koszovó hegyeiben élő indoeurópai népet) is azonosítja az albánság felmenőiként.⁹ Az igazságtétel igénye nélkül is elfogadhatjuk kiindulópontnak azt, hogy a Balkán egyik legrégebbi autochton népességéről van szó, akik minden számítás szerint megelőzik a 6–7. században megérkező szláv népességet.

Hiába a valóban lenyűgöző ókori gyökerek, nem mindig érte/éri be az albán nacionalizmus a tudományosan is megalapozható tényekkel. A lengyelek szármata, a románok dák, vagy a magyarok hun eredetét éltető mítoszok az albán megfelelője a pelazgizmus, amely az *Iliászban* is feltűnő rejtélyes ősi néptől, a pelazgoktól származtatja az albánokat. Ellentétben azonban a legtöbb közép- és

⁷ European Commission, 2020.

⁸ ARDAY, 2016. 372.

⁹ SCHÜTZ, 2001. 87–91; SCHÜTZ, 2006.

kelet-európai nép dicső múltról szóló 18–19. századi eredetű mítoszaival, a pelazgizmus nem saját nemzeti találmány, hanem Georg von Hahn osztrák diplomata, az egyik első Albánia-kutató alkotta meg.¹⁰ A pelazgizmus legmulatságosabb kurrens vadhajtásai a mitikus trójaiakból is albánokat kreálnak – megemlítendő, hogy a római világbirodalom is Trójától származtatta magát az *Aeneis* eposzon át –, végleg a nyugati kultúrkör origójába helyezve az albánság vélt őseit. A mítosz ma sem halott, néhány „nyelvész” fáradhatatlanul alkot a pelazg–albán kontinuitás témájában, áltudományos írások sokaságát zúdítva a gyanútlan laikusra az interneten.¹¹

A később albánná lett nép(ek) látványos és lényegében máig ható vallási-nyelvi töredezése nem a nagy ókori civilizációk előtti „ősidőkben”, hanem a római évszázadok alatt, és még inkább azok után ment végbe. Míg ugyanis Apollonia vagy Aulona (Vlorë) virágzó és romanizált városok voltak, a területen pedig fontos utak futottak át (mindenekelőtt a Via Egnatia), a magas hegyekben nem ment végbe érdemi romanizáció, sőt, a dardán hegyvidéken a központi hatalom is legfeljebb esetleges volt. A kulturális differenciák vallási hatással is jártak: a forgalmas utak, a „rómaibb” területek mentén megjelent az ókereszténység. Később a Római Birodalom utolsó évszázadában a protoalbánok feltehetően nagy számban keresztelkedtek meg, azonban egyes törzsek ragaszkodtak bizonyos pogány kontinuitásokhoz, amit a hittérítők tudomásul vettek.¹² A színleges, vagy szinkretikus tendenciákkal vegyített megtérés mint jelenség, egészen a 19. századig többször megismétlődik majd az albán hegyekben.

Az 5–6. század során valamikor megtörtént a „gheg-toszk szakadás”, az albán nyelv kettéválása. Bár könnyű lenne e két nagy dialektusát az albán nyelvnek összefüggő kontinuumként leírni, a helyzet valamivel bonyolultabb. Napjainkban valóban létezik a Shkumbi folyó vidékén egy ún. átmeneti dialektus, és a két nagy nyelvcsoporthoz számos, egy bizonyos pont után kölcsönösen alig érthető aldialektusa van. Azonban a szakadás a középkor hajnalán – a jövevényszavak közötti eltérés alapján az időpont jó közelítéssel datálható – mintha kettévágta volna a nyelvet, sok alapvető ejtési-szóformálási eltérés keletkezett. Ennek miertjéről semmit sem tudunk, a nyelvi spektrum két széle azonban már feltehetően nem tudott egymással akadálymentesen kommunikálni.¹³

A manapság meghatározó albán jellegzetességnek tartott szunnita iszlám vallás felvételére és rögzülésére a 16–19. század során került sor.¹⁴ Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a szunnita egyáltalán nem minden albán vallása; sok a katolikus, illetve az ortodox keresztény, vannak bektashi sííták, és az anyaországban kimondottan sok az ateista az Enver Hoxha-i kommunizmus örökségéért. A Balkán-diskurzusban elsősorban azért lehet téma az albánok muszlim hite, mert a két legnépesebb és legvitatottabb jelenű-jövőjű albán közösség, a koszovói és az észak-macedóniai, valóban nagy többségében szunnita muszlim.

¹⁰ HAHN, 1854. 211–279.

¹¹ A pelazg mítoszgyártás kortárs identitásképző szerepét, erejét és külön kiemelt regionális fontosságát a görög–albán határvidéken szaktudományos szemmel is részletesen elemezték. (DE RAPPER, 2009.)

¹² SCHÜTZ, 2006.

¹³ CSAPLÁR-DEGOVICS, 2010. 63–65.

¹⁴ Ennek lehetséges okairól lásd: VICKERS, 1999. 17–18.

Észak-Macedónia: a tetovói felkelés és öröksége

A ma Észak-Macedóniának nevezett délszláv többségű állam őshonos albán kisebbségének története természetesen nem a macedón függetlenséggel kezdődik, ám az események csak a jugoszláv felbomlást követően gyorsultak fel. A – kisebb megszakítással – nyolcvanesztendő szerb/délszláv impérium, bár nagyfokú asszimilációt nem tudott elérni, viszonylag sikeres volt a helyi albán népesség elégedetlenségének elfojtásában. 1945 után ezt a macedón tagköztársaság léte is segítette: az albánok nem bírtak itt azokkal a kollektív jogosítványokkal – nem lévén többségi nemzet –, amelyekkel Koszovóban igen. Ez abban a tekintetben visszahullott a macedónok fejére, hogy a helyi albán identitás kevésbé fejlődött regionális irányba, erős az anyaországgal (valamint Koszovóval) való történelmi összetartozás-tudat. Ennek megfelelően nehéz a közösségnek szuverén identitásalapú nevet is adni. Annak érdekében, hogy ne folyamatosan „észak-macedóniai albán kisebbség”-ként kényszerüljek megnevezni őket, a továbbiakban „tetovói” albán-ságként hivatkozom rájuk. Ez nem minősíthető bevett szakirodalmi terminusnak, s földrajzilag sem a legpontosabb. Amiért szerintem védhető a kifejezés használata, az éppen a 2001-es, szintén nem kizárólag Tetovo városra/régióra korlátozódó konfliktussal való összecsengés.

Észak-Macedóniában az „albánkérdés” origóját a számok jelentik: hány albán él az országban, s ez mekkora arányt jelent? A népszámlálás itt nem formális statisztikai aktus, hanem igen feszítő politikai kérdés – nem is került rá sor húsz éven át.

2002-ben mintegy félmillió albán élt az országban, a lakosság jó egynegyede.¹⁵ Az eltelt 19 év alatt a nagyarányú kivándorlás miatt feltehetően az ország összlakossága is nagyban csökkent, ily módon pedig még nehezebbé vált a becslés.¹⁶ A censusra végül 2021 őszén került sor, miután a koronavírus-járványra tekintettel ismételen halasztották azt.¹⁷

A népszámlálás – akár meglepőnek is nevezhető módon – nem mért növekedést az észak-macedóniai albánság számarányában. 446,245 fő vallotta magát albánnak (ez nagyjából 60,000 fős csökkenést jelent), amely a lakosság 24,3%-át jelenti. A többségi észak-macedónok száma több mint 200,000 fővel csökkent, számarányuk pedig 60% alá esett.¹⁸ Az eredmény azonban sok szempontból vitatott. Leginkább azt sérelmezi a jobb- és baloldali ellenzék egyaránt, hogy több mint 130,000 ember (a lakosság kb. 7%-a) bojkottálta a censzust, ezért az ő vallási-nyelvi adataik nem kerültek bele a statisztikába. Amennyiben ők valóban etnikailag macedón területeken élnek, ahogy az ellenzéki pártok állítják, az megmagyarázná a macedónok arányának látszólagos csökkenését.¹⁹

Kritika tárgya volt az is, hogy a népszámlálásra jelentkezhetett az észak-macedón állampolgársággal bíró diaszpóra. Itt elsöprő többségben voltak az albánok, ilyen módon pedig a diaszporával súlyozott észak-macedón népességben majdnem

¹⁵ *Census 2002*, 2005.

¹⁶ JUDAH, 2020.

¹⁷ MARUSIC, 2021a.

¹⁸ *Census 2021*, 2022.

¹⁹ DIMITRIEVSKA, 2022.

30%-ot ér el az albánság aránya.²⁰ A belpolitikai ellenzék összttüzével szemben az Európai Bizottság üdvözölte és rendben találta a cenzust.²¹

A tetovói albánok alapvetően az ország északi és északnyugati karéjában alkotnak nagy többséget, számszerűleg az ország 80 járásából 15-ben. Rurális népességről van szó, a nagyobb városokban arányait tekintve kisebb számban vannak jelen, a legnagyobb albán többségű város az 50,000 fős Tetovo. Elsőpró többségük gheg dialektust beszélő szunnita muszlim, de akadnak közöttük toszkok is az ország délnyugati részén, illetve ortodox keresztények a nyugati Felső-Reka régióban.

Az albánokkal szembeni bizalmatlanság történelmi gyökereiül itt is az első világháborút követően lázongó *kaçak* szabadcsapatok, illetve a második világháborús nagyalbán kísérlet szolgált, ahogy Koszovó esetében is. A nyomás azt követően fokozódott a tetovóiakon, hogy elkezdődött a macedón nacionalizmus felemelkedése, és ezzel párhuzamosan az albán „ébredés” is az 1970-es években. A küzdelemben az döntő többségben macedón etnikumú helyi kommunista párt az iszlám vallási közösségeket is felhasználta az albánellenes fellépésre, de mindeközben iszlámellenes intézkedéseket is hoztak, elvégre a tagköztársaság muszlimjainak elsőpró többsége etnikailag albán volt.²²

1990-re az albánokat számos diszkrimináció sújtotta. Mindez, a saját nacionalista érzelmeikkel kombinálva, hamar elvezetett a szeparatizmushoz és a „megszálló” jugoszlávokkal való szembenálláshoz. Az albán érdekvédelem legjelentősebb politikai pártja ekkor a Demokratikus Prosperitás Pártja volt, amely 1992-től koalíciós partnere volt a posztkommunista utódpárti szociáldemokratáknak. 1993-ban a párt radikális vezetői nagyalbán irredenta összeesküvést szöttek, ez pedig pártszakadáshoz vezetett a mérsékeltek és a radikálisok között.²³ A tetovói felkelés után a párt eljelentéktelenedett, szavazótáborát felszívta a macedón UÇK politikai szárnya, a BDI (Bashkimi Demokratik për Integrim, Demokratikus Integrációért Szövetség).

1991 után az etnikai konfliktus azonnal jól láthatóvá vált. Néhány ezren – már a függetlenség kikiáltása előtt – szeparatista tüntetéseken nyilvánítottak markáns véleményt, majd a lakosság akkor 20%-át kitevő albán kisebbség szinte egyöntetűen bojkottálta a függetlenségi népszavazást is. 1992 januárjában azután referendumot tartott a tetovói albánság a saját autonómiaökrévéseiről, amelyen 74% volt az igenlő szavazatok aránya. Az „Ilirida Albán Autonóm Köztársaság” nevet viselő entitásnak a kikiáltása 1992 áprilisában történt meg, azonban komolyabb lépésekre ezt követően nem került sor. Az albán politikusok támogatták az autonómiát, felléptek érte a szkopjei parlamentben, sőt, Nyugaton is próbáltak lobbitevékenységet kifejteni e célból. A macedón politika azonban bűjtatott szeparatizmust látott az albán követelésekben és nem vett tudomást róluk, így az autonómia-szavazásról sem.²⁴

²⁰ *Census 2021*, 2022.

²¹ SAMARDJIEV 2022.

²² MERDJANOVA, 2013. 46–48. Voltak és vannak – néhány tízezen – macedón anyanyelvű muszlimok is, akiket *torbeš* néven ismernek.

²³ ROMSICS, 2020. 356–357.

²⁴ DASKALOVSKI, 2006. 64–67.

Az alkotmányban a szláv macedónok homogén nemzetállamaként került definiálásra Macedónia, s a cirillikus macedón lett az állam egyedüli hivatalos nyelve. Mindezt természetesen az albán fél sérelmezte: nyelvi jogokat követeltek a felsőoktatásra is kiterjedően, valamint szabad jelképhasználatot, mindenekelőtt az albán zászlóét. 1994-ben albán magánszemélyek létrehozták a Tetovói Állami Egyetemet, amelynek akkreditációjáról a macedón fél hallani sem akart. A parlamenti csörték mellett durva utcai jelenetek is lejátszódtak: 1992 novemberében a macedón rendőrség fegyvert használt erőszakos albán tüntetők ellen, fellépésüknek eredménye négy halott és harminchat sebesült volt. 1993-ban szeparatista albán politikai vezetők kíséreltek meg összeesküvést szőni „Ilirida” elszakítására, tovább fokozva a bizalmatlanságot. Az albánság mindeközben erősen alulreprezentált volt az állami adminisztrációban, valamint – kevésbé meglepő módon – a fegyveres testületekben is.²⁵

A sporadikus erőszak szervezett paramilitáris formába alakult át az 1990-es évek végén. Az UÇK (Ushtria Çlirimtare Kombëtar, Nemzeti Felszabadító Hadsereg; a továbbiakban: macedón UÇK) nevű alakulat pedig mind többet hallatott magáról fegyveres támadásokkal, merényletekkel. A szervezet a jobban ismert koszovói UÇK (Ushtria Çilimtare e Kosovës, Koszovói Felszabadító Hadsereg) „leányvállalataként” működött, fő profilja pedig a nagyalbán radikalizmus importálása volt a (Koszovóból nézve) déli szomszédhoz. Az alárendelt viszony szorosságát természetesen nehéz kívülről megállapítani; tény viszont, hogy a két UÇK vezetősége és tagsága jelentős átfedéseket mutatott egymással.²⁶

2001 elején Macedónia ennek ellenére nem tűnt egy rövidesen fellángoló konfliktusgócna. Sőt, a koszovói konfliktus elől odamenekült albánok távozásával és a nyugatbarát Boris Trajkovski elnökké választásával még biztatóbbnak is tűnhetett a helyzet. A macedón UÇK azonban fokozta terrorakcióit. Kisvártatva változó intenzitású gerillaháború bontakozott ki ezek után a fegyveres albánok és a kormányerők között az ország északi részén, amely egészen augusztusig elhúzódott, 150–250 halálos áldozattal járt, s amelynek során többször is felmerült a további eszkaláció lehetősége.²⁷

A felkelők a Koszovóban már meghonosított taktikához fordultak: a rendfenntartó erőket érintő célzott támadások mellett mind gyakrabban jelentek meg azokon a területeken (praktikusan a hegyvidéki albán falvakban), ahol a macedón központi kormány nem tudott ellenőrzést gyakorolni. A macedón haderő alapvetően elégtelennek bizonyult a lázadás felszámolására, néha pedig brutálisan lépett fel – mindkét tényező a gerillák felé fordította a helyi albánokat. A fegyveresek követelései eleinte változóak voltak, a jogkiterjesztési követelésektől a teljes függetlenségig íveltek, végül praktikusán az előbbi mellett foglaltak állást.²⁸

Mivel a macedón fegyveres erők – bár értek el sikereket – nem tudták egyértelműen legyőzni a hibrid hadviseléssel operáló ellenséget, az USA és az Európai

²⁵ DASKALOVSKI, 2006. 68; ROMSICS, 2020. 356–357.

²⁶ KOKTISIDIS–TEN DAM, 2008. 172–176.

²⁷ KRZAK, 2014.

²⁸ KOKTISIDIS–TEN DAM, 2008. 174–177.

Unió mediációja²⁹ segítségével az időközben felálló albán–macedón egységkormány kidolgozta az alkotmányos változtatásokat, ettől remélve a nyílt polgárháború megfékezését. A macedón fél ugyanakkor oktrojáltnak érezte az egyezséget, úgy vélte, a Nyugat, miután előbb megkötötte a kezét a terrorellenes küzdelemben, még egyoldalú koncessziókat is rájuk kényszerített.³⁰

Az Ohridi Egyezmény³¹ mélyreható változásokat léptetett életbe: átírásra került a „macedón nemzetállam” passzus az alkotmányban, s belefoglalták az albánság oktatási és nyelvi autonómiáját (ezzel rendezve a tetovói egyetem kérdését is). Az ország minden területén, ahol legalább 20%-os arányban képviseltette magát az albán nép, helyi szinten hivatalossá vált az albán nyelv. Alkotmányos princípium lett az „arányos reprezentáció” is, válaszul a kisebbségek alacsony arányára az adminisztrációban. Ezzel párhuzamosan a macedón UÇK-t az országba behívott NATO alakulatok lefegyverezték, majd a szervezet be is jelentette feloszlását. Ugyanakkor a harcosok amnesztiában részesültek, és nagyszámú fegyver maradt albán magánszemélyeknél.³²

A radikálisok azonban így sem hallgattak el. A macedón UÇK feloszlása után megalakult az Ohridi Egyezményt nyíltan elutasító AKSh (Armata Kombëtare Shqiptare, Albán Nemzeti Hadsereg), amelyet, noha régóta nem hallatott magáról és keveset is lehet tudni róla, érdemes nem elfeledni. Kiemelendő, hogy ez esetben is koszovói bázissal rendelkező és nagy részben ott is rekrutálódott szervezetről van szó, amely így pro forma is külső fenyegetést jelent az észak-macedón államra. Jelenleg az erre mutató külsőségek ellenére nem tartják számon terrorszervezetként.

A koszovói UÇK aktivitása sem szűnt meg, ugyanakkor ellenük a macedón fegyveres erők növekvő hatékonysággal léptek fel, például a 2007-es Hegyi Vihar művelet alkalmával. Fontos különbség az is, hogy ebben az esetben már voltak a helyi albánok között tippadói a rendvédelmi erőknek, mutatva a militánsok iránti szimpátia bizonyos mértékű lazulását.³³

A macedón UÇK neve – noha papíron a szervezet nem létezett már – továbbra is fel-felbukkant terrorakciókkal, vagy azok előkészítésével összefüggésben. Miután az Iliridai Köztársaság 2014-es ismételt kikiáltása szinte teljesen visszhangtalan maradt, rakétatámadás érte a kormányzati épületet Szkopjében.³⁴ 2015-ben a helyzet tovább eszkalálódott: előbb a gošincei határátkelőnél ejtettek foglyul macedón rendőröket a milicisták, majd május 5-én a Szkopjétől északra fekvő Kumanovóban szabályos csatát vívott mintegy 40 fegyveres a rendfenntartókkal. A lövöldözés 18 halálos áldozatot követelt, 28 terroristát a kormányerők elfogtak. Az utóbbi ügyben

²⁹ François Léotard korábbi francia védelmi miniszter képviselte az Európai Uniót és James W. Pardew, a katonai hírszerzőből lett Balkán-orientált diplomata képviselte az Egyesült Államokat főtárgyalóként.

³⁰ Egy utólagos reprezentatív kutatás szerint az Ohridi Egyezmény utólagos megítélése nem olyan negatív, mint ahogy azt a fejét időnként felütő társadalmi feszültség sejtetné. Igaz, hogy jobban megerősítette az albánok bizalmát a macedón államban, mint a macedónokét, de ez is értékelhető az ország kohéziójának erősödéseként. (ALEKSOVSKA, 2015.) Mások azonban fenntartják azon állításukat, hogy az Egyezmény rendkívül népszerűtlen. (PESHKOPIA, 2015. 71.)

³¹ 2001. augusztus 13.

³² BRUNNBAUER, 2002. 4–7.

³³ DELISO, 2007.

³⁴ MARUSIC, 2014a; MARUSIC, 2014b.

azóta annak lehetősége is felmerült, hogy nem valódi szeparatista akcióról, hanem a Gruevszki-kormány által kezdeményezett kémjátszmáról volt szó.³⁵

Annak ellenére, hogy a macedón UÇK küzdelme sok tekintetben „importált” háború volt a tetovói albánok számára (a helyiek jellemzően inkább kollaboráltak velük, semmint konkrét harci cselekményeket folytattak), a gerillák céljait alapvetően támogatták és az emléküket is éltetik. Az albánlakta tartományok valósággal hemzsegnek a macedón UÇK harcát dicsőítő emlékművektől. A tartós észak-macedóniai társadalmi megbékélés egyik legnagyobb akadálya, hogy a 2001-es felkelésről teljesen párhuzamos narratívát őriz emlékezetében a két fél.³⁶

Az albán kisebbség az észak-macedón belpolitikában

A 2001-es események kapcsán érdemes röviden megvizsgálni az akkori albán politikai elit viszonyulását a gerillákhoz. Miközben szavakban a legelső pillanattól elítélték a gerillák eszközeit, mindig hangsúlyozták az övékével azonos célokat (az alkotmányreformot és a jogkiterjesztést). Sőt, egyeztetésre is sor került macedóniai albán politikusok és a terrorista eszközökkel operáló fegyveresek között – azzal egyidejűleg, hogy a helyzetre tekintettel Szkopjében macedón–albán egységkormány alakult.³⁷ Mindez jól illeszkedett albán részről abba a „kétarcú” taktikába, amely lényegében a függetlenség óta folyt Macedóniában: alapvetően békés eszközöket favorizáltak és nem törekedtek Koszovóval ellentétben egy párhuzamos, „underground” államiság kialakítására, de nem félték illegális vagy drasztikus eszközökhöz folyamodni, ha úgy érezték, ezen az úton érhetnek el többet.³⁸

A húsz évvel ezelőtti felkelés óta a tetovói albánok politikai életében strukturális áttrendeződés nem történt. A két legfontosabb albán politikai szereplő az egykori gerillamozgalom feje, Ali Ahmeti, valamint egyik fontos katonai vezetője, Talat Xhaferi. Ahmeti a BDI elnöke annak 2002-es megalapítása óta, Xhaferi pedig a párt egyik prominens politikusa, jelenleg a szkopjei parlament házelnöke. A BDI a legnagyobb albán etnikai párt, s ezzel a mérleg valódi nyelve Észak-Macedónia politikai életében, a nacionalista pártok sem tudnak kormányozni az ő bevonásuk nélkül. Ennélfogva 2008 óta minden „színű” kormánynak tagjai voltak, habár az inkább baloldali orientációjú párt Zoran Zaev szociáldemokratáival találja meg jobban a hangot.

A BDI azonban több jobboldali kihívóval is rendelkezik az albán kisebbségen belül, s hegemon helyzetet éppen a 2020-as parlamenti választásokon megingott. Az ASH (Aleanca për Shqiptarët, Albánok Szövetsége) a szavazatok 9%-át szerezte meg, csupán párttízezer vokssal maradva le Ahmeti pártjától.³⁹ Ezzel szemben viszont a PDSH (Patria Demokratike Shqiptare, Albán Demokrata Párt), amely eredetileg a Demokratikus Prosperitás jobboldali alternatívájaként jött létre az 1990-es években, egyre inkább marginalizálódik: legutóbb 2008-ban volt kormányon, azóta

³⁵ ARIFI, 2018.

³⁶ KOKTISIDIS–TEN DAM, 2008. 179–180.

³⁷ ROSULEK, 2001. 51–52.

³⁸ KOINOVA, 2013. 54.

³⁹ *Election Guide*, 2020.

népszerűsége folyamatosan esik, 2020-ban mindössze másfél százalékot kapott a választásokon.⁴⁰ A harmadik kihívó a támogatói bázisát tekintve a fenti kettő közé eső LB (Lëvizja Besa, Becsület Mozgalom), amely azonban a szociáldemokrata „ernyő” alatt, s nem önállóan indult a legutóbbi választásokon. Ez volt az első alkalom, hogy macedón és albán párt választási koalícióra lépett.

A tetovói albánok politikai képviselőinek céljai kevésbé konkrétak: általánosságban szólnak az albánság helyzetének javításáról, státuszuk megemeléséről. A legállhatatosabban képviselt konkrét probléma a nyelvkérdés. Az Ohridi Egyezmény óta a nyelvhasználat kérdését tovább finomították: 2019 januárjában lépett hatályba a törvény, amely az albán nyelvet országos szinten használhatóvá tette. Észak-Macedónia nem úgy lett többnyelvű ország, mint például Belgium, továbbra is a macedón nyelv az elsődleges, azonban azzal, hogy az albán ország szerinte használható nyelvvé vált, kétségtelenül új szintet ért el. A törvény elfogadása nem volt zökkenőmentes, Gjorge Ivanov elnök ugyanis nem volt hajlandó aláírni, ezt Talat Xhaferi házelnök tette meg helyette. Az új törvény korrektségéről és végrehajthatóságáról, főképpen a jogszolgáltatási rendszert tekintve, azóta is születtek kritikák.⁴¹

A jogszolgáltatáshoz kapcsolódott a másik közelmúltbeli politikai probléma is: a Smilkovci-tavi gyilkosságok ügye. A Szkopje közelében elkövetett tömeggyilkosság kilenc évig tartotta lázban az ország közvéleményét: 2012-ben öt macedón férfit, javarészt 18–20 éves fiatalokat szabályszerűen kivégeztek a népszerű kirándulóhelyen. Az akkor Nikola Gruevszki vezette macedón kormányzat (és a nacionalista közvélemény) a kezdetektől albán elkövetőkre gyanakodott, a büntetőügyet utcai zavargások kísérték. Az akkori helyzetben az albán pártok gyakran beszéltek boszorkányüldözésről, a gyanúsítottak hatóságilag irányított beszározásáról. Az albán etnikumú elkövetők elleni 2014-es elmarasztaló ítéletet 2017-ben hatályon kívül helyezték, miután úgy tűnt, új, felmentő erejű bizonyítékok kerülhetnek elő. Az új bizonyítékok – a macedón kormányzati szereplők lehallgatott beszélgetései – azonban nem változtatták meg a bíróság döntését. 2021 februárjában új, jogerős ítélet született, a hat vádlottból ötöt ismételtelen elmarasztaltak.⁴² Két, életfogytiglanra ítélt vádlott jelenleg is Koszovóban bujkál, a macedón kormányzat mostanában tesz lépéseket egyikük kiadatásáért.⁴³

„Tetovóiság” vagy albánság?

A múlt- és jelenbeli viszonyok ismertetésén túlmenően a legfontosabb kérdés annak vizsgálata, hogy miként vélekednek a saját helyzetükről a tetovói albánok, illetve hogyan vélekedik róluk a többségi társadalom. Ebből a szemszögből érdemes

⁴⁰ *Election Guide*, 2020.

⁴¹ MARUSIC, 2019. Mindenképpen ki kell emelni, hogy a legtöbb kritika nem az albán nyelvhasználat fennmaradt korlátait kárhoztatta. Éppen ellenkezőleg, a Velencei Bizottság 2019-es jelentése (*Venice Commission*, 2019) azt emeli ki, hogy az igazságszolgáltatás hatékonyságának rovására mehet a jóval az európai standard fölé célzó bírósági albán nyelvhasználat.

⁴² MARUSIC, 2021.

⁴³ ALTIPARMAKOVA, 2021.

áttekinteni a helyi albán identitás kérdését, illetve a macedón–albán együttélésre jellemző buktatókat, incidenseket.

Mindenekelőtt érdemes az autonómia gondolatát körüljárni. Az 1992-es autonómia-elképzelésekkel kapcsolatban fentebb többször utaltam „Ilirida” nevére: Ilirida (más változatban Ilyrida vagy Illyrida) a Vardar-völgy római kori provincianeveiből (Illyria és Dardania) kovácsolt névalak. (Dardania alatt egyébiránt, ahogy fentebb is említettem, többnyire Koszovót érti az albán nacionalizmus.) Ilirida most is létező tervei meglehetősen ambiciózusak: az országnak az Ohridi-tótól egészen Kumanovóig terjedő északnyugati karéja alkotná, benne Szkopje egy részével is. Mindemellett egy másik jelentős traktusa az országnak, ahol egyik etnikum sem alkot abszolút többséget,⁴⁴ egy harmadik jogállású autonóm terület lenne az albán nacionalisták reményei szerint. Az elképzelés alapján Macedónia így a saját szuverén területének mintegy felén nem gyakorolhatna erős központi hatalmat.⁴⁵

Az albánok autonómiatörekvéseit egyszerre motiválta honfitársaik erőteljes koszovói fellépése, és a macedón nacionalizmus a nyolcvanas évektől fokozódóan megtapasztalt szűkkeblősége. A lehetetlennel határos természetesen eldönteni, hogy ki tartotta először ellenségnek a másikat – mindkét oldal meglehetősen offenzívan, kompromisszumra nehezen hajló módon rugaszkodott neki a szuverén macedón államban való együttélésnek. Az albánok saját kirekesztettségükben látták igazolva radikális törekvéseiket, a macedónok az albán zavargásokban és szeparatista kezdeményezésekben látták igazolva saját etnicista politikájukat.⁴⁶

A piacgazdaságra való átállással járó változások is fokozták az etnikai feszültségeket. Az általában véve szegényebb, marginalizáltabb (az államigazgatásban szinte kizárólag macedónok dolgoztak) albán közösségből sokan – legális vagy nem legális módszerekkel – meggazdagodtak a függetlenség után. Az albán „újjgazdagok” fizikailag is láthatóvá váltak, lakásokat vettek a városokban, sokszor éppen a deklasszálódó macedón középosztálytól. Mindez hozzájárult a bizalmatlanság erősödéséhez.⁴⁷

A két nemzetiség a múltját is igyekezett egymástól elvitatni. Az albánok nyilvánvalóan nem siettek a többfelől (görög névvita, bolgár nyelvviita) szorongatott macedónokat megerősíteni saját identitásukban. A mai napig gyakran emlegetik a macedónokat egyszerűen „szláv”-ként, ezzel is megtagadva tőlük azt. Válaszul a macedón sérelmi nacionalizmus úgy reagált, hogy szerintük a „hegylakó” (nem igazán lehet jobban lefordítani a macedón *Šiptar* kifejezést úgy, hogy annak sértő éle érzékelhető legyen)⁴⁸ albánok csak a török időkben, vagy még később, a 19. században érkeztek Macedóniába, s mint ilyen „jövevényeknek”, nincsen joguk a nemzetalkotó néppel szembeni kollektív fellépésre.⁴⁹

⁴⁴ Észak-Macedónia középső részén minden mértékadó felmérés szerint abszolút többségben vannak a macedónok és össztársadalmi számarányuk alatt élnek ott albánok. A koncepcióban az integralista (minden albánlakta területet magában foglaló) nagyalbán gondolat érhető tehát tetten.

⁴⁵ LYON, 2016.

⁴⁶ YORULMAZ, 2016. 182.

⁴⁷ NEOFOTISTOS, 2010. 889–890.

⁴⁸ Az albánok megnevezése a szláv nyelvekben *albanac/albanka*. A *Shqiptar* [kiejtése: scsiptar vagy skiptar a dialektus függvényében] albán önelnevezésre játszik rá a pejoratív tartalmú *Šiptar* [kiejtése: siptar] kifejezés.

⁴⁹ DIMOVA, 2006. 294–295; *Radio Free Europe*, 2009.

A 2001-es konfliktus nem volt előre látható (ezt részben magyarázza, hogy Koszovóból érkezett a katalizációja), ám meglehetősen kiterjedt alapjai voltak a macedóniai társadalomban. Zavargások ezt követően is gyakran kitörték a nagyobb városokban, akár a Smilkovci-tavi gyilkosságokkal, akár Talat Xhaferi házelnöki kinevezésével, akár albánokat ért rendőri túlkapásokkal kapcsolatban. A kölcsönös bizalom sok tekintetben fejlődött az elmúlt évtizedben, ebben az ország NATO-tagsága és az EU-hoz való lassú közeledés egyaránt segített. Azonban az etnikai árkok nem mondhatóak betemetettnek. A macedón nacionalizmus már korábban is kinyilvánította, hogy fenyegetve érzi magát saját kicsiny állama még multietnikusabbá válásától. „Nekünk nincs hová mennünk innen” – hangoztatták és hangoztatják, utalva arra, hogy az albánoknak két önálló anyaállamuk is van.⁵⁰

Az albánok „ösbűnei” az 1992-es és 1993-as szeparatista kísérletek voltak, amelyek rögzítették a megbízhatatlan, áruló nép profilját sok macedón szemében. Való igaz, hogy „Ilirida” ezen kísérletei kizárólag a nagyalbán szemüvegen át nézve értelmezhetőek, akkor is, ha formálisan néha csak autonómiakövetelések voltak. A tetovói albánoknak nem volt „tetovóiságuk”, pláne macedónságuk. Albánok voltak mindenekelőtt. Sok szállal kötődtek ugyan Koszovóhoz, de a területi össze-nem-tartozás révén koszovói partikuláris identitásuk sem alakult ki. Sok tekintetben pedig a mai napig mentálisan egy külön világban élnek a macedón többségtől. Mások a történelmi hősek és mások a közelmúlt hősei is, nem tudnak azonosulni a macedón biztonsági erők 2001-es áldozataival, inkább a macedón UÇK áldozatainak kultusza a jellemző.

A tetovói albán identitás egyetlen, más országok albánságától szignifikánsan elkülönülő eleme nem olyasmi, amire a közösség joggal lehetne büszke. A *Ballistët* ultracsoport a második világháborúban tengelyhatalmakkal kollaborálókra utaló neve és gyűlöletkeltő molinói, rigmusai (melyek egyébként többnyire nem a macedónok, hanem – újabb pánalbán nacionalista vonás – a szerbek ellen irányulnak) ritkán ütik meg a nemzetközi sajtó ingerküszöbét.⁵¹ Furcsamód konkrét kollaboránsok rehabilitálásának sem sokkal nagyobb a visszhangja. Két macedóniai kötődésű ballista parancsnok, Xhem Hasa és Aqif Krosi Recani is szobrot kapott ugyanis szülővárosától az elmúlt 15 évben. Kevés közösség – akár nemzetállami, akár diaszpóra – mer olyan üzenetet küldeni a világnak, hogy a közösség hőse nekik akkor is hős, ha a Harmadik Birodalom kollaboránsa volt, s háborús bűnös még a nemzetársai (az anyaországi albánok) szemében is. A szobrokat a tetovói albán politikai közösség is felvállalta, legnevesebb méltatójuk Nevzat Bejta volt, a BDI politikusa, gostivari polgármester, korábbi észak-macedóniai miniszter.⁵² Hogy a nemzetközi közösség miért kezeli lanyha érdeklődéssel ezen szobrokat – tulajdonképpen még szimbolikus tiltakozást sem váltottak ki – annak oka alighanem az, hogy a Nyugat szemében az „albánkérdés” még mindig elsősorban az általuk szinte feltétlenül támogatott Koszovóval függ össze.

Hogy az észak-macedóniai albán kisebbség lojalitása mennyire képlékenynek tekinthető az elmúlt évtized relatív békéje és javuló interetnikus kapcsolatai

⁵⁰ DIMOVA, 2006. 295.

⁵¹ MANASIEV, 2012; *Vesti Online*, 2014.

⁵² GOLINKIN, 2021; UZUNOV, 2017.

ellenére, arra a COVID-19 járvány szolgáltatott friss bizonyítékot. Tetovóban és környékén a maszkhordás, a távolságtartás a járvány legnehezebb időszakában sem dívott. Hiába nincs tekintettel a fertőzés a nemzeti érzésre, az albán közösség láthatóan nem akar eleget tenni annak a szkopjei kormányzatnak, amelyben egyébiránt az ő képviselőik is ott ülnek.⁵³

Jó néhányan prognosztizálták mind a múltban,⁵⁴ mind a közelebbi múltban,⁵⁵ hogy a kis Vardar-völgyi állam is *failed state* lehet, de a visszafogottabb vélemények is inherensen kaotikusnak látják.⁵⁶ Észak-Macedónia potenciálisan valóban Bosznia-Hercegovinával összemérhető problémagóc, még ha jelen pillanatban nem is igazán puskaporos a hangulat. Az ország nemzetközi beágyazottsága 2001-hez képest erősebb, az interetnikus erőszak mértéke csökkent, történtek biztató szimbolikus aktusok – de még mindig gyanakvó emberek állnak egymással szemben, ellentétes múlt-narratívák élnek az elvileg közös országról, a külső és belső eredetű nagyalbán szeparatizmus pedig némileg csendesebb ugyan, de nem mondott le céljairól.

A çam albánok ügye

Görögország felé fordítva tekintetünket, megállapíthatjuk, különleges helyzetben van az albán kisebbségvédelem (és az albán nacionalizmus), amikor egy történelmi egységében gyakorlatilag megsemmisített kisebbségért kell kiállnia a nemzetközi fórumokon. Ez a kisebbség egy sajátos toszk dialektust beszélő dél-albán népcsoport, a çam albánok. Az albán-görög határ által kettévágott Epirusz partvidéki részén, a Thyamis (albánul Çam) folyó partvidékén már az oszmán hódítás előtt éltek nagyobb számban albánok. Az évszázados együttélés a görögséggel némileg görögössé tette sajátos albán dialektusukat. A 18. században sokan közülük felvették az iszlám vallást, ezzel párhuzamosan viszont a nemzeti ébredés korában az ortodox çamok inkább görög identitásukkal kezdtek azonosulni.

1913-tól kezdve a görögök erős asszimiláló politikát folytattak, amelyet a muszlim albánok sérelmeztek. Panaszaikkal az első világháború után a Népszövetséghez fordultak, ám a háborús győztes görögökkel szemben nehéz volt érvényesíteni az érdekeket, ráadásul hamarosan Közép-Európában jóval súlyosabb etnikai feszültségek bontakoztak ki.⁵⁷ Kirekesztettségük fogékonnyá tette a çamokat – akiknek létszáma csupán néhány tízezer fő körül lehetett, ezzel a tágabb értelemben vett Çamëria területén nem is alkottak többséget⁵⁸ – a görögellenes és nagyalbán eszmékre. Az Albániát időközben quisling-állammá tévő olaszok ezt mesterien használták ki; Görögország 1940-es inváziójának hivatalos indoka is a çam kisebbség sérelmei és elnyomatása voltak.

Nem tudni pontosan, hogy a BKÇ (Balli Kombëtar Çam, Çam Nemzeti Front) paramilitáris alakulatainak hány tagja volt, de tudunk arról, hogy számos gyilkosság

⁵³ MANYASZ, 2021.

⁵⁴ TÁLAS, 1998.

⁵⁵ ENTINA, 2015.

⁵⁶ GIBAS-KRZAK, 2014.

⁵⁷ VICKERS, 1999. 121–122.

⁵⁸ VICKERS, 2002. 4.

és rablás fűződik a nevükhöz, hasonlatosan más „partizánelhárító” brigádokéhoz. A posztnationalista diskurzus szerint a klánizmus és a vallás fontosabb szerephez jutott a BKÇ-ben a nemzeti identitásnál, a Nuri Dino vezette szervezet nem kímélt sem albán keresztényeket, sem a klánon kívüli muszlimokat, habár az atrocitások javát valóban a görögök szenvedték el.⁵⁹

A megtorlás nem maradt el. 1944-ben a partizánok győzelmeinek következtében megkezdődött egy természetes menekülési folyamat is északra, azonban a Napoleon Zervas vezette royalista félkatonai alakulatok biztosra mentek: néhány hónap leforgása alatt 28,000 çamot üldöztek el szisztematikusan Görögországból, több mint 2700-at pedig meggyilkoltak. A görög alakulatok az etnikai tisztogatást a brit szövetséges misszió tudtával és engedélyével hajtották végre.⁶⁰

A hidegháború idején a çam sérelmek teljesen feledésbe merültek, nem lehetett nekik érdemben hangot adni. 1991-re azonban az összeomló albán kommunista rendszer faszádjai mögött végre felbukkant a népcsoport érdekérvényesítésének lehetősége. A politikai tőkájük is megvolt hozzá, hiszen ekkorra Albániában több mint 200,000 ember vallotta magát çam származásúnak. Megalakult a ÇSPA (Çamëria Shoqëria Politike Atdhetare, Çamëria Nemzeti Politikai Szövetség), amelynek célja a leszármazottak követeléseinek érvényesítése. A çamok mindenekelőtt azt szeretnék elérni, hogy a görög állam kérjen bocsánatot az egykori bűnökért, az elvesztett vagy otthagyt ingatlanokat szolgáltatassa vissza, vagy adjon értük kárpótlást, s ezzel párhuzamosan ismerje el a çamokat görög állampolgárként, megadva nekik a lehetőséget a visszatérésre Çamëriába.⁶¹

A görög fél magatartása – egyetlen, nem túl messzire jutott ajánlattól⁶² eltekintve – teljesen elzárkózó. Nehezíti a çamok helyzetét, hogy Albánia nem mer a kelletnél jobban tengelyt akasztani Görögországgal, hiszen az ország legfontosabb kereskedelmi partneréről van szó, nem beszélve arról, hogy Athén már azt is megmutatta, hogy kész élni (és visszaélni) EU-tagsága előnyeivel mások integrációjának hátráltatása céljából.

Ezzel együtt a çam ügy melletti kiállás nemzeti minimumnak számít az albán politikában. Minden kormány, világnézettől és külpolitikai orientációtól függetlenül, próbálkozik a nemzetközi közvélemény előtt ismertté tenni az elfeledett etnikai tisztogatást. Június 27-e – a legvéresebbnek számító paramythiai mészárlás évfordulója – a çamok elűzésének emléknapja Albániában. A nemzetközi közvélemény azonban meglehetősen közömbös. Törökország – saját Görögországban élő kisebbségeinek érdekétől nem függetlenül – időről időre megpróbálkozik a çam ügy képviselésével, de alapvetően hallgatás övezi a kérdést.

⁵⁹ KRETSI, 2002. 178–179.

⁶⁰ VICKERS, 2002. 6–7.

⁶¹ VICKERS, 2002. 8–9; 19.

⁶² 1992-ben Konstantinos Mitsotakis akkori görög miniszterelnök felajánlotta, hogy amennyiben az albán kormányzat is kárpótolja a Hoxha-érában kisemmizett albániai görögöket, a görögellenes atrocitásokban igazoltan ártatlan çam albánok is részesülhetnek kártérítésben. Miután ez a morális felelősséget teljesen levette volna a görög állam válláról, s más albán követelések teljesítése fel sem merült, a tervet Albánia elutasította. Görög szemszögből azonban ezt egy méltányos javaslatként ábrázolják, lásd: CHRYSOPOULOS, 2016; ANTONOPOULOS, 2020.

Görögország mindeközben, a bizonyítékokat negligálva, tagadja, hogy létezne a „çam ügy”. A területet merőben másképp nevezik (Thesprotiának), és ez egy irányított átnevezésnek tekinthető, hiszen Çamëriának volt azonos értelmű történelmi görög neve is Tsamouria formájában. Nem lehet nem észrevenni a határ mentén a jellegzetesen erődszerű albán épületeket, a mecsetek romjait, az elhagyott falvakat. A hallgatás a világháború után kölcsönös volt: Albániában, miközben a szerbek elleni propaganda időről időre fellángolt, a çam ügyet meg sem említették a tankönyvek.⁶³

Amikor 1992 után megjelentek az egykori çam lakók vagy utódaik őseik földjén, körülnézni vagy búcsút venni, a hosszú hallgatásnak köszönhetően leginkább az értetlenség volt a helyi görögök domináns reakciója. Amikor aztán felvetődött a kompenzáció vagy a görög vízum megadásának lehetősége, a görögök értetlenségét a felháborodás váltotta fel. A kérdésben informálnak mondható görögöknek nincs kétsége afelől, hogy a tengelyhatalmakkal való kollaborációban magát erősen kompromittáló kisebbség kitelepítése jogos volt. Bocsánatkéréssel, kompenzációval vagy akár csak az atrocitások elismerésével Athén úgy érzi, nem tartozik.⁶⁴ Minden albán–görög közeledésre és gesztusra árnyat vet, hogy a çam diaszpóra kénytelen a saját mellőzöttségét felvetni ezen alkalmakkor.⁶⁵

Ennek megfelelően már az is diplomáciai botrányt váltott ki, amikor 2016-ban Johannes Hahn, az akkori EU-bővítésért felelős biztos úgy nyilatkozott, a çam ügy megoldásra váró kérdés a görög–albán kapcsolatokban. A kérdés felvetését végül sikerült elsüllyeszteni, ugyanis Romana Vlahutin, az EU Tiranába akkreditált nagykövete, aki eredetileg támogatta az ügyet, korrupciós botrányba keveredett Albániában.⁶⁶

Görögország albánjai: arvaniták és friss bevándorlók

Ma is élnek Görögországban őshonos albánok, nem is kevesen,⁶⁷ de ők a legtöbben nem albánnak (Shqip) vallják magukat. Köszönhetően ugyanis az évszázados együttélésnek, amelyet, dacára a nyelvi különbségeknek és a történelmi traumáknak, a 20. század is inkább előremozdított, az ortodox keresztény albánok elkezdtek elgörögösödni. Nyelvük, az arvanitika, egy különleges, görögös hatású, görög betűkkel írt toszk alldialektus ma még létezik, de a nyelvészek szerint⁶⁸ néhány évtizeden belül a kihálás szélére sodródhat. A tradicionálisan kétnyelvű arvanita⁶⁹ közösség ugyanis egyre inkább elhagyja egyedi nyelvét és csak görögül beszél.

⁶³ KRETSI, 2002. 171–172.

⁶⁴ KRETSI, 2002. 190–191.

⁶⁵ MEJDINI, 2018.

⁶⁶ SIDERIS, 2016; *Exit.al*, 2017.

⁶⁷ A kettős nyelvi, valamint a döntően görög etnikai identitás miatt nehéz pontos számot mondani; 50,000 és 200,000 között változnak a becslések.

⁶⁸ THOMASON, 2001. 222–224.

⁶⁹ Maguk a görögök minden országukban élő albánt vagy albán származásút hajlamosak arvanitának nevezni, itt kimondottan a dialektus beszélőit értem alatta.

Főként Közép-Görögországban élnek, az albán identitású csoportok a macedón határhoz közel találhatók.

Az arvaniták és a çamok mellett van még egy albán csoport Görögországban, a friss bevándorlóké. Nagyjából 500-700 ezer albán él Görögországban,⁷⁰ akik az elmúlt harminc évben érkeztek a szomszédos országba. A még össze nem omlott, de már igencsak komoly gondokkal küzdő kommunista rendszerből mintegy kétszázezer albán menekült a „szabad világba”, majd az 1992-es rendszerváltás gazdasági-társadalmi megpróbáltatásai sem csökkentették a kivándorlási kedvet. A görögök közé azonban nem zökkenőmentes a beilleszkedés: sokan számolnak be rasszista incidensekről, kényszerű, vagy csak szimplán érezhető előnyökkel járó névváltoztatásról. Sokan át is térnek az ortodox hitre, vagy legalább gyermekeiket megkeresztelik. A tartózkodási engedély nehezen jön, az állampolgárság még inkább. A bevándorló albánokra ugyanakkor szüksége van a görög gazdaságnak. A legnagyobb albán közösség Athén környékén összpontosul, de alapvetően szétosztan élnek országszerte.⁷¹

Albán kisebbségi párt a görög politikában jelenleg nincsen – a çamok létszámában, az arvaniták albán identitásában, a frissen bevándorolt albánok politikai jogokban szűkölködnek. Az érdekek védelmét így Tirana próbálja ellátni, de az álláspontok minden érdemi kérdésben lassan vagy egyáltalán nem közelednek, pedig az államközi kapcsolatok alapvetően jelenleg nem kifejezetten rosszak.

Érdekesség, hogy a görögöknek is vannak kisebbségi sérelmeik (és a nacionalistáknak területi követeléseik) Albániával szemben. Amikor az 1913-as nagyhatalmi határhúzás kettéosztotta a földrajzi Epiruszt, a görögök sem voltak elégedettek, hiszen a *Megali Idea*, a nagygörög nacionalizmus szellemével ellentétesen maradtak görögök a határ másik oldalán ebben a történelmileg is fontos régióban, akik kisebb-nagyobb kihagyásokkal a mai napig albánosító politikának vannak alávetve.⁷² A görög nacionalisták által a mai napig következetesen Észak-Epirusznak nevezett albán határvidék fájó tuskéje lehet az egyik oka annak, hogy a második világháború után mind a mai napig nem született görög-albán békeszerződés.⁷³

Szerbia: a Preševo-völgyi kisebbség

Szerbia az Albániával időnként feszültté váló külkapcsolatok és a koszovói probléma mellett a határain belül is konfliktusba kerül időről időre egy sajátos helyzetű albán kisebbséggel. A Preševo-völgy (albánul *Lugina e Preshevës*; a nemzetközi

⁷⁰ VULLNETARI, 2012. 73; MARTIN–MARTIN–WEIL 2006. 104.

⁷¹ SPEED–ALIKAJ, 2020.

⁷² Az albán anyaország görögellenes fellépése olyan komplex probléma, amely a tanulmány kereteit végképpen szétfeszítette volna. A koszovói kisebbségellenesség részletes kifejtésével együtt önálló tanulmányt érdemelné annak vizsgálata, milyen etnocentrikus politikát folytatnak, illetve milyen kirekesztő magatartást támogatnak és túrnek az albán közösségek a hatalom birtokában.

⁷³ TSAKA, 2019.

szakirodalomhoz igazodva a szerb névalakot használom)⁷⁴ albánjainak kérdése teljesen elválaszthatatlan a Koszovó fölött még mindig gyülekező fellegetektől.

Ahogy Montenegró esetében is, a mai Szerbia területére is mélyebben nyúlt be a 20. század hajnalán az albán etnikai többség. Az egykori oszmán tartomány, Koszovó villajet jóval nagyobb területet fedett le a mai kisállaménál, s az északi részén, a Toplica folyó völgyében, egészen a Nišsel szomszédos Prijepolje városkáig, albán többség élt. A területet a szerbek az 1877–1878-as háborúban szerezték meg az oszmánoktól, hasonlóan úzve el az ott élő albánságot a Toplicától, mint ahogy az Montenegróban is megtörtént. Hasonlóság az is, hogy az 1912-es háborút nem követte hasonló mértékű szisztematikus üldözés, így a Preševo-völgyben, amely csak ekkor került szerb impérium alá, megmaradhattak az albánok.

A földrajzilag és etnikailag egyaránt Koszovóba beleillő terület szintisztán stratégiai okok miatt lett leválasztva 1945 után. Szerbia a saját fennhatósága alatt akarta tudni a Déli-Morava folyó völgyét és a Belgrád-Szkopje-Szaloniki vasút vonalát. A terület „lemetszése” az autonóm koszovói köztársaságról a kolonizációs politikába is illett, hiszen Preševót 1959-ben szerbek lakta területtel „helyettesítették”.⁷⁵ A fentiekből az is kitűnik, hogy a völgy albán lakói, hasonlóan a koszovóiakhoz, ghegek és szunnita muszlimok.

A többségi társadalmuktól elszakított albánoknak nem igazán termett babér a titói időkben; néhány tízezren voltak csupán a sokmilliós Szerbiában. Ma is a létszámuk mindössze nagyjából 55-75 000 főre tehető.⁷⁶ Elsőpró többségük Preshevė és Bujanoc járásokban él, de jelentős kisebbséget alkotnak az északabbra fekvő Medvegje járásban is. Szórványosan él még albánság az egykori Szandzsák területén, Délnyugat-Szerbiában is, de java részük az ott domináns és szintén szunnita muszlim bosnyákokhoz asszimilálódott; az idősebbek viszont őrzik az albán identitást és nyelvet.⁷⁷

1990 után a szerbiai albán területen hasonló események követték egymást, mint Macedóniában. 1992-ben egy különösebb következményekkel nem járó szeparatista referendum, majd évek feszült csendje után Koszovóból importált gerillaháború következett. Az UÇPMB (Ushtria Çilimtare Preshevės, Medvegjės dhe Bujanocit, Preshevė, Medvegjė és Bujanoc Felszabadító Hadserege) 1999 júniusától, közvetlenül a koszovói tűzszünet és a tartományt körülvevő demilitarizált zóna felállítása után, kezdte meg támadásait a völgyben. Az alacsony intenzitású, nagyjából 60-70 áldozatot követelő konfliktus két évig elhúzódott, mire a KFOR (Kosovo Force, a NATO parancsnoksága alatt tevékenykedő nemzetközi békefenntartó erő) visszaengedte a jugoszláv hadsereget a Preševo-völgybe, és a tűzszüneti ajánlata keretében lefegyverezte a gerillákat.

⁷⁴ A szerb névalakot, és nem a szerb elnevezést. Maguk a szerbek ugyanis, némiképp körülményesen, de precízen, „Preševo, Bujanovac és Medveđa járások” néven hivatkoznak a területre. Az albán autonómia igénye miatt a „Preševo-völgy” kifejezés az ő szemükben negatív többletjelentést hordoz.

⁷⁵ JUDAH, 2008. 5.

⁷⁶ Mivel a 2011-es szerbiai népszámlálást az albán közösség bojkottálta, a legutolsó hiteles adatok a közösség nagyságáról 2002-ből valók. Jósolni csak az EBESZ által végzett 2015-ös census alapján van lehetőség. (KAMBERI, 2016.)

⁷⁷ PIERONI-GIUSTI-QUAVE, 2011. 335.

A preševói (albán szóhasználat: kelet-koszovói) gerillaháború alapvetően sikertelen maradt. A felkelők katonailag vereséget szenvedtek, nem sikerült egyetlen várost sem tartósan az ellenőrzésük alá vonniuk. A Nyugat nem támogatta a terület elszakítását Jugoszláviától, s egyértelműen az albán felet látta agresszornak. Az UÇPMB volt a legrosszabb imázssal rendelkező UÇK-filiálé: a demilitarizált zónában virágzott a szervezett bűnözés, és a gerillaharcosok között fiatalok is voltak.⁷⁸ Hasonló „kísérőjelenségek” természetesen máshol is voltak az albán gerillaháborúkban, de ebben a küzdelemben mindezek – a nyugati rokonszenv hiányában – élesebben kidomborodtak. Mindennek dacára a szervezet vezetői és harcosai egyaránt amnesztiát kaptak – sokan közülük hamarosan csatlakoztak az időközben zajló macedóniai küzdelmekhez.

A preševói konfliktusból ugyan nem lett egyesített Koszovó, de a közösség részesült bizonyos engedményekben. A szerbiai albánoknak megnyílt a lehetősége az anyanyelvi közoktatásra és korlátozott mértékben a felsőoktatási stúdiumokra is. Autonómia nem került szóba – a szerb állam, a nagyalbán gondolatot sejtve mögötte, máig mereven ellenzi azt –, de némi igazgatási decentralizációra sor kerülhetett.

A fegyveres szembenállásnak természetesen voltak „utóregései”: a 2000-es években még a szerb rendőrség elleni terrorista akciók formájában, majd azok kifulladásával a szimbolikus politikai térben. 2012-ben ugyanis Preshevé emléket állított a főtéren az UÇPMB – az ő szemszögükből nézve – hősi halottainak. Ezt a szerb állam nem tolerálta, és miután erre az albán önkormányzat nem volt hajlandó, erős karhatalmi biztosítással maga vitette el az emlékművet.⁷⁹ A belügyi intervencióvá fajult emlékezetpolitikai csörte (és az események közben bojkottált népszámlálás) megmutatja, hogy Észak-Macedóniához hasonlóan itt is fennáll a régi feszültség, és élénkek a párhuzamos múltnarratívák. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy a szerbiai albánok érdekérvényesítő képessége jóval korlátozottabb: a tengernyi hasonló Észak-Macedóniában található emlékművet a szkopjei kormány nem tudta leszedni vagy leszedetni.

A gyanakvó légkör, valamint a szerbiai demokrácia rendkívül gyenge helyzete nem biztatja az albánokat választási részvételt; jellemző, hogy etnikai pártjaik (melyekből legalább fél tucat létezik) bojkottálják a választásokat. Elindulni a hányattatások dacára a jobboldali PVD (Partia për veprim demokratik, Demokratikus Akciópárt) szokott, s annak köszönhetően, hogy a maroknyi szavazat nem oszlik meg, 1–3 képviselőt be is tud juttatni a belgrádi szkupstinába. Segíti őket az is, hogy a nemzetiségi mandátum küszöbe rendkívül alacsony, mindössze 0,4%.⁸⁰

Napjainkban Szerbia albánjai elsősorban nem az autonómiáról, vagy netán az „újraegyesülésről” szönek álmokat, hanem olyan mindennapi problémákkal küzdenek, mint az anyanyelvi tankönyvhöz való hozzájutás, vagy a szerbiai lakcímük megtartása. A szerb kormányzat mindinkább fellép hűtlennek vélt albán állampolgárai ellen. Az elmúlt években haterősebben is több szerb állampolgárságú albánt fosztottak meg egyoldalúan jogai gyakorlásának lehetőségétől.⁸¹ Aktivisták és kisebb-

⁷⁸ *Global Report*, 2001.

⁷⁹ *Kurir.rs*, 2013; *Aljazeera*, 2013.

⁸⁰ BARLOVAC, 2014.

⁸¹ TAYLOR, 2022.

ségkutatók szerint a cél az albán kisebbség lassú „elfogyasztása”, s ezzel az etnikai kérdés lezárása. A Helsinki Bizottság „adminisztratív etnikai tisztogatásnak” nyilvánította a szerb intézkedéseket.⁸² Shaip Kamberi, a PVD elnöke, a legjelentősebb szerbiai albán politikus maga is reflektált a problémákra, úgy fogalmazva: az albánok „ellenséges légkörben” élnek, és sürgette az új koszovói kormányt, hogy vigye a kérdést a Koszovóról szóló EU–Szerbia tárgyalások plenumára.⁸³

Montenegró – mintország?

Míg Észak-Macedóniában az albán „őshonosság” kérdése nemcsak a politikai harc része, de tudományosan sem könnyen felfejthető, a mai Crna Gora területének keleti része minden kétséget kizáróan őshonos albán vidék volt. A mai fontosabb montenegrói települések közül Bari, Ulqini és a mostani főváros, Podgorica is tiszta albán városok voltak; utóbbinak 8000 lakosából csupán pár tucat volt montenegrói.⁸⁴ Az itteni albán lakosság gheg nyelvű volt, vallásilag nagyobb részben szunnita muszlim, kisebb részben katolikus.

Az etnoföldrajzi értelemben vett Észak-Albánia határai az 1877–1878-as orosz–török háborút követően változtak meg véglegesen. A háború alatt és után Montenegró a megszállt albánlakta területekről szisztematikusan üldözte el a nem szláv lakosságot, tízezres nagyságrendben. Időközben véres gerillaháború is kibontakozott egyes határvidéki városoké, mindenekelőtt Plavë birtoklásáért, amit az albánok nem akartak feladni. Az utóbbi, ma Montenegró északkeleti csücskét képező területek végül az első Balkán-háború után kerültek Montenegróhoz. Ulqini és Plavë megőrizhették albán népességüket (bár sokan elköltöztek a szláv impérium alól), a két nyugatabbi város és térségük viszont nem. Így alakult ki a századfordulóra Észak-Albániában az a nyelvhatár, amelyet jó közelítéssel ma is aktuálisnak lehet mondani.

A II. világháború rövid nagyalbán epizódját követően a montenegrói albán területek (a mai Ulqini, Tuzi, Plavë és Gucisë járások) ismét Jugoszláviához kerültek. A parányi tagköztársaságban ugyan a népesség mérhető részét tette ki a pár tízezer megmaradt albán lakos, de különösebben erős érdekérvényesítő erővel nem rendelkeztek. Ma az albánok a lakosság 5%-át teszik ki Montenegróban, mintegy 30,000 fős lélekszámmal. Többséget alkotnak Ulqini városban és járásban, Tuzi városban és járásban, valamint jelentős kisebbséget Plavë és Gucisë járásokban.⁸⁵ Pár ezren Bariban és Podgoricában is élnek albánok, ám ez feltehetően a közelmúlt urbanizációs folyamatai miatt van, nem a város „őslakóiról” beszélhetünk.

Dacára annak, hogy a késői oszmán periódusból származó történelmi sérelmek igen jelentősek és javarészt még kibeszéletlenek, a montenegrói albán kisebbség elégedettebb helyzetével, mint más szomszédos államokban. A jó viszony megalapozója a 2006-os függetlenségi referendum volt, az albánlakta területek ugyanis

⁸² Helsinki Committee, 2021.

⁸³ RUDIC, 2017; ZABA, 2016; BAMI, 2021; STOJANOVIC, 2021.

⁸⁴ CSAPLÁR-DEGOVICS, 2010. 54–56; VICKERS, 1999. 36.

⁸⁵ *Popis stanovništva*, 2011.

elsöprő, helyenként 90%-os többséggel támogatták az önálló Montenegrót. Egyes számítások szerint a győzelem is veszélybe került volna az albán szavazatok nélkül.⁸⁶ A békés együttélés felé a montenegrói kormány is tett konkrét, illetve gesztusértékű intézkedést egyaránt. A kisebbségi törvény lehetőséget biztosít anyanyelvű albán közoktatásra, de egyetemi szintű tanárképzés is működik albánul. Kedvezményként értelmezhető a Podgoricával tőzsomszédos Tuži járás 2018-as létrehozása is, korábban az ottani albán falvak egy montenegrói többségű kistérségbe voltak beolvasztva. Egy 2019-es törvénymódosítás az albánoknak különösen fontos szabad zászlóhasználatot is lehetővé teszi.⁸⁷

Ellentétek ugyanakkor természetesen vannak. A leggyakoribb képviselt kisebbségi sérelem az állami állások betöltésénél tapasztalt rendszerszintű diszkrimináció. A soknemzetiségű Montenegróban a montenegróiak a lakosság 45%-át adják, azonban a közigazgatásban dolgozóknak a több mint négyötödét. A probléma minden etnikai kisebbséget sújt, nemcsak az albánokat és egyértelmű, hogy ebben a tekintetben van hová fejlődni az országnak.⁸⁸

A montenegrói albánok politikai képviselete meglehetősen hektikus képet mutat. Tucatnyi, kizárólag etnikai ügyekre fókuszáló kispárt küzd egymással, ad hoc választási koalíciókba tömörülve a négyévente esedékes voksoláson. Bár a kisebbségi listáknak mindössze 1%-ot kell szerezniük a parlamenti mandátumhoz, jól mutatja a fragmentáció mértékét, hogy ez nem minden albán listának szokott sikerülni. A legutóbbi, 2020-as választások során az LS (Lista Shqiptare, Albán Lista), valamint a KS (Koalicioni Shqiptare, Albán Koalíció) szereztek ilyen módon 1-1 mandátumot. A Đukanović elnök harmincéves uralmát leváltó konzervatív-populista-européer-zöld kormánykoalícióba azonban végül nem kaptak meghívást.

Az ország legnépszerűbb albán politikusa sem az etnikai kispártok valamelyikét képviseli; Dritan Abazović, a fiatal szociálliberális politikus az URA (Ujedinjena Reformska Akcija, Egyesült Akció és Reform) párt vezéralakja. Az URA négy mandátumot szerzett a podgoricai szkupstinában, s ezzel megkerülhetetlenné vált a koalíciós tárgyalásokon. A karizmatikus Abazović jelenleg az ország miniszterelnök-helyettese, s látványos korrupcióellenes fellépésével – amelybe a bevett elemmé váló „Twitter-kampányolás” is beletartozik – egyértelművé teszi: hosszú távra tervez a montenegrói belpolitikában.

Összegzés

A fentiek alapján egyértelműen megállapítható, hogy az albán kisebbségek helyzete országonként erőteljesen más és más, jelenlegi státuszukban, lehetőségeikben és jövőképükben egyaránt.

Észak-Macedóniában bizonyos szakadék látszik kialakulni az albán *establishment*-politikuskok és az átlagos tetovói albán között, ami a járványügyi intézkedések be nem tartásában is tetten érhető. A BDI csak kevéssel kapott több szavazatot

⁸⁶ KAJOSEVIC, 2012.

⁸⁷ KAJOSEVIC, 2019a.

⁸⁸ KAJOSEVIC, 2019b.

az ellenzéki ASh-nál, így megeshet, hogy a következő kormányban már egy új, a 2001-es felkeléshez nem kötődő párt hallathatja a hangját a macedón pártok partnereként. Eközben pedig napirenden van az új népszámlálási eredmények értékelése is. A census – meglepetésre – nem mutatott ki megnövekedett albán népességarányt, csupán a rendkívül egyenlőtlen eloszlású diaszpóra-önbevallás és egy kisebb macedón bojkott révén került 30% közelébe az arányuk. Ezzel együtt az albán kormánypárt az utóbbi arányt emeli ki, potenciálisan feltűzelve a macedón nacionalizmus nemzethalál-vízióját és az albán kollektív jogi igényeket egyaránt. Hisztériának, pláne erőszaknak ugyanakkor egyelőre nincs nyoma az észak-macedón közéletben. Sok múlik persze Pristina és Tirana szándékain is; főleg az előbbi mutatott történelmileg hajlandóságot a nagyalbán gondolat exportjára.

Görögországban jelen és múlt egyszerre problémás az albán kisebbség szempontjából. A çam albánok az egykor ellenük elkövetett atrocitások elismerését, állampolgárságukat, tulajdonukat kérik vissza – egyelőre minden eredmény nélkül, s nemzetközi szinten sincs támogatottsága ügyüknek. Az elmúlt harminc év albán bevándorlói pedig eközben görögösítéssel, letelepedési nehézségekkel és a hétköznapi rasszizmussal kénytelenek szembenézni. Mindeközben az őshonos arvaniták albán identitása már eltűnt, és nyelvük is erősen fogyatkozik.

Montenegróban az albán kisebbségek részesültek kedvezményekben az elmúlt években (a tuzi járás ügye, szabad jelképhasználat). Jelenleg a rendszerszintű államigazgatási diszkrimináció felszámolásáért harcolnak, amely, más kisebbségek mellett, őket is sújtja. Helyzetüket azonban nem segíti, hogy az albán kisebbségi pártok fragmentáltsága miatt nem igazán tudnak hatékonyan érvényesülni a podgoricai parlamentben. Az etnikailag vegyes pártban politizáló miniszterelnök-helyettes, Dritan Abazović karrierjét viszont érdemes figyelemmel követni, az ő személyében ugyanis benne lehet a lehetőség, hogy az albánság 5%-os létszámarányánál még nagyobb súlyt is képviseljen a kormányzatban.⁸⁹

Szerbiában viszont, éppen ellenkezőleg, az albán kisebbség helyzete romlik. A Preševo-völgy albánok lakosainak korábban is meg kellett küzdeni a koszovói nemzettársaik ellen irányuló szerb dühvel, ám az elmúlt években a kormányzat is csatlakozott, bűjtatottan, de aktívan, az ellenük történő fellépéshez. Időről időre az albánok a szerb bulvársajtó Nagy-Albániával riogató történeteinek „gonoszaiaként” bukkannak fel, miközben azért kell küzdeniük, hogy esetleges koszovói kötődésük miatt ne veszítsék el szerbiai lakhelyüket. Mind Tirana, mind Pristina lobbijereje meglehetősen korlátozott az érdekekben.

Mivel a Balkán-félsziget tartós békéjével az etnikai feszültségek enyhüléséig nem lehet evidenciakiaként számolni, ezért az albán kisebbségek sorsának nyomon követése az egyik kulcsfontosságú tényező jelenleg. Bízom abban, hogy tanulmányommal hozzájárulhattam ennek a szövevényes helyzetnek a biztosabb megértéséhez.

⁸⁹ Abazović azóta miniszterelnök lett a Krivokapić-kormány bukását követően, de kabinetje 2022 nyár végén összeomlott a szerb ortodox egyház montenegrói jelenlétéről és befolyásáról folytatott viták miatt (lásd *Aljazeera*, 2022.). Jelenleg ügyvezető miniszterelnök a következő kormánykoalíció összeállításáig vagy az esetleges új választásokig.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***ALEKSOVSKA**

- 2015 ALEKSOVSKA, Marija: Trust in Changing Institutions: The Ohrid Framework Agreement and Institutional Trust in Macedonia. *East European Quarterly*, 43. (2015) 1. sz. 55–84.

Aljazeera

- 2013 *Preševo: Uklonjen spomenik albanskim borcima. Aljazeera*, (2013. január 20.) (<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2013/1/20/presevo-uklonjen-spomenik-albanskim-borcima> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)
- 2022 *Montenegro government loses no-confidence vote. Aljazeera*, (2022. augusztus 20.) (<https://www.aljazeera.com/news/2022/8/20/montenegro-government-loses-majority-in-no-confidence-vote> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

ALTIPARMAKOVA

- 2021 ALTIPARMAKOVA, Bisera: Skopje expects Pristina to extradite Afrim Ismailovic. *MIA.mk*, (2021. április 3.) (<https://mia.mk/skopje-expects-pristina-to-extradite-afrim-ismailovic/?lang=en> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

ANTONOPOULOS

- 2020 ANTONOPOULOS, Paul: Chameria Association Accuses Greece of a Genocide. *Greek City Times*, (2020. június 30.) (<https://greekcitytimes.com/2020/06/30/chameria-association-accuses-greece-of-a-genocide/> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

ARDAY

- 2016 ARDAY Lajos: Nagy-Szerbia helyett Nagy-Albánia? In: Uő.: *Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*. Budapest, L'Harmattan, 2016. 371–377.

ARIFI

- 2018 ARIFI, Benjamin: Smoke and Mirrors: a Macedonian spy mystery. *Balkan Insight*, (2018. május 9.) (<https://balkaninsight.com/2018/05/09/smoke-and-mirrors-a-macedonian-spy-mystery-05-08-2018/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

BAMI

- 2021 BAMI, Xhorxhina: Serbia's ethnic Albanians fear Belgrade is silently deleting addresses. *Balkan Insight*, (2021. január 25.) (<https://balkaninsight.com/2021/01/25/serbias-ethnic-albanians-fear-belgrade-is-silently-deleting-addresses/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

BARLOVAC

- 2014 BARLOVAC, Bojana: One Albanian party to run in Serbia election. *Balkan Insight*, (2014. február 12.)

(<https://balkaninsight.com/2014/02/12/only-one-albanian-party-to-run-in-serbia-election/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

BRUNNBAUER

2002 BRUNNBAUER, Ulf: The Implementation of the Ohrid Agreement: Ethnic Macedonian Resentments. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, (2002) 1. sz. 1–24.

CHRYSOPOULOS

2016 CHRYSOPOULOS, Philip: Albanian Chams Try to Create a Minority Issue in Greece. *Greek Reporter*, (2016. június 14.)

(<https://greekreporter.com/2016/06/14/albanian-chams-try-to-create-a-minority-issue-in-greece/> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

Census 2002

2005 *Census of Population, Household and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002. Book XIII. Total Population, Households and Dwellings According to the Territorial Organization of the Republic of Macedonia, 2004.* Skopje, Republic of Macedonia State Statistical Office, 2005.

Census 2021

2022 *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of North Macedonia, 2021 – first dataset.* Republic of North Macedonia State Statistical Office, 2022.

(<https://www.stat.gov.mk/pdf/2022/2.1.22.10Popis-mk-en.pdf> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

CSAPLÁR-DEGOVICS

2010 CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: *Az albán nemzetévválás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010.

DASKALOVSKI

2006 DASKALOVSKI, Židas: *Walking On the Edge: Consolidating Multiethnic Macedonia 1989–2004.* Chapel Hill, NC, Globic Press, 2006.

DELISO

2007 DELISO, Christopher: Macedonian special police eliminate armed Albanian group with paramilitary, Wahhabi ties, seizing massive arsenal. *Balkananalysis*, (2007. november 11.)

(<http://www.balkananalysis.com/blog/2007/11/11/macedonian-special-police-eliminate-armed-albanian-group-with-paramilitary-wahhabi-ties-seizing-massive-arsenal/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

DE RAPPER

2009 DE RAPPER, Gilles: Pelasgic Encounters in the Greek-Albanian Borderland: Border Dynamics and Reversion to Ancient Past in Southern Albania. *Anthropological Journal of European Cultures*, 18. (2009) 1. sz. 50–68.

DIMITRIEVSKA

- 2022 DIMITRIEVSKA, Valentina: North Macedonia's census reveals sharp population decline and change in ethnic mix. *Intellinews*, (2022. március 31.)
(<https://www.intellinews.com/north-macedonia-s-census-reveals-sharp-population-decline-and-change-in-ethnic-mix-239832/> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

DIMOVA

- 2006 DIMOVA, Rozita: Rights and Size: Ethnic Minorities, Nation-States and the International Community in Past and Present Macedonia. *Zeitschrift für Ethnologie*, 131. (2006) 2. sz. 277–299.

Election Guide

- 2020 *Elections in North Macedonia – North Macedonia Parliament 2020*. Election Guide, 2020.
(https://www.electionguide.org/elections/id/3314/#_ftn8 – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

ERDŐS

- 2022 ERDŐS András Patrik: Szétválasztva. Albánia határainak születése és a nagybán nacionalizmus. In: *Opuscula Historica V*. Szerk.: KIRCHHOF Gréta – RÁCZ Balázs Viktor. Budapest, ELTE Eötvös Collegium Történelem Műhely, 2022. Megjelenés alatt.

ENTINA

- 2015 ENTINA, Ekaterina: Macedonian trap. *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 82. (2015) 3. sz. 343–358.

European Commission

- 2020 *Western Balkan leaders accelerate convergence towards the EU*. European Commission, 2020.
(https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2051 – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

GIBAS-KRZAK

- 2014 GIBAS-KRZAK, Danuta: Geopolitical Determinants of Macedonia as part of the Balkan Instability. Outline of the Problem. *Politeja*, 30. (2014) 4. sz. 211–226.

GOLINKIN

- 2021 GOLINKIN, Lev: Nazi collaborator monuments in Macedonia. *Forward.com*, (2021. január 26.)
(<https://forward.com/news/462700/nazi-collaborator-monuments-in-macedonia/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

Global Report

- 2001 *Child Soldiers Global Report 2001 – Federal Republic of Yugoslavia*. Child Soldiers International, 2001.
(<https://www.refworld.org/docid/498805fbc.html> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

HAHN

1854 HAHN, Johann Georg von: *Albanesische Studien*. Jena, F. Mauko, 1854.

Helsinki Committee

2021 *Albanian Minority on Hold. Preševo, Bujanovac and Medveđa as hostages of the Serbia and Kosovo relations*. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Belgrade, 2021. (<http://www.helsinki.org.rs/doc/izvestaj%20presevo%20eng.pdf> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

JUDAH

2008 JUDAH, Tim: *Kosovo. What Everyone Needs to Know*. Oxford, Oxford University Press, 2008.

2020 JUDAH, Tim: Wildly wrong: North Macedonia’s population mystery. *Balkan Insight*, (2020. május 14.)
<https://balkaninsight.com/2020/05/14/wildly-wrong-north-macedonias-population-mystery/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

KAJOSEVIC

2012 KAJOSEVIC, Samir: The Minority Report: jobless ethnic Albanians „let down by the State”. *Balkan Insight*, (2012. november 6.)

(<https://balkaninsight.com/2012/11/06/the-minority-report-jobless-ethnic-albanians-let-down-by-the-state/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

2019a KAJOSEVIC, Samir: Montenegro promises lifting curbs on ethnic minorities’ symbols. *Balkan Insight*, (2019. november 22.)

(<https://balkaninsight.com/2019/11/22/montenegro-proposes-lifting-curbs-on-ethnic-minorities-symbols/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

2019b KAJOSEVIC, Samir: Montenegro Albanian official says discrimination remains rife. *Balkan Insight*, (2019. szeptember 24.)

(<https://balkaninsight.com/2019/09/24/montenegro-albanian-official-says-discrimination-remains-rife/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

KAMBERI

2016 KAMBERI, Belgzim: *(Non)Implementation of the Agreement of the Governments Relating to the South of Serbia*. Bujanovac, The Council for Human Rights, 2016.

KOKTSIDIS-TEN DAM

2008 KOKTSIDIS, Pavlos-Ioannis – TEN DAM, Caspar: A Success Story? Analysing Albanian Ethno-Nationalist Extremism in the Balkans. *East European Quarterly*, 42. (2008) 2. sz. 161–190.

KOINOVA

2013 KOINOVA, Maria: *Ethnonationalist Conflict in Postcommunist States. Varieties of Governance in Bulgaria, Macedonia and Kosovo*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2013.

KRZAK

- 2014 KRZAK, Andrzej: Asymmetry of the Albanian-Macedonian Military Conflict in 2001: Characteristics of the fight in the regions of Tetovo, Kumanovo, Aračinovo and Vaksince. *Politeja*, 30. (2014) 4. sz. 295–316.

KRETSI

- 2002 KRETSI, Georgia: The 'Secret' Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights. In: *Ethnologia Balkanica*, (2002) 6. sz. 171–196.

Kurir.rs

- 2013 Istekao rok: Spomenik u Preševu nije uklonjen! *Kurir.rs*, (2013. január 16.) (<https://www.kurir.rs/vesti/srbija/604099/istekao-rok-spomenik-u-presevu-nije-uklonjen> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)
- 2021 Abazović odgovorio Milu: Providno je tvitnuo, ali nije demantovao dug od 12,4 miliona evra. *Kurir.rs*, (2021. január 5.) (<https://www.kurir.rs/region/crna-gora/3599021/abazovic-odgovorio-milu-providno-je-tvitnuo-ali-nije-demantovao-dug-od-124-miliona-evra> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

LYON

- 2016 LYON, Aisling: *Decentralization and the Management of Ethnic Conflict: Lessons from the Republic of Macedonia*. London–New York, NY, Routledge, 2016.

MANASIEV

- 2012 MANASIEV, Aleksandar: Political football: The Balkans' belligerent ultras avoid penalties. *Balkan Insight*, (2012. november 30.) (<https://balkaninsight.com/2012/11/30/political-football-the-balkans-belligerent-ultras-avoid-penalties/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

MANYASZ

- 2021 MANYASZ Róbert: Albán tavasz. Kinek dolgozik az idő a Balkánon? *Magyar Narancs*, (2021. április 1.) (<https://magyarnarancs.hu/kulpol/alban-tavasz-237213> – Utolsó letöltés: 2022. október 26.)

MARTIN–MARTIN–WEIL

- 2006 MARTIN, Philip L. – MARTIN, Susan F. – WEIL, Patrick: *Managing Migration: The Promise of Cooperation*. Washington DC, Lexington Books, 2006.

MARUSIC

- 2014a MARUSIC, Sinisa Jakov: Albanians declare „republic” in Macedonia. *Balkan Insight*, (2014. szeptember 19.) (<https://balkaninsight.com/2014/09/19/republic-of-ilirida-declared-in-macedonia/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

- 2014b MARUSIC, Sinisa Jakov: „Liberation Army” claims it shelled Macedonian Govt. *Balkan Insight* (2014. november 7.)
(<https://balkaninsight.com/2014/11/07/new-%C3%ACliberation-army%C3%AE-claims-attack-on-macedonian-government-hq/> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)
- 2019 MARUSIC, Sinisa Jakov: Language law tests ethnic relations in North Macedonia again. *Balkan Insight* (2019. december 30.)
(<https://balkaninsight.com/2019/12/30/language-law-tests-ethnic-relations-in-north-macedonia-again/> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)
- 2021 MARUSIC, Sinisa Jakov: North Macedonia murder retrial convicts ethnic Albanians of terrorism. *Balkan Insight* (2021. február 23.)
(<https://balkaninsight.com/2021/02/23/north-macedonia-murder-retrial-convicts-ethnic-albanians-of-terrorism/> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

MEJDINI

- 2018 MEJDINI, Fatjona: Albania’s new Greek cemeteries risk reviving old grudges. *Balkan Insight* (2018. január 22.)
(<https://balkaninsight.com/2018/01/22/albania-s-new-greek-cemeteries-risk-reviving-old-grudges-01-20-2018/> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

MERDJANOVA

- 2013 MERDJANOVA, Ina: *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans Between Nationalism and Transnationalism*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

NEOFOTISTOS

- 2010 NEOFOTISTOS, Vasiliki P.: Postsocialism, Social Value and Identity Politics among Albanians in Macedonia. In: *Slavic Review*, 69. (2010) 4. sz. 882–902.

PESHKOPIA

- 2015 PESHKOPIA, Ridvan: *Conditioning Democratization. Institutional Reforms and EU Membership Conditionality in Albania and Macedonia*. London, Anthem Press, 2015.

PIERONI-GIUSTI-QUAVE

- 2011 PIERONI, Andrea - GIUSTI, Maria Elena - QUAVE, Cassandra L.: Cross-Cultural Ethnobiology in the Western Balkans: Medical Ethnobotany and Ethnozoology Among Albanians and Serbs in the Pešter Plateau, Sandžak, South-Western Serbia. *Human Ecology*, 39. (2011) 3. sz. 333–349.

Popis stanovništva

- 2011 *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori*. Monstat, 2011.

Radio Free Europe

- 2009 Macedonian encyclopedia sparks Balkan ethnic row. *Radio Free Europe*, (2009. szeptember 24.)

(https://www.rferl.org/a/Macedonian_Encyclopedia_Sparks_Balkan_Ethnic_Row/1830215.html – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

REED–KRYŠTUFEK–EASTWOOD

2004 REED, Jane M. – KRYŠTUFEK, Boris – EASTWOOD, Warren John: The Physical Geography of the Balkans and the Nomenclature of Place Names. In: *Balkan Biodiversity: Pattern and Process in the European Hotspot*. Ed.: GRIFFITHS, Huw I. – KRYŠTUFEK, Boris – REED, Jane M. Berlin, Springer Nature, 2004. 9–23.

ROMSICS

2020 ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Helikon, 2020.

ROSULEK

2001 ROSULEK, Přemysl: Albanians in the Republic of Macedonia (1991–2001): Could the Attempt to Create a Multiethnic Society Succeed? *Perspectives*, (2001) 17. sz. 43–58.

RUDIC

2017 RUDIC, Filip: Rabid anti-Albanian sentiment grips Serbian media. *Balkan Insight*, (2017. május 16.)
(<https://balkaninsight.com/2017/05/16/rabid-anti-albanian-sentiments-grip-serbian-media-05-16-2017/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

SAMARDJIEV

2022 SAMARDJIEV, Alexander: North Macedonia, the census does not quell the controversy. *OBCT (Osservatorio balcani e caucaso transeuropa)*, (2022. április 12.)
(<https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/North-Macedonia/North-Macedonia-the-census-does-not-quell-the-controversy-217397> – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

SCHÜTZ

2001 SCHÜTZ István: Az ismeretlen Koszovó. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei 10*. Szerk.: SZÖGI László. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2001. 87–105.
2006 SCHÜTZ István: *Fehér foltok a Balkánon. Etnikai mozgások, kölcsönhatások, „nagy birodalmak”*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

SIDERIS

2016 SIDERIS, Spiros: Greece key to Albania’s EU accession. *Independent Balkan News Agency*, (2016. december 11.)
(<https://balkaneu.com/greece-key-albanias-eu-accession/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

SPEED–ALIKAJ

2020 SPEED, Madeleine – ALIKAJ, Arlis: Rights denied: Albanians in Greece face long-time limbo. *Balkan Insight* (2020. július 1.)
(<https://balkaninsight.com/2020/07/01/rights-denied-albanians-in-greece-face-long-term-limbo/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

STOJANOVIC

- 2021 STOJANOVIC, Milica: In hostile Serbian parliament, MP fights for rights of ‘enemy’ Albanians. *Balkan Insight*, (2021. február 22.)
(<https://balkaninsight.com/2021/02/22/in-hostile-serbian-parliament-mp-fights-for-rights-of-enemy-albanians/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

TAYLOR

- 2022 TAYLOR, Alice: Albanians in South Serbia want their rights included in the Kosovo-Belgrade dialogue. *Euractiv*, (2022. szeptember 20.)
(https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/albanians-in-south-serbia-want-their-rights-included-in-the-kosovo-belgrade-dialogue/ – Utolsó letöltés: 2022. november 27.)

TÁLAS

- 1998 TÁLAS Barna: Politikai hatalomgyakorlás – Társadalmi-gazdasági modernizáció (Retrospektív összehasonlító elemzés és prognózis). *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 19. (1998) 3. sz. 30–68.

THOMASON

- 2001 THOMASON, Sarah G.: *Language Contact: An Introduction*. Baltimore, MD, Georgetown University Press, 2001.

TSAKA

- 2019 TSAKA, Davis: Is Greece still in a state of war with Albania? *The Greek Observer*, (2019. március 10.)
(<https://thegreekobserver.com/blog/2019/03/10/is-greece-still-in-a-state-of-war-with-albania/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

UZUNOV

- 2017 UZUNOV, Sasha: Germany responds to Albanian „Nazi” statues. *alternatcomms.com*, (2017. december 15.)
(<https://alternatcomms.com/germany-responds-to-albanian-nazi-statues/> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

Venice Commission

- 2019 *North Macedonia. Opinion on the Law on the Use of Languages. Venice Commission Opinion No. 946/2019*. (2019. december 9.)
([https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)033-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)033-e) – Utolsó letöltés 2022. november 27.)

Vesti Online

- 2014 „Ubijemo Srbe i idemo na EURO?” *Vesti Online*, (2014. október 30.)
(<https://arhiva.vesti-online.com/Sport/Fudbal/445081/Navijaci-Skendije-Ubijemo-Srbe-i-idemo-na-EURO> – Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

VICKERS

- 1999 VICKERS, Miranda: *The Albanians. A Modern History*. London, I. B. Tauris, 1999.
2002 VICKERS, Miranda: *The Cham Issue. Albanian National & Property Claims in Greece*. Shrivvenham, Conflict Studies Research Centre, 2002.

VULLNETARI

- 2012 VULLNETARI, Julie: *Albania on the Move: Links Between Internal and International Migration*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012.

YORULMAZ

- 2016 YORULMAZ, Murat: *The Relation between Identity and Security: A Comparative Study on Kosovo and Macedonia*. *Insight Turkey*, (2016) 1. sz. 165–189.

ZABA

- 2016 ZABA, Natalia: *Serbia's young Albanians suffer in schoolbook dispute*. *Balkan Insight*, (2016. június 10.)
(<https://balkaninsight.com/2016/06/10/serbia-s-young-albanians-suffer-in-schoolbook-dispute-06-09-2016/> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

ŽIŽEK

- 1999 ŽIŽEK, Slavoj: *The Spectre of Balkan*. *The Journal of the International Institute*, 6. (1999) 4. sz.
(<https://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0006.202?view=text;rgn=main> - Utolsó letöltés: 2022. január 3.)

Pintér Bálint

A sorozatgyártott épületkerámiák megjelenése Európában, különös tekintettel a wagrami gyár szerepére Közép-Európa 19. századi építészetében

A 19. században a historizálás és annak különféle irányzatai határozták meg Közép-Európa városainak arculatát. Ha megfigyeljük egyes települések, például Budapest, Bécs, Zágráb, Pozsony vagy éppen Berlin erre az időszakra datálható világi és egyházi épületeit, rendkívül hasonló megoldásokkal, sok esetben pedig teljesen azonos motívumokkal találkozhatunk. Tanulmányomban ezeket az összefüggéseket szeretném egy sajátos aspektusból, a sorozatgyártott épületkerámiákon keresztül bemutatni.

John Ruskin (1819–1900) 19. századi angol műkritikus szerint az ornamentika, azaz a különféle homlokzati díszek, szobrászati motívumok az építészet legfontosabb elemei. *„Ez teszi tiszteletre méltóvá vagy széppé az épületeket.”*¹ Az idézet kiválóan mutatja a kor építészeti felfogását. A tervezők elengedhetetlennek tartották a homlokzat díszítését, amely a stílus kifejezőeszközeként szolgált. Az építészeti ornamensek a bevált gyakorlat szerint általában kőfaragó műhelyekben készültek. Ezeknek a díszítőmotívumoknak a kőből történő megformálása azonban meglehetősen drága és időigényes volt.

A homlokzati elemek tömegtermelése pont az előbb említettek miatt nyitott új fejezetet az építészettörténetben, hiszen az üzemek költséghatékonyan és gyorsan, ugyanakkor magas minőségben tudtak a kor divatjának megfelelő épületdíszeket előállítani. A kerámiagyárak óriási karriert futottak be a 19. században, sőt a 20. század derekán, a szecessziós törekvések hatására újabb erőre kaptak. Ennek kezdetei azonban az 1750-es évek Angliájába nyúlnak vissza, amikor is az ipari forradalom hatására létrejöttek az első újszerű koncepcióval rendelkező manufaktúrák, amelyek mintaként szolgáltak a 19. századi, épületkerámiákra specializálódott gyárak sikeres működéséhez.²

---

¹ PEVSNER, 1977.

² LIPPOLD, 2010. 23–55.

A kerámiák sorozatgyártásának kezdetei Európában

Az ipar fellendülésének időszakában egy tehetséges fazekasmester, Josiah Wedgwood (1730–1795) 1759-ben megalapította kerámia- és porcelánmanufaktúráját Burslemben, az Ivy House-ban. Ebben az időszakban a régészeti leletek – Herculanum és Pompeji feltárása – okozta láz, valamint az ókori műtárgyak, illetve műemlékek személyes felkeresésének intézményesülése, a Grand Tour fokozta a klasszicizáló stílus iránti kedvet. Wedgwood az éppen kialakulóban lévő ízlésváltozás nyújtotta üzleti lehetőségeket próbálta kihasználni, hiszen a tehető utazók a Grand Tour-ból való hazatérésüket követően szerették volna különféle dísztárgyak formájában az otthonaikban megjeleníteni az antik formavilágot. A Wedgwood üzem követte és figyelembe vette a vásárlói igényeket, az ókori műalkotások utánzása iránti vágyat, amelynek eleget téve belekezdett az antikizáló vázák gyártásába. Magas minőségű szobrokat, illetve klasszicizáló kandallókat is készítettek, ezzel motiválva az angol építészeket, hogy a belső terek kialakításánál az egyedi tervezések helyett inkább az üzem termékeit válasszák.³

A sikernek köszönhetően, illetve azért, hogy Wedgwood lépést tudjon tartani az egyre növekvő kereslettel, szüksége volt egy nagyobb és korszerűbb gyárra, ahol a termékek hatékonyabb sorozatgyártásával ki tudja szolgálni az igényeket. 1766-ban ezért egy staffordshire-i birtokon Wedgwood elkezdte felépíteni a korszak egyik legfejlettebb gyárvárosát, amelyet Etruriának keresztelt el, ezzel sugallva, hogy termékeik az ókori művészetek, az etruszkok örökösei.⁴

Habár az üzemben elsősorban dísztárgyak készítésével és enteriőrművészettel foglalkoztak, mégis fontos a Wedgwood gyár megemlézése, mivel itt fektették le az ipari kerámiagyártás alapjait és hozták létre azokat a normákat, amelyek nélkülözhetetlenek az építészeti terrakották tömegtermelése szempontjából. Wedgwood megalkotta a sikeres működés alappilléreit, amelyek nem mások, mint a piac, valamint a divat folyamatos figyelemmel kísérése, a kereslet és a kínálat egyensúlyára való törekvés, a technikai újítások, pontosabban a technológiai találmányok bevonása a termelésbe, illetve a termékek – a korban agresszívnek számító – népszerűsítése. Ez az üzem lényegében az elsők között hozott létre és alkalmazott „marketingstratégiát”, amit a kortárs, majd pedig a 19. századi kerámiagyárak is átvettek.

1769-ben az etrusiai üzem nyitásával egyidőben egy új, London közeli gyár is feltűnt a piacon, amelynek irányítója egy rendkívül tehetséges üzletasszony, Eleanor Coade (1733–1821) volt.⁵ Míg a Wedgwood üzem csupán az antik dísztárgyak iránti keresletet elégítette ki, addig Coade úgy kívánt részesedést szerezni a kerámiapiacon, hogy az építészeti igényeinek szeretett volna eleget tenni, tehát termékeivel egy másik célcsoportra fókuszált. A Coade gyár sikeres működtetésében komoly szerepet játszott a Wedgwood által alkalmazott üzleti stratégia.

³ BURTON, 1922. 5.

⁴ Josiah Wedgwood levele Thomas Bentleyhez: A birtok megvásárlása 3000 fontért. V&A GB 2546 WW. E 18123 25.

⁵ Wedgwood „első napi vázának” nevezett termékein olvasható volt, az új gyár nyitásának dátuma, 1769. június 13. Wedgwood Múzeum gyűjteménye. First day’s vase. 1769. 73. sz.; STRATTON, 1988. 35–36.

Coade üzeme az építészeti elemek, tagozatok és díszek tömeggyártására specializálódott, amiket költséghatékonyan, időtálló műköből készített. A műkövét, amelynek az összetételét nagy titokban tartotta, ógörögül *lithodipyranak*, azaz kétszer égetett kőnek nevezte el. Az anyagvizsgálatok során megpróbálták azonosítani a műkö elemeit. Thomason Cudworth restaurátor eredményei alapján a keverék közel kétharmada Dorsetből származó agyag volt, amihez kovakövet, samotott és egyéb ásványokat adagoltak.⁶ Az így kapott masszát gipszformákba rakták, majd több napig tartó égetés során – amely során lassan hevítették fel 1120 °C-ra az anyagot – készült el a termék. A gyár tehát egy időtálló, kerámiaalapú műkövet készített, amely a hozzáadott anyagok révén az égetés során szürkés színűvé vált, így az elkészült termékek könnyen összetéveszthetők voltak a természetes kőből, véséssel készült szobrokkal. Habár a végső termék a kő benyomását keltette, valójában egy módosított összetételű égetett kerámia volt, nem pedig a klasszikus értelemben vett, cement alapú műkö.

Az üzem egyértelműen a termékek olcsóságát és időtállóságát helyezte a középpontba, amelyeket – a Wedgwood gyárhoz hasonlóan – metszetes katalógusokkal népszerűsített. A címlapok háttérében olvasható a gyár mottójaként is értelmezhető felirat: „*NEC EDAX ABOLERE VETUSTAS*”, ami Ovidius (Kr. e. 43. – Kr. u. 17.) *Átváltozások* című művéből származik. Az idézet teljes sora így szól:

*„Iamque opus exegi, quod nec Iovis ira nec ignis
nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas.”⁷*

*„Íme, a művem kész, mit sem Jupiter dühödése,
sem tűz, vas, se falánk nagy idő soha nem töröl el már.”⁸*

A részlet jelen esetünkben egyértelműen Coade kerámiakövének a tartósságára vonatkozik. Coade, hogy még jobban tudja promotálni a termékeit, 1799-ben a Westminster Bridge Road-on nyitott egy galériát, amit az általa gyártott díszekkel mint műalkotásokkal rendezett be, sőt a kiállításhoz kalauzokat állított össze.⁹

Coade az architektonikus elemek tömegtermelésével új lehetőséget kínált az építészeknek a homlokzatdíszítés terén, amit a katalógusok és a galéria működtetése révén sikeresen tudott közvetíteni felénk. A formavilág terén – ahogyan Wedgwood is – követte az aktuális klasszicizáló divatot, illetve odafigyelt a megrendelői igényekre, és ennek megfelelően a kor jeles szobrászainak – például John Bacon (1740–1799) – bevonásával hozta létre termékeit. A *lithodipyra* ennek megfelelően nagy sikert aratott az építészek körében, Robert Taylortól (1714–1788) az Adam testvéreken át Charles Barryig (1795–1860), de a neves tervezők mellett a másodvonalbeli mesterek is sokszor igen ötletesen tudták alkalmazni épületeiken ezeket

⁶ FOYLE, 2015.

⁷ GOOLD, 1916. 426. 870. sor

⁸ DEVECSERI, 1975.

⁹ KELLY, 1985. 71–72. Harwood 1799-es térképén jól látható, hogy a galéria a gyártól délre a Narrow Wall és Westminster Bridge Road sarkán nyílt meg. Úgy tűnik, több épület tartozott a galériához, ezért is olvasható a térképen a következő felirat: Coades Row, azaz Coades sor.

az elemeket.¹⁰ Ilyen ornamensekkel találkozhatunk többek között Lancashire-ben a Heaton Hallon, Oxfordban a Radcliffe Observatory-n, Belmontban a Lyme Regis épületén, vagy az Essexi Debden templom homlokzatán.¹¹

A nagy sikerre való tekintettel Coade szállította a termékeit Amerikába, a Karib-térségbe és az Orosz Birodalomba.¹² A későbbiekben is láthatóvá válik majd, hogy a külföldi megrendelésre dolgozó kerámiagyáraknál gyakran találkozhatunk efféle országnevekkel, ugyanakkor csak kevés esetben bizonyítható ennek valóságalapja. A legtöbbször Európán belül, a gazdasági partnerségben lévő városokba exportálták az árukat, így elképzelhetőnek tartom, hogy sok esetben a távolinak tűnő, egzotikus területek megnevezése csupán a „marketingfogások” skáláját bővíti.

1787-ben, majd 1788-ban is a weimari *Journal des Luxus und der Moden* című folyóiratban olvashatunk Coade gyárának sikertörténetéről, amelynek szerzője, egyben az újság szerkesztője Friedrich Justin Bertuch (1747–1822) volt.¹³ A jelenlegi információink alapján ez a leírás lehetett az első tudósítás Coade épületdíszeiről az európai kontinensen. Ekkoriban tevékenykedett egy tehetséges szobrász Weimarban, Martin Gottlieb Klauer (1742–1801), aki jó barátságba került Bertuch-al, mivel ő segített neki az antik ihletésű szobrai értékesítésében. A páros rendkívüli érdeklődést mutatott az angol sorozatgyártott építészeti ornamensek iránt, ugyanakkor azt nem tudhatjuk, hogy láttak-e közről ilyen termékeket, vagy csupán az üzem katalógusából szerezhettek tudomást ezekről az elemekről.¹⁴

1789-ben Bertuch és Klauer örömmel jelentették be, hogy Karl August (1757–1828) szász-weimar-eisenachi nagyherceg segítségével az angol Coade gyár mintájára elindítják saját vállalkozásukat. Ezzel létrejött Weimarban az első német, épületkerámiák készítésére specializálódott üzem.¹⁵

A díszítőszobrok ugyanakkor egyéb adalékok hozzáadása nélkül, agyagból készültek. Valószínűleg nem ismerték Coade kerámia alapú műkövének a pontos összetételét, így eshetett a választás az egyszerűbben előállítható terrakotta elemek gyártására. Minőség terén nem jelentett ez problémát, csupán a késztermékek színvilága között tapasztalható különbség, hiszen Coade célja a több anyagból összeállított masszával az volt, hogy a kiégetett ornamensek kinézetre a lehető legjobban hasonlítsanak a természetes kőből vésett szobrokra. A terrakotta vörösesbarnás megjelenése azonban eltér ettől. A téglapítészetenek ugyanakkor komoly hagyománya volt a németeknél, amelybe kiválóan beleilleszkednek a kerámiadíszek, így azt sem lehet kizárni, hogy tudatos döntés áll az anyagválasztás háttérében.

A weimari üzem a következőképpen ír a termékeiről.

„A német területeken a téglaművészet és -építészet feltalálása régre nyúlik vissza. Ha megnézzük a katedrálisokat, templomokat, városházákat és egyéb épületeket, mázatlan kerámiadíszek, figurális szobrok tömkelegét figyelhetjük meg rajtuk. Első pillantásra

¹⁰ KELLY, 1985. 71.

¹¹ Uo., 80.

¹² FONTAINE, 2019. 9.

¹³ N. N., 1787.

¹⁴ BERTUCH, 1789. 464–468.

¹⁵ Uo., 464–465.

*kőszobrászati munkáknak tűnnek, holott ezeket agyagmasszából formálták és égették ki. A kerámia ellenáll az időjárás viszonyosságoknak, és elengedhetetlen eleme az építőművészetnek.*¹⁶

A weimari gyár tehát hangsúlyozza, hogy anyaghasználat terén felelevenítik a téglagótika építészeti tradícióit, ugyanakkor az sem mellékes, hogy – Coade műkövéhez viszonyítva – tisztán agyagból egyszerűbben és gyorsabban tudták a termékeket elkészíteni.

Bertuch folyóiratának számaiból nyomon követhetjük a weimari üzem történetét, ugyanis évről évre megjelent benne egy-egy cikk a gyár működéséről. 1790-ig Backstein Fabrik, azaz téglagyár néven futott az üzem.¹⁷ 1791-ben viszont már Toreutica-Waare Kunstfabrikként hivatkoznak a gyárra.¹⁸ Ez a meghatározás a termékek készítésének módjára utal, hiszen a toreutika kifejezést olyan alkotásokra szokás használni, amelyek a szoboröntés és a szoborfaragás között helyezkednek el. A díszítő kerámiaelemeket nyomóformákkal készítették, majd kisebb utómunkálatokkal, mintázással tökéletesítették a terméket.

Az üzem népszerűsítése egyfelől Bertuch folyóiratán, másrészt pedig a gyár által kiadott katalógusokon keresztül zajlott. Ezekből egyértelműen kiderül, hogy Klauer a weimari gyárát Coade német örökösének tartotta. A kiadványokból viszont úgy tűnik, leginkább az antikvitásból merítve egészalakos isteneket, mitológiai és allegorikus figurákat készítettek kerti díszeknek, illetve épületszobroknak. A kifejezetten homlokzatra szánt építészeti elemekből, mint például a pilaszterfejezetekből, rozettákból vagy girlandokból¹⁹ azonban nem volt nagy választék.²⁰

A weimari gyár eredményességén felbuzdulva újabb kerámiaüzemek jöttek létre Németországban, akik ismerhették egymás tevékenységét, hiszen hasonló, némely esetben pedig teljesen azonos szobrokat készítettek. Ha megfigyeljük Klauer egyik ülő, játszadozó lányt ábrázoló kerámiaszobrát, feltűnik, hogy a 19. század közepén ugyanezzel találkozhatunk Berlinben, az ún. Feilner-féle gyár termékei között is. A fentiekben említett ábrázolás egy Berlinben őrzött, a Kr. u. 2. században alkotott szobornak, az Astragaloival játszadozó lánynak a másolata.²¹ Ez alapján nem tudhatjuk, hogy a két üzem közti kapcsolatot a termékátvételen vagy a közös előképben kereshetjük. Az biztos, hogy Klauer már 1800-ban gyártotta ezt a szobrot, amelynek sikere valószínűleg hatással lehetett a berlini üzemre, akik elkészítve saját változatukat e téren is beszálltak a versenybe.²²

A 18. század végén Tobias Feilner (1773–1839) vezetésével Berlinben aktívan működött már egy kvalitásos kerámiagyár, azonban ekkoriban itt még csak

¹⁶ N. N., 1800a. 3. Az idézetet a tanulmány szerzője fordította.

¹⁷ KLAUER, 1790. 274–275.

¹⁸ N. N., 1791.

¹⁹ Pilaszter, más néven falpillér: Homlokzattagoló és díszítő építészeti elem, amely a fal síkjából különböző mértékben emelkedhet ki. A pillérhez hasonlóan van fejezete és lábazata, keresztmetszete téglalap. Rozetta: Rózsaszirmokat utánzó kerek dísz. Girland: Virágfüzér dísz.

²⁰ N. N., 1800b.

²¹ Altes Museum. Berlin. Sk 494.

²² N. N., 1800a. VIII. tábla.

kályhák készítésével foglalkoztak.²³ A 19. század első harmadában viszont a kor egyik legnagyobb építész, Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) a német építészeti tradíciók felelevenítésével nyerstégla burkolatú, középkori formavilágú épületeket álmodott meg, amelyeket terrakotta elemekkel kívánt díszíteni. Az ötlet megvalósításával Feilner gyárát bízta meg, ahol kivitelezték a Schinkel által tervezett díszeket és felkerültek a Friedrichswerdersche Kirche homlokzatára.²⁴

Schinkel különösen érdeklődött az iránt, hogy az ipari gépeket és a tömeggyártást hogyan lehetne a képzőművészet, valamint az építészet szolgálatába állítani. Weimarban már volt egy erre irányuló sikeres vállalkozás, Schinkel viszont az eredeti forráshoz szeretett volna visszanyúlni, így jó barátjával, Peter Christian Wilhelm Beuth-tal (1781–1853) tanulmányutat tett az ipar fellegvárában, Angliában. A III. Frigyes (1770–1840) porosz uralkodó által támogatott kirándulás hivatalos célja az volt, hogy Schinkel angol mintákat keressen a Berlinben létesítendő Altes Museum terveihez.²⁵ Ezzel párhuzamosan viszont ipari üzemek és gyártási folyamatok után kutatott, hogy a berlini iparművészetet fellendítse. Erre irányuló terveinek részeként Feilnerrel közösen az angol gépesített módszereket átvéve belekezdett az épületkerámia sorozattermelésébe, továbbá szakmailag támogatta Beuthot, hogy megalapítsa a Gewerbeinstitutot, amely a magas szintű művészeti és építészeti tudással rendelkező iparosok, valamint gyárvezetők képzését tűzte ki célul. Ezekkel a kezdeményezésekkel Berlin elindult az úton, hogy Közép-Európa építészeti és iparművészeti központjává váljon. Ennek kiváló bizonyítéka a Feilner-féle üzem, amely művészi értékével hamar kimagaslott a kerámiapiacra. A tömeggyártott épületornamensek választéka a weimarihoz képest már jóval bővebb volt, ugyanakkor e téren még mindig nem tapasztalhatunk igazán széles kínálatot. Mindenképp nagy előrelépést jelent viszont, hogy az antik másolatok és átvételek mellett megjelentek az egyedi tervezésű indafonatos ornamensek, frízek, konzolok, valamint reliefek is.²⁶

Ebben az – iparművészet és épületkerámia terén – fellendülőben lévő időszakban Berlinben tartózkodott egy königsbergi származású fiatalember, Victor Brausewetter (1813–1889), aki 1835-ben ösztöndíjasként felvételt nyert a Beuth által vezetett Gewerbeinstitutba.²⁷ Itt – a Schinkel által összeállított – *Vorzeichnung für die Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker* című segédlet metszetei és leírásai alapján alapos tudást szerezhetett a középkori ornamensek, valamint a kortárs építészet világából. Emellett az antik emlékek másolása révén komoly ismeretekre tehetett szert a görög és római művészetek terén is. A képzés továbbá lehetővé tette, hogy képes legyen a gyártást segítő ipari gépek megtervezésére.²⁸

²³ MENDE, 2014. 21–46.

²⁴ Uo., 113–118.

²⁵ SCHINKEL, [1826].

²⁶ Fríz: Eredetileg az ókori görög és római oszloprendek párkányzatának a része, amelyet domborművek ékesítenek. Tágabb értelemben a folytonos, szalagszerű díszekre is alkalmazható a kifejezés. Konzol: Falból kiugró tartóelem. Relief: Dombormű.

²⁷ Aufnahme der von Seydlitzschen Stipendiaten in das Gewerbeinstitut I. GStA I. HA Rep. 76. Vb. Sekt. 4 Tit. VIII Nr 3. 0013. 11. q.

²⁸ DOBBERT, 1899. 75–100.

Fennmaradt például Brausewettertől egy dinamométer tervrajz,²⁹ amely jól mutatja, hogy milyen magas műszaki képzettséggel rendelkeztek a hallgatók.³⁰ Kiválóan ismerhette az éppen használatban lévő építészeti terrakottadíszeket, mivel ekkoriban majdnem minden Schinkel tervezte épületen, többek között a Bauakademie homlokzatán is láthatóak voltak. Az intézet és Schinkel közötti szoros kapcsolatnak köszönhetően pedig nem zárható ki, hogy bepillantást nyerhetett a Feilner-féle kerámiagyár működésébe.

A wagrami kerámiagyár és termékei

A képzés elvégzését követően Brausewetter tanulmányútra indult Európa nagyvárosaiba, amelynek egyik állomása Bécs volt. Itt találkozott össze az arisztokrata származású Ignaz Freiherrn von Doblhoff-fal (1776–1856).³¹ Ennek az ismeretségnek köszönhetően született meg annak a koncepciónak a terve, amelynek keretében Doblhoff megvásárolta a Bécs közelében fekvő wagrami Fayencefabrikot, hogy Victor Brausewetter vezetésével Ausztriában elsőként kezdjenek művészi igényű terrakották gyártásába.³² Brausewetter hamar nekilátott az építészeti elemek, ornamentelek, illetve szobrászati díszek megtervezésének, és 1839-ben a gyár mellé költözött, hogy folyamatosan tudja felügyelni a munkálatokat.³³

Brausewetter tanulmányait ismerve nem meglepő az, hogy elsősorban a klasszikus antikvitás szobrászatát tekintette példaértékűnek, így a reliefek, valamint a figurális körplasztikák a római előképeket, illetve a legkvalitásosabb klasszicizáló szobrászok – Canova (1757–1822), Thorvaldsen (1770–1844) – munkáit követték, némely esetben pedig pontosan másolták azokat. Utóbbi csoportba tartoznak a négy évszaktól ábrázoló tondók,³⁴ amelyek egy az egyben Thorvaldsen reliefjei nyomán készültek. Ezek az utánzatok olyan kvalitással bírtak, hogy maga a klasszicista szobrászmester is igen elismerően szólt Brausewetter tevékenységéről és a termékek finom kialakításáról.³⁵ Az antik formakincs mellett azonban ismerte korának legújabb romantikus és historizáló áramlatait is. A középkorias indafonatokat, a kúszóleveleket, a stilizált, grafikus szalagfonatokat a homlokzati elemek tervezésénél alkalmazta. Bevonta a neves kortárs szobrászokat is a munkába – többek között például Anton Dominik Fernkornt (1813–1878) –, akik magas színvonalú világi és egyházi témájú szobrokat alkottak, amiket aztán az üzem tömeggyártás során sokszorosított. A kerámiagyár a második világháborúban a teljes archívumával együtt megsemmisült, a fennmaradt emlékek alapján azonban bátran kijelenthetjük, hogy a wagrami terrakotta díszek motívumvariációi rendkívül széles skálán mozogtak.

Brausewetter gyáránál figyelhetjük meg először, hogy egy kerámiaüzem teljes mértékben az építészeti igényeinek kiszolgálására rendezkedett be, így nem csupán

²⁹ Dinamométer: a gépek erejét, teljesítményét mérő műszer.

³⁰ NOTTEBOHM, 1844. Fig. 52; 53; 54.

³¹ RYCHLIK, 1996. 507–508.

³² Uo.

³³ Uo., 508.

³⁴ Tondó: Kör formájú képzőművészeti alkotás.

³⁵ Uo., 513.

figurális szobrokat, ornamenseket és tondókat, hanem kész homlokzati elemeket, kapuzatokat, ablakkeretelést, oszlopokat, valamint egyéb tagozatokat gyártottak, amelyeket a korszerű technikai módszerek révén az aktuális piaci ár alatt tudott kínálni. A nagy választékon túl a wagrami üzem – Brausewetternek köszönhetően – igazán részletgazdag, valamint művészi kialakítású kerámiákat hozott létre. Ennek ellenére úgy tűnik, a kortárs építészek ekkoriban még nem álltak készen az ilyesfajta reformtörekvésekre, hogy terrakotta formában komplett építészeti sémákat vegyenek meg. Az üzem a kezdeti években kevés megrendelést kapott, ezért Doblhoff nem tudta kifizetni Brausewettert, így a gyár tulajdonrészét ajánlotta fel neki.³⁶ A munka nem állt le, és Ignaz unokaöccse, Anton Freiherrn von Doblhoff (1800–1872) kitalált egy kiváló üzleti stratégiát, amely megoldást kínált a felmerülő problémára. A környező területeken lévő földjeit elajándékozta, illetve jelképes összegért eladta, hogy a telkeken az új tulajdonosok villákat emeljenek, amelyek homlokzati kialakításához, díszítéséhez kizárólag a wagrami gyár kerámiatermékeit használhatták fel. Ennek a kitételnek következtében az 1840-es és az 1850-es években sorra nőttek ki a villák Badenben, Bad Vöslauban és Kottlingbrunnban, amiket egytől egyik wagrami kerámiák borítottak.³⁷ Ez kiváló reklámot biztosított az üzemnek, ugyanis komplett „bemutató” települések jöttek létre, továbbá ezzel az ötlettel motiválták az építészeket a kerámia használatára.

Az 1840-es években figyelhetett fel Ludwig Förster (1797–1863) is a terrakottákra, aminek hatására 1847-ben egy tanulmányt jelentetett meg a wagrami kerámiagyárról az *Allgemeine Bauzeitung*-ban.³⁸ 1849-ben pedig a Theophil Hansennel (1813–1891) közösen tervezett Villa Pereira építéséhez nagy számban rendelt wagrami kerámiát. Érdekes megemlíteni, hogy Förster e villa kapcsán már Victor Brausewetter tulajdonaként emlegette a gyárat, holott hivatalosan még Doblhoffé volt az üzem.³⁹ Az 1840-es évek második felében Brausewetter tehát minden bizonnyal egyre nagyobb tulajdonrészt szerezhetett meg, aminek eredményeként ebben az időszakban már vele azonosították a gyárat, jogilag azonban csak 1860-ban került a nevére.⁴⁰ Ez a tulajdonosváltás megmutatkozik a termékek szignójában is, hiszen a kezdeti periódusban alkalmazott jelöléseket felváltotta a V. Brausewetter – Wagram feliratú ovális pecsét.⁴¹

Azáltal, hogy a kor legjelentősebb építészei, Förster és Hansen elkezdték alkalmazni a wagrami terrakottákat, az üzem jelentős megrendelésekhez jutott, illetve ennek hatására egyre több építész ismerte fel a tömeggyártott épületkerámiákban rejlő lehetőséget. A terrakották elterjedésében fontos szerepet játszott továbbá az üzem katalógusa, amelyben sorszámozva, méretekkel ellátva foglaltak helyet a rendelkezhető termékek, ezzel megkönnyítve az építészek dolgát. A gyár archívumának

³⁶ Uo., 508.

³⁷ FÖRSTER, 1847. 213.

³⁸ Uo.

³⁹ FÖRSTER, 1849. 107.

⁴⁰ RYCHLIK, 1996. 508.

⁴¹ 1843-ból ismertünk hosszú szöveges jelzést, amely tartalmazta Doblhoff nevét és az évszámot. Emellett találkozhatunk a termékeken egyszerű Wagram pecsétekkel is. A tulajdonosváltás után azonban kizárólag a V. Brausewetter – Wagram szignót használta a gyár.

pusztulása miatt azonban nem ismerjük a gyár katalógusát, csupán leírásokból tudunk a létezéséről.⁴²

Bécs nagy építkezési beruházásainál sorra tűnnek fel a gyár termékei, többek között a Riemergasse 2. szám alatti bérháznál, az altlerchenfeldi plébániatemplomnál, vagy a Görög utcai ortodox templomnál, de a Ringstrasse kiépítésénél is bőven találkozhatunk terrakottákkal.⁴³ Az üzem a legjelentősebb megbízását Ludwig Förstertől és Theophil Hansentől kapta, akik a bécsi Arsenal építkezésén alkalmaztak nagy számban wagrami kerámiát.⁴⁴

Nemcsak osztrák, hanem magyar területekre is rendeltek épületkerámiákat a gyárból. Ludwig Förster a Dohány utcai Zsinagóga homlokzatát 7264 darab wagrami elemmel díszítette.⁴⁵ Fontos megemlíteni Ybl Miklóst (1814–1891), aki az elsők között kezdte alkalmazni a wagrami terrakottákat az épületein; erről tanúskodik Viktor Brausewetter, a wagrami Doblhoff-féle kerámiagyár „megbízottjának” levele Ybl Miklóshoz. A levélből fény derül arra, hogy Ybl 1847-ben a wagrami gyárból rendelt építészeti kerámiákat: arabeszkeket,⁴⁶ rozettákat, konzolokat, pilaszterfóket és lábzatokat Károlyi György (1802–1877) pesti címére, nagykárolyi (ma: Carei, Románia) használatra, valamint az ikervári építkezésekhez.⁴⁷ Az 1850-es években egyeduralgódóvá vált a kerámiaüzem, szinte minden kisebb vagy nagyobb villára felkerült valamelyik termékük. Lényegében az egész Monarchia területén elterjedtek Brausewetter terrakotta ornamentei, relief tondói, figurális szobrai, sőt exportálták is a termékeket elsősorban Közép-Európán belül, de a leírások alapján Itáliába, Angliába, Svédországba, az Orosz Birodalomba, török területekre, valamint az amerikai kontinensre is szállítottak termékeket. Amik egykor a reprezentatív épületeket, kastélyokat, templomokat díszítettek, most már az egyszerű lakóházakra is felkerültek. Ezt a termelési szintet nyáron 130, télen pedig 60 munkás biztosította, a minták tervezésére, valamint másolására pedig egész évben hat-nyolc rajzoló foglalkoztattak.⁴⁸

Az üzem eredményességét bizonyítja, hogy az 1840-es évektől kezdődően rendszeres részvevője és díjazottja volt a különféle kiállításoknak, amelyek közül mindenképpen kiemelkedik az 1855-ös párizsi világkiállítás, az 1871-es londoni Internationale és az 1873-as bécsi világkiállítás.⁴⁹

A siker nem meglepő, hiszen a wagrami gyár lényegében új lehetőségeket, komplett homlokzati sémákat, illetve kisarchitektúrákat kínált, amelyek által magas, kvalitatív

⁴² 1878-ban Brausewetter katalóguslapokat adományozott a soproni Evangélikus Egyházkerületi Liceumnak. A tescheni Techniker-Club leltárából tudjuk, hogy 1898-ban megtalálható volt a gyár egyik katalógusa a könyvtárunkban. Gertrude Sagasser, Brausewetter leszármazottja pedig 1979-ben még fotóval is rendelkezett az üzem néhány katalóguslapjáról.

⁴³ FÖRSTER, 1852. 2; WEISS, 1865. 117; GÄRTNER, 2011. 8.

⁴⁴ RYCHLIK, 1996. 514.

⁴⁵ Thonwaren Fabrik zu Wagram bei Loebersdorf, Victor Braussenwetter. (MZSL, II-C-I-I B9/4 d.79.243.)

⁴⁶ Arabeszk: Az iszlám művészetre jellemző díszítőmotívum.

⁴⁷ A wagrami Doblhoff-féle kerámiagyár megbízottjának levele Ybl Miklóshoz. (BFL XV.17.f.331.a 66/2-3.)

⁴⁸ RYCHLIK, 1996. 513.

⁴⁹ A wagrami gyár levele Szombathely városának. MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 20. A levélen olvashatók az üzem díjai és kitüntetései.

a kor stílusáramlatainak megfelelő homlokzatok születhettek. A kerámiák sorozatgyártásának köszönhetően pedig mindezt gyorsan és költséghatékonyan tudták biztosítani. A provinciális területeken tevékenykedő mestereknek különösen nagy segítséget jelentett ez, hiszen elegendő volt egy egyszerű homlokzatot megtervezniük, amelyen csupán a díszítések helyét kellett megjelölniük. A különféle szobrászati és építészeti elemeket már a gyár katalógusából választották ki, amelyeket aztán vasúton, rövid időn belül kiszállítottak, sőt az összetettebb kerámiadíszek az üzem mérnökeinek vezetésével kerültek felhelyezésre, összeállításra.

A wagrami gyár jelentősen hatott a közép-európai historizáló épületek homlokzati megjelenésére, így nem csodálkozhatunk azon, hogy különböző területeken egymástól függetlenül teljesen azonos motívumokkal találkozhatunk. Ezek a kerámiák azonban sokszor rejtőzködnek az épületen, ugyanis némely esetben – amikor a megrendelő kérésére – egy másik anyagnak, például kőnek vagy bronznak a hatását szerették volna elérni, az égetés után bekenték festékkel, illetve mázzal a terméket. Nem ritkán pedig teljesen bevakolták az ornamenteket a falba, hogy elfedve a díszítőelemek eredeti anyagát, létrehozzanak egy homogén homlokzatot. Mindezek ellenére a motívumegyezések alapján meglehetősen jól beazonosíthatók ezek a terrakotta ornamentek.

A wagrami üzem egyik közkedvelt terméke az inda és levéldíszes akrotérion, amelyet oromzatokra, ablakok feletti szemöldökpárkányokra szoktak felhelyezni. Ezt a kerámiaelemet figyelhetjük meg többek között a bad vöslai Hügelgasse 26., a szombathelyi Zrínyi Ilona utca 8. vagy a Rákóczi Ferenc u. 14., a kőszegi Várkör 27., valamint a Rákóczi Ferenc utca 21. és a keszthelyi Kossuth Lajos utca 13. szám alatti lakóépületen (1. sz. kép).

1. sz. kép. Wagrami terrakotta akrotérion.

Felső sor balról: a bad vöslai Hügelgasse 26, a szombathelyi Zrínyi Ilona utca 8. számú épülete.

Alsó sor balról: a keszthelyi Kossuth Lajos utca 13. számú és a kőszegi Rákóczi Ferenc utca 21. számú lakóháza. (A szerző saját felvételei.)

Egy másik igen népszerű motívuma a gyárnak a homlokzat síkjából kitekintő fej, amelynek különféle változatai voltak, mint például a sisakos Periklész, az idős filozófus vagy az ifjú fiú. A szobrok előképei jelenleg a berlini Altes Museum antik gyűjteményében találhatóak meg, amelyek már az 1830-as években Berlinben voltak, tehát nagy valószínűséggel Brausewetter tanulmányai során személyesen is

találkozhatott ezekkel az alkotásokkal. Ilyen terrakotta fejeket figyelhetünk meg az 1840-es évek végén épült szombathelyi Bagolyvár homlokzatán⁵⁰ vagy az Árpád utca 91. szám alatt fekvő házén, valamint a bécsi – Förster által tervezett – Riemergasse 2. számú épületen.

Az indafonatos motívumú félköríves kerámiadomborművek is sokszor feltűnnek a homlokzatokon. Ezeket vehetjük észre a már említett szombathelyi Bagolyvár rizalitjain,⁵¹ a bécsi Gumpendorf Gustav Adolf evangélikus templomán, az Ybl Miklós tervezte nagycenki plébániatemplom főbejáratán, illetve a kaposúj-laki Somssich-kastély kápolniján.

Jelentős mennyiségben maradtak fenn a levélmintájú mellvéd reliefek is, amelyeknek egyik igen látványos variációja Szombathelyen, az 1870-es években épült püspöki iskola homlokzatán figyelhető meg. Ezen a terrakotta domborművön középen, az akantuszok között egy pelikán bújik meg. Ugyanezzel a kerámia-relieffel találkozhatunk Zágrábban, a Trga bana Josipa Jelačića 14. számú épületén, ahol ennek az elemnek más változata is jelen van. A homlokzat egyik terrakotta díszén a szombathelyihez hasonlóan pelikán látható, míg a másikon egy bagoly foglal helyet. Ez nem meglepő, ugyanis a nagyobb kerámiaornamenseket több darabból állították össze, így a különböző elemek variálhatóak voltak.

A wagrami üzem oszlop- és pilaszterfejezetek széles választékát kínálta. Ezeket az elemeket különféle formában és eltérő méretben lehetett megvásárolni. A nagyobbik korinthuszi fejezetet gyakran alkalmazták a több emeletet átívelő óriáspilaszterek ékesítésére, mint például Szombathelyen, a Széchenyi István utca 10. számú lakóház homlokzatán, de kisebb építmények díszítésére is alkalmas volt, ahogy azt láthatjuk a kaposúj-laki Somssich-kastély kápolniján. A szombathelyi püspöki iskola homlokzatán is feltűnnek korinthuszi pilaszterfejezetek, azonban ezek egy másik típusba tartoznak bele, amelyek pontos mását szintén Zágrábban találhatjuk meg a Trg sv. Marka 4. szám alatti házon. Tervezője az osztrák származású építész, Franjo Klein (1828–1889) volt, akinek a munkássága nagyban meghatározta Zágráb historizáló épületeinek kinézetét.⁵² Klein alkotásán még helyet kapott egy kerámia címer is, amit két oldalról egy női és egy férfialak fog közre. Ez a termék feltűnik még Nagykanizsán, a Király utca 15. és a szombathelyi Thököly Imre utca 32. számú épületen, illetve egykor Csík vármegye székházának oromzatán is látható volt. Természetesen csupán a figurák és a címerpajzs készülték sorozatgyártásban, amiket az utómunkálatok során – a megrendelő igényei alapján – egyedivé alakítottak. Így kerülhettek például a pajzsra különböző évszámok.

Klein tevékenysége kapcsán észrevehetjük, hogy az általa tervezett épületeket szerette wagrami terrakotta termékekkel díszíteni. A munkáit vizsgálva sorra bukkanunk fel a különféle kerámiaelemek. A zágrábi Mesnička 1. számú épület teljes homlokzata wagrami terrakottával lett borítva. Megfigyelhetünk rajta kerámiából készült allegorikus szobrokat, pilasztereket, konzolokat és frízeket. Egy másik zágrábi alkotásán, a Maksimirska 125. szám alatt szintén Brausewetter díszével

⁵⁰ PINTÉR, 2017.

⁵¹ Rizalit: A homlokzat síkjából – az épület teljes magasságában – előrelépő falszakasz.

⁵² ŠKUNCA, 2017. 138.

találkozhatunk.⁵³ Itt tűnnek fel olyan akantuszlevelekkel körülvelt madarakat ábrázoló domborművek, amelyek pontos mását láthatjuk például Sopronban, a Petőfi tér 8. számú lakóház homlokzatán (2. sz. kép).

2. sz. kép.

Wagrami terrakotta dombormű a zágrábi Maksimirska 125. és a soproni Petőfi tér 8. számú épület homlokzatán.
(A szerző saját felvételei.)

Ennek a kerámiaterméknek létezik egy másik változata is, amelyen a középső rész, mind a madarak, mind pedig az akantuszmotívum teljesen megegyezik az előbbivel, ugyanakkor a szélén lévő kanyarodó leveleknél és ágaknál kisebb különbség figyelhető meg. Ezt a variációt Bad Vöslauból, a Maital 10. és a Schloßplatz 4., illetve Berndorfból, a Leobersdorfer Strasse 9. szám alatti épületről ismerjük. Mivel a terrakotta gyártásnál az egyes nyomóformákat véges számban lehetett felhasználni, amit aztán cserélni kellett, így jellemző, hogy időről időre apróbb változások tűnnek fel az alapvetően rokon termékeknél.

Szép számmal vannak jelen Pozsonyban is a – Brausewetter üzemében készített – kerámiák. A Laurinská 16. szám alatti lakóház gazdagon van díszítve terrakotta ornamentekkel. Kerámiafríz jelenik meg az osztópárkány alatt, a nyílásokat terrakotta elemek keretezik, valamint találkozhatunk a már említett Periklész-fejjel, illetve a homlokzat lezárásaként kerámia ívsorral. Az itt látható terrakotta fríz gyakran feltűnik Bad Vöslau lakóházaiban, mint például a Schloßplatz 4. számú épületen vagy a Villa Moritzon, de megfigyelhető Kőszegen is a Rákóczi Ferenc utca 21. számú házában.⁵⁴ Ez a kerámiaelem megtalálható továbbá Dr. Otmar Rychlik művészettörténész magángyűjteményében, ahol volt alkalmam közelebbről is megvizsgálni a terrakottát és a rajta megbúvó V. Brauseweeter – Wagram feliratú pecsétet.

Pozsonyban maradvá mindenképpen érdemes megemlíteni még a Palugyay palota homlokzatát, amelyen gyönyörű allegorikus alakok, terrakotta ornamentek

⁵³ Uo., 125.

⁵⁴ Bad Vöslau műemlékei rövid épületleíró táblákkal vannak ellátva. A fentiekben említett házak esetében olvasható, hogy az épületkerámiákat a wagrami gyár készítette.

és egy nyitott szájú oroszlán is helyet kapott. A kerámiaszobrok közül az utóbbi minden bizonnyal Wagramban készítették, mivel ugyanezzel az ábrázolással találkozhatunk Reichenau an der Raxban, a Rudolfsvilla homlokzatán, amelyen feltűnnek további Brausewetter termékek is, mint például a nemrégiben tárgyalt terrakotta fríz. Ezt az oroszlánt figyelhetjük meg továbbá a trieszti Miramare kastélypark kerti épületén is.

Az oroszlánfejekből is többféle verziót készített a gyár, valamikor szelídebb vonásokkal, máskor viszont agresszívabb, vicсорító kinézettel tervezték meg az állat ábrázatát, bizonyos esetekben pedig lekicsinyítve, a kerámiakonzolok részeként jelenítették meg. Utóbbi típusba tartoznak a bad vöslai Josefsplatz 2. szám alatti épület, az ún. Florahof főbejáratánál látható terrakotta konzolok, amelyek felső részét díszíti a nyitott szájú oroszlán. Ugyanez az elem került elő nagy számban egy vaskeresztesi ház padlásáról. Egy másik variációban az oroszlán nagyobb méretben és a konzol közepén foglal helyet. Bizonyos esetekben az oroszlánt lecserélték egy kis puttóra, ahogy azt láthatjuk a zágrábi Maksimirska 125. számú épületen, de előfordul az is, például a szombathelyi Rákóczi Ferenc utca 14. szám alatti lakóház esetében, hogy Hermész feje tekint le a konzolról. Az efféle figurális megoldások meglehetősen izgalmasak, mivel a wagrami gyár népszerű terrakotta konzoljai legtöbbször volutákban⁵⁵ végződő inda vagy akantuszlevél-motívummal vannak ellátva.

Fontos említést tenni még a kisarchitektúrák közé tartozó terrakotta termékekről is. Ilyen többek között a Victor Brausewetter által megálmodott szökőkút, amely nagy sikert aratott az 1873-as bécsi világkiállításon.⁵⁶ A talapzatot lényegében egy oszlop alsó része, lábazata adja, amit meanderrel⁵⁷ ékesítettek. Felfelé haladva az oszlop törzse hirtelen véget ér és egy abakuszhoz hasonló elemet láthatunk, amelyen egy puttókból álló szoborcsoport figyelhető meg. A négy egymástól eltérő mozdulatban ábrázolt, kontrapoztos puttó könnyedén tart egy robosztus megjelenésű, kiszélesedő, négykaréjos tálcat. A mezítelen puttók lábán csavarodó vékony drapéria lehullik az abakuszra, ahol négy – a reneszánsz művészetből jól ismert – groteszk delfinné alakul át. A vízköpő delfinfejek és a puttók egységes kompozíciót alkotnak. A karéjos tálca igazából négy kisebb medencéből tevődik össze, amelynek közepéből egy obeliszkyszerű elem nő ki. Ez azonban klasszikus antik motívumokból, akantuszlevelekből, amforából áll, csúcsa pedig tálban végződik. A víz ebből a tálból szökik ki, ami aztán a kiszélesedő karéjos tálcára érkezik, ahonnan vízesésszerűen folyik tovább, miközben a delfinek sugárban, négy irányba köpik a vizet.

A neoreneszánsz formavilágot követő 31 darabból összeállított, 7 méter magas és 2,5 méter átmérőjű kerámia-szökőkút művészi kialakításával olyannyira elnyerte a látogatók tetszését, hogy egy orosz érdeklődő rögtön meg is vásárolta a kiállított darabot villája díszének. Ezzel a termékkel találkozhatunk – habár jelenleg csak töredékes formában – Weissenbach an der Triestingben, a wagrami gyár

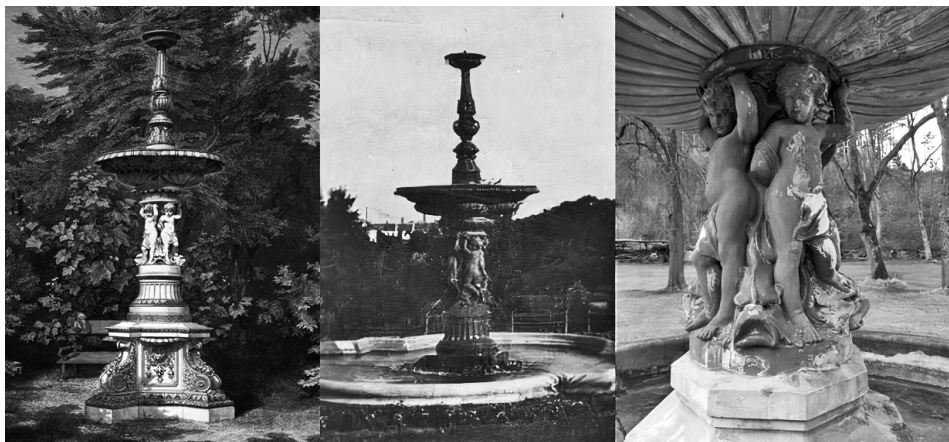
⁵⁵ Voluta: Csigavonal motívum.

⁵⁶ TEIRICH, 1874. Taf. XXIV.

⁵⁷ Meander: Ismétlődő geometrikus motívumsor. A kis-ázsiai kanyargós Maiandrosz folyóról kapta a nevét.

tulajdonosa, Victor Brausewetter által tervezett Further str. 14. szám alatti villa kertjében, továbbá ez a kút került felállításra 1900-ban a szombathelyi Szent István parkban, amely az idő múlásával sajnos megsemmisült (3. sz. kép).⁵⁸

3. sz. kép.

A wagrami terrakotta szökőkút az 1873. évi kiállításon, a szombathelyi Szent István parkban és Weissenbach an der Triestingben.

(Forrás: 1. TEIRICH, 1874. 48. 2. MNL VaML, Vizmathy album 151. fol. 394. kép 3. a szerző saját felvétele.)

A wagrami épületdíszek tömegtermelése olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy 1851-ben Theophil Hansen segítségével a bécsi Wienerberger téglüzem is belefogott az építészeti kerámiák előállításába, ezzel versenyhelyzetet teremtve Brausewetternek.⁵⁹ Hansen, aki jól ismerte a wagrami termékeket, minden bizonnyal hasznosíthatta tapasztalatait a Wienerbergernél, így a bécsi gyár terrakotta díszének egy része – például az olvasó fiú és Nepomuki Szent János szobra vagy a puttós konzol – tökéletes mása a wagrami kerámiáknak. Természetesen készítettek egyedi ornamenseket is, amelyek az évtizedek során egyre népszerűbbeké váltak az építészek körében, sőt a Wienerberger üzem egy idő után a bécsi székhelynek köszönhetően vezető helyzetbe került.

A wagrami gyár eredményein felbuzdulva nemcsak a Wienerberger, hanem több épületkerámiával foglalkozó kisebb-nagyobb üzem is létrejött, a század vége felé pedig fokozottan számolnunk kell a Zsolnay gyár működésével. Ekkoriban már nem csupán kerámiából, hanem egyéb anyagokból is elkezdtek sorozatgyártott épületelemeket készíteni az Osztrák-Magyar Monarchia területén. Az 1870-es évektől a románcement szélesebb körű alkalmazása újabb fejezetet nyitott az építészeti tömegtermelésben.⁶⁰ Érdekes módon ezt az anyagot egy pozsonyi cég,

⁵⁸ PINTÉR, 2020.

⁵⁹ RYCHLIK, 1996. 514.

⁶⁰ Románcement: Az angol James Parker által 1796-ban szabadalmaztatott építőanyag, amit az ókori Római Birodalomban használt mészhabarc után nevezett el. A románcement a kerámiánál olcsóbban előállítható, homlokzati elemek sorozatgyártására is alkalmazható, jó hidraulikus tulajdonságokkal rendelkező habarc.

az ún. Pittel & Brausewetter gyártotta, aminek alapítói között találjuk Viktor Brausewettert (1845–1926). Ez a Brausewetter a wagrami Victor Brausewetternek volt az unokaöccse, akiket a szakirodalom gyakran összekever. A pozsonyi Brausewetter – szülei halála után – Wagramba került a nagybátyjához.⁶¹ Építészeti tanulmányait követően a kerámiaüzemben dolgozott, azonban érdeklődése inkább a románcementre irányult. A terrakotta gyár sikeres működése és a nagybácsi, Victor Brausewetter iránymutatása nagyban segítette saját vállalkozásának beindítását, amely a század végén komoly vetélytársa lett Wagramnak.⁶²

Összegzés

A fenti példákon keresztül kiválóan láthattuk, hogy Kelet-Közép-Európában a wagrami kerámiaüzem sokáig uralta a piacot, sőt komoly befolyással volt az újonnan alakuló terrakotta gyárak épületszobrászati termékeire. Észak felé haladva – Berlin közelségében – viszont már egyre inkább a német gyárak kerámiáival találkozhatunk. A század második felében még javában működött a Feilner-féle üzem, de ezeken a területeken a charlottenburgi March-féle gyárnak is komoly megrendelése volt.

Ahogy korábban már utaltam rá, a korabeli, épületornamensek készítésével foglalkozó gyárak között kapcsolatok mutathatók ki, nem ritkán pedig teljes motívumátvételekről beszélhetünk. Ennek köszönhetően a 19. században szoros rokonság figyelhető meg Közép-Európa különböző területeinek építészetében. Ebben a jelenségben természetesen több tényező is szerepet játszott, de mindenképpen kiemelendő az iparosodás, pontosabban az építészeti elemek sorozatgyártásának elterjedése, amely forradalmasította az épületszobrászatot.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL

XV.17.f.331.a 66/2–3

Budapest Főváros Levéltára

Ybl Miklós hagyatéka, tervek és iratok

GStA

HA Rep. 76.

Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz

Kulturministerium

MNL VaML

Szvp. Közig. ir.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára

Szombathely Város Polgármestere iratai, Közigazgatási iratok

MZSL

II-C-I-I B9/4 d.79.243

Magyar Zsidó Levéltár

Dohány utcai zsinagóga építési iratai

⁶¹ STERNTHAL, 2020. Kapitel 1.

⁶² Uo.

V&A   **Victoria and Albert Museum**
GB 2546 WW   Wedgwood Collection

Szakirodalom

BERTUCH

1789   BERTUCH, Friedrich Justin: Nachricht von einer neuen teutschen Lithodipyra, oder des Herrn Hofbildhauer Klauers zu Weimar, Kuns-Backstein-Fabrik. *Journal des Luxus und der Moden. Weimar*, 4. (1789 November) 464–468.

BURTON

1922   BURTON, William: *Josiah Wedgwood and His Pottery*. London, Cassell and Co., 1922.

DEVECSERI

1975   Ovidius: *Átváltozások. 15. könyv, Caesar istenné válik*. Ford.: DEVECSERI Gábor. Budapest, Magyar Helikon, 1975.

DOBBERT

1899   DOBBERT, Eduard: *Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin: 1799–1899*. Berlin, Verlag von Wilhelm Ernst & Sohn, 1899.

FONTAINE

2019   FONTAINE, Arthur: *Der englische Coade-Stein-Villeroy & Boch „Terrakotta“*. Mit Exkursen zu Martin Klauer nach Weimar und Friedrich Schinkel nach Berlin. [H. n.], Books on Demand, 2019.

FOYLE

2015   FOYLE, Jonathan: How a sculptor cracked the lost mixture of Eleanor Coade's stone. *Financial Times*, (2015. július 10.)
(<https://www.ft.com/content/4d36e9d8-200d-11e5-ab0f-6bb9974f25d0> – Utolsó letöltés: 2021. április 4.)

FÖRSTER

1847   FÖRSTER, Christian Friedrich Ludwig: Ein Landhaus in Baden bei Wien. *Allgemeine Bauzeitung*, 12. (1847) 115–118.

1849   FÖRSTER, Christian Friedrich Ludwig: Die Baron Pereira'sche Villa auf der Herrschaft Königstetten im Tullnerboden nächst Wien. *Allgemeine Bauzeitung*, 14. (1849) 248–251.

1852   FÖRSTER, Christian Friedrich Ludwig: Das Haus Nr. 856 im innem Stadttheile von Wien, der freiherrl. Familie von Rieger gehörig. *Allgemeine Bauzeitung*, 17. (1852) 438–441.

GÄRTNER

2011   GÄRTNER, Eva-Maria: Die Altlerchenfelder Kirche ein Gesamtkunstwerk des romantischen Historismus in Österreich. *Pfarrblatt Altlerchenfeld*, 7–8. (2011) 121. sz. 1–12.

GOOLD

1916 Ovid: *Metamorphoses*. Volume II: Books 15. Transl.: MILLER, Frank Justus. Revised by: GOOLD, G. P. Loeb Classical Library 43. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1916.

KELLY

1985 KELLY, Alison: Coade Stone in Georgian Architecture. *Architectural History*, 28. (1985) 71–101.

KLAUER

1790 Klauer, Martin Gottlieb: Fernere Nachricht von Herrn Hofbildhauer Klauers zu Weimar Kunstbackstein-Fabrik. *Journal des Luxus und der Moden*, 5. (1790) 274–275.

LIPPOLD

2010 Lippold, Katharina: *Berliner Terrakottakunst des 19. Jahrhunderts*. Berlin, Gebrüder Mann Verlag, 2010.

MENDE

2014 MENDE, Jan: *Tobias Chr. Feilner in Berlin. Kunst und Industrie im Zeitalter Schinkels*. [H. n.], Deutscher Kunstverlag, 2014.

N. N.

1787 N. N.: Ueber Herrn Coade's Lithodipyra, oder Kunst-Backstein-Fabrik zu Lambeth in England. London den 19. März 1787. *Journal des Luxus und der Moden*, 2. (1787) 171–173.

1791 N. N.: Gartenverzierung. Eine Universal-Sonnen-Uhr aus der Toreutica-Fabrik des Hrn. Hof-Bildhauers Klauer, zu Weimar. *Journal des Luxus und der Moden*, 6. (1791) 300–301.

1800a N. N.: *Beschreibung und Verzeichnis der Toreutica-Waare der Klauerschen Kunstfabrick zu Weimar. Erster Heft*. Weimar, [K. n.] 1800.

1800b N. N.: *Beschreibung und Verzeichnis der Toreutica-Waare der Klauerschen Kunstfabrick zu Weimar. Zweyter Heft*. Weimar, [K. n.] 1800.

NOTTEBOHM

1844 NOTTEBOHM, Herr von: Beschreibung, Theorie und Gebrauchsanweisung des Batchelder'schen Dynamometers. *Polytechnischen Journals*, 92. (1844). 98. sz. Fig. 52; 53; 54.

PEVSNER

1977 PEVSNER, Nicolaus: *A modern formatervezés úttörői*. Ford.: FALVAI Mihály. Budapest, Gondolat, 1977.

PINTÉR

2017 PINTÉR Bálint: A szombathelyi Bagolyvár. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, (2017) 1. sz. 35–81.

2020 PINTÉR Bálint: A szombathelyi Szent István park egykori szökőkútjának története. *Vasi szemle*, 74. (2020.) 3. sz. 309–321.

RYCHLIK

- 1996 RYCHLIK, Otmar: Zur Geschichte und Kunstgeschichte der Niederösterreichischen Terrakottaproduktion in Wagram bei Leobersdorf. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, 62. (1996) 2. sz.

SCHINKEL

- [1826] SCHINKEL, Karl Friedrich: *Reise nach England, Schottland und Paris im Jahre 1826*. [H. n.], Koehler and Amelang GmbH, 2006.

ŠKUNCA

- 2017 ŠKUNCA, Antonija: *Antički motivi na zagrebačkim pročeljima: odabrani arhitektonski radovi Franje Kleina i arhitektonskog biroa Grahor i Klein*. Szakdolgozat. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odjek za arheologiju, 2017.

STERNTHAL

- 2020 STERNTHAL, Barbara: *Pittel + Brausewetter seit 1870. 150 Jahre Bauen im Zentrum Europas*. Wien, Brandstätter Verlag, 2020.

STRATTON

- 1988 STRATTON, Michael: Science and Art Closely Combined: the organisation of training in the terracotta industry, 1850–1939. *Construction History*, 4. (1988) 35–51.

TEIRICH

- 1874 TEIRICH, Valentin: Von der Wiener Weltausstellung 1873. *Blätter für Kunstgewerbe*, 3. (1874) 6. Taf. XXIV.

WEISS

- 1865 WEISS, Karl: *Alt- und neu-Wien in seinen Bauwerken*. Wien, Kessinger Publishing, 1865.

Wojciechowski Patrícia

A hatalmi változások és a multietnikumú, multikonfeszzióális lakosság hatása Vilnius 19–20. századi városképére

Kelet-Közép-Európa történelmét, kultúráját és társadalmát alapjaiban határozták meg a nagy területeken átívelő, multietnikumú birodalmak, ennek következményeképp jelentős számban találunk olyan városokat a régióban, amelyek múltjára erőteljesen kihatott, hogy évszázadokon át különböző etnikai csoportok és vallási közösségek lakták. A mai Litvánia fővárosa Vilnius,¹ melynek városképét, építészetét és kulturális életét egyaránt erősen befolyásolta a multietnikumú és multikonfeszzióális lakosság, valamint a történelem során előforduló többszöri hatalmi változások, Kelet-Közép-Európa egyik legizgalmasabb városa ebből a szempontból. Tanulmányom célja, hogy bemutassam, miképp vált a több évszázadon át tartó viszonylag békés együttélés nacionalista vetélkedéssé, majd fegyveres konfliktussá a 20. században, illetve milyen szerepet játszott az etnikai és vallási sokszínűség az építészetre és a város központi részeinek kialakulására. Egy rövid történelmi bevezető után három korszakot fogok kiemelni: a lengyel-litván unió időszakát, a 18. század végétől az I. világháborúig tartó periódust, amikor Vilnius a Cári Oroszország fennhatósága alá került, illetve a két világháború közötti időszakot, mikor Vilnius a második lengyel köztársasághoz tartozott.

Történelmi áttekintés

Hivatalos okiratok először 1323-ban tesznek említést Vilniusról, amely már a Litván Nagyfejedelemség idején, alapításától fogva soknemzetiségű volt.² A pogány litvánok, az ortodox rutének és a katolikus németek dominálták a várost a 14. században, de nagy számban telepedtek le itt zsidók és tatárok is. A Litván Nagyfejedelemségnek inkább ortodox szláv jellege volt, mint pogány litván. A rutén

¹ Már a névhasználat során problémákba ütközünk, hiszen több alternatíva felmerülhet Vilnius elnevezése kapcsán. A ma használt litván Vilnius, a lengyel Wilno, az orosz Vilna, a német Wilne és a jiddis Vilne is bevetté vált. Miután egyik etnikai vagy vallási közösségre sem helyezem a hangsúlyt, ezért dolgozatomban az egyszerűség kedvéért végig a mai Vilnius elnevezést használom.

² ZIGMANTAS, 2002. 48.

nyelvet – amit ófehéroroszként tartanak számon – használták elsősorban, valamint ez volt a bürokrácia nyelve is.³ A középkori Litván Nagyfejedelemség fővárosa a 16. századtól a lengyel-litván nemesi köztársaság (Rzeczpospolita) második számú fővárosa, és az erőteljes polonizációnak köszönhetően a lengyel kultúra egyik központi helyszíne lett. A 18. század végétől Vilnius az Orosz Birodalom fennhatósága alá került, és a vilnai kormányzóság székhelyévé vált. A két világháború között a lengyelek és a litvánok fegyveres konfliktusba kerültek a város és az azt körülvevő Suwalki régió hovatartozása miatt. Végül egy katonai puccs következtében Lengyelországhoz került a város, azonban a független Litvánia nem ismerte el a vilnusi lengyel uralmat. A II. világháborút követően Vilnius a Litván Szovjet Szocialista Köztársaság fővárosaként a Szovjetunió részét képezte, majd 1990-ben Litvánia függetlenségének kikiáltásakor az ország fővárosa lett.⁴

Vilnius évszázadokon át különböző etnikai és vallási közösségek viszonylag békés együttélésének színhelye volt. Lengyelek, litvánok, fehéroroszkok, oroszok, ukránok, németek, tatárok, zsidók és karaiták is jelentős számban éltek a városban, ahol, a viszonylag széleskörű vallási tolerancia miatt, a római katolikus, az ortodox, a görögkatolikus és a protestáns egyházak is képviseltették magukat, valamint a zsidóság és a muzulmán tatárok is jelen voltak. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszkok egyaránt sajátjuknak érezhették a várost, ezen túl pedig Vilnius a II. világháborúig a kelet-közép-európai zsidóság egyik központja volt; az 1897-es népszámlálás alapján a lakosság majdnem felét a zsidóság tette ki.⁵ Az 1897-es első oroszországi népszámlálás adatai alapján a közel 155 ezres városban a lakosok 41,3%-a vallotta magát zsidónak, 36,9%-a római katolikusnak, 23,6%-a ortodoxnak. A beszélt nyelvek közül a lakosság 40%-a a jiddist, 31%-a a lengyelt, 20%-a az oroszot, 4,2%-a a fehéroroszt és 2%-a a litvánt jelölte meg anyanyelveként.⁶ Az adatok olyan szempontból nem mutatják a pontos képet, hogy a népszámlálás során nem a nemzetiségre, hanem a vallásra és az anyanyelvre kérdeztek rá, ezáltal a litvánok és a fehéroroszkok jelentős része a lengyelt jelölte meg anyanyelveként, így a lengyelek aránya nagyobbak tűnhet, mint valójában volt, ugyanakkor a népszámlálás eredményei jól rámutatnak a Vilniust jellemző etnikai sokszínűsége.⁷

Elmondható, hogy minden etnikai csoport és vallási felekezet kisebb-nagyobb mértékben rányomta a bélyegét a városképre, ez különösen a szakrális épületek számbavétele során érhető tetten. Vilnius városközpontját a különböző felekezetek vallási épületei díszítik, ezáltal kialakult egy különleges városszerkezet. A katolikus templomok mellett ortodox hagymakupolák emelkedtek, a zsidó negyed közvetlenül beékelődött a katolikus városközpontba, valamint protestáns templomok és egy tatár mecset is színesítették a város tereit.⁸

Századokon át az etnikai hovatartozás enyhe jelentőséggel bírt csak a város életében, a 19. század második felétől kezdve azonban a nemzetiségi konfliktusok egyre

³ DAVIES, 2006. 105.

⁴ DAVIES, 2006; WEEKS, 2004; SNYDER, 2003; BRIEDIS, 2009; ZIGMANTAS, 2002.

⁵ EBERHARDT, 1997. 216–217.

⁶ *Pierwoja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Impierii 1897 g.*, Red.: Troinickij, N.A., St. Peterburg, 1903–1905. Idézi: EBERHARDT, 1997. 46.

⁷ WEEKS, 2004. 2; SNYDER, 2003. 50–51.

⁸ VENČLOVA, 2009. 16.

inkább felélenkültek, majd a 20. század elején az erősödő nacionalizmusok tovább növelték a feszültséget, miként az antiszemitizmus is egyre nagyobb mértékben jelent meg. A litvánok számára az ősi litván állam magja volt Vilnius, a középkori Litván Nagyfejedelemség fővárosa, a nemzeti identitás alapja és szimbolikus jelentőséggel bíró központja, amit a legenda szerint Gediminas nagyfejedelem egy álom alapján alapított.⁹ Mindez a litván hagyományok fontos elemét képezve hozzájárult ahhoz, hogy a litvánok szimbolikus jelentőséget tulajdonítsanak a városnak, és akkor is ragaszkodjanak hozzá, amikor kisebbségben éltek benne. Ennek megfelelően a független litván állam számára elképzelhetetlennek tűnt, hogy Vilnius nélkül működjön.¹⁰ Ugyanakkor a Litván Nagyfejedelemségnek erős rutén jellege is volt, így a fehéroroszok is sajátjuknak érezték a várost a 20. század elején. A 16. századtól rohamos ütemben zajló polonizáció következtében a lengyel kultúra dominált Vilniusban. A lengyelek számára ezért a régi dicső lengyel–litván birodalom második számú fővárosát, a lengyel kultúra egyik fontos színterét, a Mickiewicz és Slowacki-féle lengyel romantikát és az egyfajta mitizált, nosztalgikus töltettel bíró keleti határokat jelentette Vilnius.

A lengyel kultúra legjelentősebb alakjai közül többen is kötődtek a városhoz, ahol bizonyos időszakokban aktívabb lengyel kulturális és irodalmi élet zajlott, mint Krakkóban vagy Varsóban.¹¹ Ez különösen a 18. században, a Rzeczpospolita háromszori felosztását követően vált jelentőssé, mikor Vilnius fontos szerepet játszott a lengyelség (*polkość*) és a lengyel kultúra megőrzésében. Mindezeket túl a lengyel katolikus egyház egyik legfontosabb zarándokhelye, a Hajnal-kapu kápolnájában található Mária-kegykép, melyről a későbbiekben részletesebben is szót ejtek, szintén Vilniusban található. A zsidóság számára pedig a kulturális virágzás mellett a modern zsidó nacionalista mozgalmak fontos helyszínét is jelentette Vilnius.¹²

A két világháború és a 20. század eseményei teljesen átalakították a város etnikai-demográfiai viszonyait. A II. világháborúban a zsidóság szinte teljesen megsemmisült, a háborút követően a lengyelek aránya is lecsökkent, a század elején még abszolút kisebbségben lévő litvánok a 20. század végére többségbe kerültek, így Vilnius etnikai és vallási tekintetben is viszonylag homogénné vált.¹³ A korábbi kulturális keveredés azonban a mai napig őrzi emlékeit a városképben, az építészetben, Vilnius kulturális életében.

A Litoán Nagyfejedelemség fővárosától a lengyel kultúra központjáiig

1385-ben a krevai unióval perszonálunió jött létre a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség között, a 14. századtól fokozatosan növekedett a lengyel befolyás, majd 1569-ben a lublini unióval egy szorosabb együttműködés, reálunió alakult ki, és megszületett a lengyel–litván nemesi köztársaság, a Rzeczpospolita.¹⁴

⁹ BOJTÁR, 1990. 25.

¹⁰ PAGEL, 1992. 42–43.

¹¹ TREPTE, 2004. 50–51.

¹² WEEKS, 2015. 1–2.

¹³ EBERHARDT, 1997. 216–217.

¹⁴ FRICK, 2013. 6–8.

A Rzeczpospolita a 16. században élte fénykorát, Vilnius pedig egy Kelet-Közép-Európában kulcsfontosságú szerepet játszó állam második számú fővárosa lett, ugyanakkor a város a 16. században rohamos ütemben lengyelesedett el; elmondható tehát, hogy Vilnius fénykora és az erőteljes polonizáció egyazon időszakra esett.¹⁵ A várost alapításától fogva a vallási sokszínűség jellemezte, és a vallási tolerancia a lengyel-litván unió felbomlása után sem csökkent. A reformáció során protestáns irányzatok is megjelentek a városban, és ugyan az ellenreformáció a katolicizmus erősödését okozta, a protestánsok, az ortodoxok és a görögkatolikusok a jezsuita barokk idején is viszonylag szabadon gyakorolhatták vallásukat, noha akadtak súrlódások a felekezetek között. A 16. században több külföldről érkező utazó¹⁶ is olyan katolikus városként hivatkozik Vilniusra, ahol különböző vallások találkoznak.¹⁷

A keresztények, a zsidók, a türk eredetű, de a zsidó vallás egy speciális változatát gyakorló karaiták és a muzulmánok egymás közelében éltek. A kultúrák keveredése a városkép mellett a helyi lakosság mindennapi szokásaira is kifejtette hatását. Például olykor a helyi zsidóság és a muzulmánok is magukévá tették a keresztény tradíciókat, a katolikusok legszentebb egyházi szentélye, a Hajnal-kapu Mária-kegyképe előtt pedig az ortodoxok is tisztelegtek.¹⁸ Egy Vilniusban tevékenykedő bécsi orvosprofesszor, Joseph Frank feljegyzései szerint a muzulmán tatárok egy része is tartotta a pénteki böjtöt.¹⁹ Tomas Venclova pedig arról ír Vilniusról szóló esszéjében, hogy a jezsuita papok olykor a zsidókat emelték ki jó példaként a szentbeszédekben.²⁰

Vilnius központi városrészeit szabálytalan, labirintusszerű utcahálózat jellemezte, amit a szisztematikus várostervezés hiánya eredményezett. A város karaktere, legalábbis a városközponté, mindenféle különösebb tervezettség nélkül már a 17. század végére kialakult. Az orosz időkben az Óvárosban történtek még ugyan apróbb módosítások, leginkább az egyházi épületekben, illetve szobrok elhelyezésében, de az orosz hatóságok főként az Óvárost körülvevő városrészeket fejlesztették és formálták saját stílusukra. A városrészek nem különültek el egymástól, ezt jól példázza a zsidó negyed, amely beékelődött a keresztény városközpontba – ezáltal a zsidó és a keresztény lakosság mindennapos kapcsolatba került egymással. Közvetlenül a zsidó negyed mellett barokk templomok kupolái emelkedtek, a katolikus Szent Miklós-templom gyakorlatilag teljesen beleolvadt a zsidó városrészbe.²¹

Vilnius egyik különleges szeglete a Hajnal-kapu környéke, ahol három vallás találkozik egymással. A lengyel-litván katolikus kultúrkör egyik legjelentősebb zarándokhelyének közvetlen közelében található az ortodox Szentlélek-templom és a görögkatolikus Szentháromság-templom és bazilita kolostor, amit az orosz hatóságok a 19. század elején bezárattak, és börtönként használtak.²²

¹⁵ DAVIES, 2006. 145; 152–153.

¹⁶ KIECHEL-HASSLER (HG.), 1866. 103.

¹⁷ SENN, 1966. 2.

¹⁸ BRIEDIS, 2009. 51.

¹⁹ [FRANK], 1913. 52.

²⁰ VENCLOVA, 2009. 115–118.

²¹ VENCLOVA, 2009. 115.

²² WEEKS, 2015. 81.

A keveredés szokatlan építészeti megoldásokat is eredményezett. Az ortodox Szentháromság-templom az uniátus egyház 16. századi létrejötte után, amikor az eredetileg ortodox templomok görögkatolikussá váltak, egyedülként maradt ortodox Vilniusban. Külsőségeit tekintve azonban mégsem emlékeztetett ortodox templomra, a 18. században ugyanis az a Johann Christoph Glaubitz építette át, aki a vilnusi barokk legjelentősebb képviselője volt. A Szentháromság-templom esetében is a barokk építészethez nyúlt, a templom ezért nem követi az ortodox építészeti sajátosságokat, és külsőleg teljesen beilleszkedik a katolikus templomok közé.²³ A 19. század második felében az orosz fennhatóság idején bizánci díszítéseket tettek hozzá, és csökkentették a túlzott barokk dekorációt a homlokzaton, de magát a templomot nem építették át, így a mai napig megőrizte barokk stílusát.²⁴

Lakhelyük szempontjából leginkább a tatárok különültek el. A tatárok a külvárosban, a városfalon kívül, a mai Lukiškės negyedben éltek, a Vilija kanyarulatánál. A Tatár utca és a Tatár kapu vezetett városnegyedükbe, amely gyakorlatilag mint egy saját falu létezett Vilniuson belül.²⁵ Itt állt Vilnius legfontosabb muzulmán szakrális épülete, egy fából készült mecset, de saját iskolája és temetője is volt a tatár közösségnek.²⁶ A Vilniusba érkező utazók egyfajta egzotikumként számoltak be a Tatár negyedről,²⁷ mely a 19. században veszítette el jelentőségét, többek között a tatárok nagymértékű asszimilációja következtében.²⁸

A tatárokkal ellentétben a zsidóság a város központjában alkotott saját negyedet, ami kifejezetten ritkaságnak számított, hiszen a zsidónegyed a lengyel-litván köztársaság több nagyvárosában a városfalon kívül kapott helyet.²⁹ Valószínűleg már a 14. századtól, a város alapításától kezdve nagy számban éltek zsidók Vilniusban, miután Gediminas fejedelem biztosította számukra a vallási toleranciát.³⁰ Azt követően sem romlott a zsidóság helyzete, hogy a litvánok felvették a keresztiséget, mert a Nyugat-Európában rendszeresen előforduló zsidóellenes intézkedések a Litván Nagyfejedelemség, és később a lengyel-litván köztársaság litvániai területein kevésbé jelentek meg, Vilniusban nem voltak pogromok, és egy rövid időszak kivételével nem volt jellemző a zsidóság kitiltása a városból.³¹

1593-ban III. Vasa Zsigmond privilégiumokat adott a zsidóknak, ezt követően pedig engedélyt kaptak, hogy a zsidónegyedben zsinagógát, rituális fürdőt építsenek, saját boltjaik legyenek, így lehetővé vált, hogy a vilnusi zsidóság megteremtse saját kulturális tereit a városrészen belül. Azonban a tolerancia ellenére is fennálltak korlátozások a zsidósággal szemben: a zsinagóga például nem lehetett magasabb a katolikus templomoknál, és külsőleg sem hasonlíthatott keresztény vallási épülethez, miként a 19. századig nem telepedhettek le zsidók a város főutcáján.³²

²³ KEANE, 2015. 14.

²⁴ KŁOS, 1937. 184–185.

²⁵ KRYCZYŃSKI, 1937. 10.

²⁶ WEEKS, 2015. 16.

²⁷ KONOPACKI, 2010. 99; KIECHEL–HASSLER (HG.), 1866. 105.

²⁸ KŁOS, 1937. 258.

²⁹ FRICK, 2013. 38.

³⁰ SENN, 1966. 2.

³¹ PALMAITIS–GALVOSAITĖ, 2002. 1327; WIJACZKA, 2018. 240; HUNDERT, 2004. 38–39.

³² FRICK, 2013. 38.

Az európai szinten nézve jelentős vallási tolerancia ellenére rendszeresen előfordultak zsidó lakosokkal szembeni atrocitások. A katolikusok például megkövetelték, hogy a zsidó lakosok is levegéyk fejfedőjüket, amikor elhaladtak a Hajnal-kapu utcára néző Szűz Mária kegyképe előtt. Ha ezt elmulasztották, erőszakosan szedték le róluk. Illetve több utalást is találhatunk arra vonatkozóan, hogy a zsinagógát olykor keresztények általi támadások érték.³³ A zsidó hagyományok ugyanakkor a város mindennapjainak részévé váltak, ünnepeik egész Vilnius életére hatással voltak, és a zsidó kultúra egyértelműen befolyásolta a város fejlődését.³⁴

Fontos kiemelni, hogy nem lehet homogén zsidóságról beszélni, több különböző zsidó közösség élt együtt, amelyek gyakran éles hitvitákat folytattak egymással.³⁵ A vilnusi zsidóság nagy része erősen őrizte hagyományait: mindez az öltözködésben, az étkezésben és a mindennapi életben is kidomborodott. A 19. században a zsidó felvilágosodás, a hászkála Vilniusban is megjelent, és a város a hászkála egyik központjává vált, ugyanakkor eltérően mutatkozott meg, mint a német területeken. A vilnusi hászkála tradicionálisabb volt, nem fordult el a mély vallásosságtól, és az asszimilációt sem feltétlenül szorgalmazta. Ezáltal Vilnius a jiddis és héber nyelvű irodalom központja lett.³⁶

A vilnusi zsidók közül voltak, akik egyetemre mentek, vagy a városnegyeden kívül folytattak üzleti tevékenységet, de többségében a zsidónegyeden belül éltek, és végezték mindennapi tevékenységeiket a lengyel–litván köztársaság fennállásának időszakában.³⁷

A zsidónegyed ékköve a 17. században felépült Nagy Zsinagóga volt, amely Vilnius egyik legdíszesebb szakrális épületévé vált. A Nagy Zsinagóga közvetlen szomszédságában több mint száz kisebb imaház működött. Az oktatás is a zsidónegyeden belül zajlott, rabbiképző iskola és tanulóházak nyíltak. A zsidó negyed központi része az úgynevezett *shulhoyf* volt. Itt álltak a zsidónegyed legfontosabb épületei: a díszes Nagy Zsinagóga, az imaházak, egy könyvtár, a helyi zsidók boltjai és műhelyei. A zsinagógát és környékét udvarszerűen, boltívekkel díszítve építették ki, labirintusszerű és szabálytalan utcák alkották. A zsidó közösség tagjainak gyakorlatilag el sem kellett hagyniuk a környéket, hogy teljes életet éljenek.³⁸

A zsidónegyed ugyan közvetlenül a városközpont mellett helyezkedett el, boltíves, udvarszerű kialakítása miatt mégis egyfajta rejtett zuga volt a városnak. Az I. világháború idején Vilniusba érkező német tudósító, Paul Monty egy óceános belüli szigetként jellemezte a negyedet. Leírásai alapján, a város szívében izolálva, külön éltek a zsidó lakosok, tradícióikat elkülönülve őrizték. Monty leírásai alapján a zsidónegyed meglehetősen koszos volt, ennek ellenére misztikumként tekintettek rá a külföldről érkező utazók, és titokzatos, különleges hangulat övezte a környéket.³⁹ Monty egyetlen nagy piactérként írta le a negyedet, és külön kiemelte, hogy

³³ COHEN-MUSHLIN ET AL., 2010. 284.

³⁴ VENCLOVA, 2009. 115–118.

³⁵ ETKES, 2002. 73–74.

³⁶ RABINOWITZ, 2018. 18–19.

³⁷ WEEKS, 2015. 44.

³⁸ VENCLOVA, 2009. 27.

³⁹ Paul Monty: *Wanderstunden in Wilna*. Wilna: Verlag der Wilnaer Zeitung, 1918. 59–60. Idézi: BRIEDIS, 2009. 181.

a Nagy Zsinagógát kifejezetten nehéz megtalálni. Miközben a keresztény templomok messziről is dominálták Vilnius tereit, az utazóval könnyen előfordulhatott, hogy úgy hagyta el Vilniust, hogy a díszes zsinagógát észre sem vette.⁴⁰

A Rzeczpospolita időszakában Vilnius sokat veszített litván-rutén jellegéből, helyette a lengyel kultúra fölénye domborodott ki. A város aranykora egybeesett az erőteljes ellengyelesedés időszakával.⁴¹ Az etnikai behatárolás nehézségei és a lengyel-litván állam nemzetiségi kérdései kapcsán felmerülő vitatott értelmezések miatt szinte lehetetlen megállapítani, hogy Vilnius szimbolikus terei melyik etnikai csoporthoz tartoztak a lengyel-litván állam fennállásának idején. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszkok nemzetiségi alapon nem igazán tettek különbséget maguk között ebben az időszakban, sokkal inkább társadalmilag differenciálódtak. A litvániai nemesség erősen ellengyelesedett, különösen nyelvi és kulturális értelemben, ugyanakkor vitatott, hogy milyen mértékben őrizték meg litván identitásukat.⁴²

A Rzeczpospolita legdominánsabb nemzete egyértelműen a lengyel volt, de nehéz behatárolni, hogy valóban a forrásokból kiolvasható mértékű volt-e a lengyel fölény, vagy a későbbiekben nemzeti öntudatukra ébredő litvánok és fehéroroszkok ebben a korszakban is őrizték valamelyest nemzeti identitásukat. Amikor a Rzeczpospolita litván részén, a mai Fehéroroszország területén születő, később Vilniusban tanuló, és első verseit Vilniusban megjelentető Adam Mickiewicz a *Pan Tadeuszban* azt írja, hogy „Litvánia, szép hazám”,⁴³ akkor ezt nem a litván öntudat kifejeződésékként kell értelmeznünk, sokkal inkább Mickiewicz területhez fűződő viszonyát mutatja meg. A költő nem tesz különbséget a litván, a lengyel és a fehéroroszk nemzet között. Csak a nacionalizmusok térnyerése után merült fel a kérdés, hogy Mickiewicz a lengyelek, a litvánok vagy a fehéroroszkok nemzeti költője volt-e.⁴⁴

Általánosságban elmondható, hogy a közös lengyel-litván nemesi kultúra dominált a Rzeczpospolita területén, így Vilniusban is. Ez különösen a nemesi paloták, illetve a római katolikus templomok esetében igaz. Miután a lengyelek és a litvánok, illetve a rutének egy része is a katolikus vallást gyakorolta, felekezeti szempontból nem voltak komoly eltérések a Rzeczpospolita legdominánsabb etnikai csoportjai között. A rutének ortodox, majd görögkatolikus csoportja különbözött valamelyest. Vilnius 16–18. századi kultúráját és építészetét tekintve egy közös, az egész lengyel-litván köztársaságot jellemző kultúráról beszélhetünk.⁴⁵ Vilnius szíve, az Óváros központi terei és épületei a 17–18. századra kialakultak, így megfigyelhető, hogy a városképet a lengyel-litván unió hagyományai dominálták.

Vilnius központi élettere a Várhegytől, illetve a vár lábánál fekvő Katedrális tértől indult. A felső vár a Gediminas-toronnyal a Litván Nagyfejedelemség korából származik, és a litvánok számára szimbolikus helyszínt jelent, amely az ősi litván államot jelképezi. Az alsó várat viszont, amely szintén a litván időszakból

⁴⁰ BRIEDIS, 2009. 183.

⁴¹ OCHMAŃSKI, 1986. 310.

⁴² BOJTÁR 1990. 52; LUBAMERSKY, 2001. 7; SNYDER, 2003. 24.

⁴³ MICKIEWICZ, 1977.

⁴⁴ VENCLOVA, 2009. 60.

⁴⁵ WEBER, 1917. 38; 50.

származik, a lengyel–litván perszónalunió, majd a Rzeczpospolita idején uralkodó aktuális lengyel divatok szerint alakították át.⁴⁶ A városközpontban a lengyel–litván nemesség palotái domináltak a tereket. A Radziwiłlek,⁴⁷ Sapiehák,⁴⁸ Gasztołdok,⁴⁹ Chodkiewiczek⁵⁰ és Pacok⁵¹ egész városnegyedeket uraltak, díszes épületeket húztak fel, és a templomépítkezésekből is kivették a részüket. Az építkezések során sokszor egymást igyekeztek felülmúlni a pompában.⁵² Mindez nem nevezhető pusztán vilniusi jelenségnek, az egész köztársaságban sorra építették a nagy mágnási családok vidéki kúriáikat és városi palotáikat.⁵³

A katolikus templomok felépítésében is megmaradt egyfajta kettősség. A központi templomok egy része közvetlenül a litvánok megkeresztelkedése után, a lengyel–litván perszónalunió kezdeti éveiben épült, sokszor maga a litván függetlenségért harcoló Vytautas fejedelem építtette a templomokat. Következésképp nem lehet egyértelmű lengyel hatásról beszélni, noha a későbbiekben általában történtek átalakítások.⁵⁴ Ugyanakkor az alapvetően a Litván Nagyfejedelemség korából származó templomokban is lengyel nyelven zajlottak az istentiszteletek a Rzeczpospolita idején. A 16–17. században, a barokk időszakban épült templomok esetében pedig már sokkal inkább felfedezhető a lengyel hatás.⁵⁵

Az ortodox, majd görögkatolikus templomok jól mutatják, milyen erős volt a rutén és ortodox befolyás a Litván Nagyfejedelemség idején. A vilniusi ortodox templomok egy része már a krevói unió előtt, Algirdas nagyfejedelem és felesége, a pravoszláv vallású tveri Julianna tiszteletére felépült. Majd a 16. század elején az ortodox nemes és litvániai nagyhetman, Konstantin Osztrogszkij vette ki a részét az ortodox templomépítkezésekből, többek között a baziliták monostorát és a Szent Miklós ortodox templomot is ő rendelte meg.⁵⁶

A Hajnal-kapu Mária-ikonja pedig az erősen katolikus lengyelek és a szintén katolikus litvánok mellett az ortodox lakosok számára is a város fontos szakrális helyét jelentette, ezáltal összekötötte valamelyest a vilniusi etnikumokat. Az orosz uralom idején az ortodox oroszok is tiszteletüket fejezték ki a kegykép előtt, noha az a 19. század közepétől a lengyel függetlenségi mozgalmak állandó helyszínévé vált.⁵⁷

Vilnius városközpontját a barokk uralja. Ezen az óvárosi városképen a 19. századi orosz uralom, majd a későbbiekben a lengyel, a szovjet és a litván vezetés sem változtatott. A vilniusi barokk a jezsuiták tevékenységével állt szoros kapcsolatban. A 16. században Báthory István uralkodása idején kezdődött a vilniusi barokk időszak, mely a 18. század közepéig tartott. A barokk templomok legnagyobb része

⁴⁶ ZAHORSKI, 1927. 67–71.

⁴⁷ Litvánul: Radvila.

⁴⁸ Litvánul: Sapiega.

⁴⁹ Litvánul: Goštautas.

⁵⁰ Litvánul: Chodkevičius.

⁵¹ Litvánul: Pacas.

⁵² VENCLOVA, 2009. 81.

⁵³ WEBER, 1917. 38; 50.

⁵⁴ ZAHORSKI, 1927; KŁOS, 1937.

⁵⁵ KŁOS, 1937. 68–72.

⁵⁶ KŁOS, 1937. 173.

⁵⁷ PAGEL, 1992. 43–46.

a 17. században épült, többségében a már korábban említett sziléziai lutheránus német családból származó, Johann Christoph Glaubitz vezérletével. A várost az európai tudományos életbe becsatornázó egyetem megalapítása szintén a jezsuitákhoz, illetve Báthoryhoz köthető.⁵⁸

A 17–18. században a lengyel–litván mágnások grandiózus építkezésekbe kezdtek, és a templomépítkezésben is a barokk dominált. A római II. Gesù mintájára épült, Litvánia védőszentjéről elnevezett Szent Kázmér-templom az egyik legkorábbi és legpompásabb eredménye a jezsuiták tevékenységének.⁵⁹ A litvániai nemesség templomépítkezésben játszott szerepét pedig jól mutatja a városközponton kívüli Antakalnis negyedben álló Szent Péter és Pál-templom, mely a Pac család megbízásából épült fel, és lett a vilniusi barokk egyik legszebb példája.⁶⁰

Az erőszakos ruszifikáció és a nemzetiségi mozgalmak: Vilnius az Orosz Birodalom fennhatósága alatt

A 18. század végén a lengyel–litván nemesi köztársaságot a környező nagyhatalmak, a Cári Oroszország, a Habsburg Birodalom és Poroszország többszörösen felosztották, a lengyel–litván állam megszűnt létezni. Vilnius az Orosz Birodalom részévé vált, így az orosz uralom alapjaiban határozta meg a város 19. századi fejlődését és építészét. Ez az időszak több szempontból is meghatározó Vilnius történelme szempontjából. Egyrészt a város a 19. század első felében az orosz és lengyel kulturális harc színterévé vált, a lengyelek őrizni akarták dominanciájukat, az oroszok pedig próbálták kiirtani a megelőző évszázadokban végbemenő polonizáció hatásait. A 19. század második felétől pedig megindult egy erőteljes ruszifikációs folyamat, amely lökést adott a litván és a fehérorosz nemzetiségi mozgalmaknak. Ezzel párhuzamosan a lengyel és a zsidó nacionalizmus is erősödött. A század végére a lengyelek és a város közel felét alkotó zsidóság mellett a lengyelektől elkülönülő litvánok és a fehéroroszkok is helyet kértek maguknak a város irányításáért folytatott kulturális és politikai harcokban.⁶¹ Emellett az egész Európára jellemző urbanizációs folyamatok is a 19. század második felében érték el Vilniust, a város modernizációja tehát orosz irányítással zajlott le.

Miután a város az Orosz Birodalom részévé vált, jelentősége regionális központtá csökkent, illetve erősen provinciálissá vált.⁶² Az arisztokraták helyett a hivatalnokok és a vidéki nemesek uralkodtak. Gyenge közvilágítás, elmaradott infrastruktúra, a vízvezeték és a csatornahálózat megfelelő kiépítésének hiánya, valamint a kocsmák növekvő száma jellemezte Vilniust.⁶³

A felosztás előtti időkhöz csak kis számú orosz közösség élt a városban, és a 16. század végétől, az uniátus egyház megalakulása után az ortodox egyház is háttérbe

⁵⁸ KŁOS, 1937. 68–70.

⁵⁹ BRIEDIS, 2009. 55.

⁶⁰ JASKÓLSKI, 1939. 53–54.

⁶¹ ROWELL–GRIŠKAITE–RUDIS, 2002. 25–26.

⁶² WENDLAND, 2006. 274.

⁶³ VENČLOVA, 2009. 168–169.

szorult. A 19. században ez erősen megváltozott, orosz hivatalnokok és katonák érkeztek Vilniusba, és ugyan még mindig kisebbséget képeztek a lakosságon belül, jelentősen növekedett számuk. A katonaság a városközponton kívül, a Vilija folyótól északra, a Šnipiškes negyedben lévő barakkban állomásozott, a helyi lakosságtól elkülönülve. A barakk és környéke a város rossz hírű negyedének számított, Vilnius leghírhedtebb kocsmái és nyilvános házai álltak itt.⁶⁴

A 19. század elején az oroszok viszonylagos toleranciával kezelték a helyi lakosságot, és továbbra is a Rzeczpospolita időszakában megjelent lengyel, illetve zsidó kultúra dominált, aktív egyetemi, irodalmi és kulturális élet zajlott. Miután a lengyel irodalom és történetírás legnagyobb alakjai, a lengyel romantika legnevesebb képviselői – mint például Adam Mickiewicz és Juliusz Słowacki, illetve a történész Joachim Lelewel – erősen kötődtek a városhoz, Vilnius a lengyel romantika központjává vált, és ez a korszak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a lengyelek a mai napig a nemzeti irodalom és kultúra megőrzőjeként tekintenek a litván fővárosra, a „Wilno-kultusz” tovább erősödött.⁶⁵ A lengyel kulturális dominancia visszaszorítása az 1830-as Orosz Birodalom elleni novemberi felkelés után kezdődött. Az első a lengyel értelmiségre mért súlyos csapás az egyetem 1832-ben történő bezáratása volt, majd a korszak legjelentősebb függetlenségi törekvéssel ellátott lengyel-litván nemzeti felkelése, az 1863-as januári felkelés után kezdődött az erőteljes ruszifikáció.⁶⁶

A kegyetlen megtorlásáról elhíresült, s ezért az Akasztó gúnynevet megkapó Mihail Muravjovot nevezték ki kormányzónak; az orosz hatóságok ezt követően kezdték el saját képükre formálni Vilniust. Muravjov mindent megtett azért, hogy eltörölje a lengyel elemeket, visszaszorítsa a lengyel nyelv használatát, továbbá csökkentse a lengyel kulturális, politikai, oktatási és szellemi élet szerepét. A katolikus egyházzal szembeni fellépés mellett a közéletben és a kulturális életben is gyengíteni próbálta a lengyel befolyást, és igyekezett Vilniust minden lengyel sajátosságától megfosztani. Betiltották a lengyel színházat és újságokat, a lengyel iskolák helyett orosz iskolákat hoztak létre. A közéletből kitiltották a lengyel nyelvet, és az orosz kultúrát igyekeztek mértékadóvá tenni. Mindezt ideológiai szempontból alátámasztotta, hogy a Litván Nagyfejedelemség rutén kötődéseit félreinterpretálva, Vilniust eredendően orosz városnak tekintették, amely a hosszú lengyel uralom idején ellengyelesedett. Ez vallási téren is kirajzolódott, Vilniust a pravoszlávia felé igyekeztek terelni, az orosz narratíva szerint ugyanis Vilnius eredetileg ortodox volt, csak a lengyelek tették katolikussá.⁶⁷

Muravjov emlékirataiból és levelezéseiből jól kivehető, hogy már eleve ellenségesen érkezett Vilniusba, a várost a felkeléssel azonosította, és az összeesküvés melegágyaként tekintett rá, a lakosságot pedig a felkelés támogatóinak nevezte. Kinevezése után rögtön hatalmas erővel kezdte meg a város arculatának megváltoztatását.⁶⁸ Ennek egyik színtere volt az 1864-ben alapított orosz színház, mely

⁶⁴ WEEKS, 2015. 47.

⁶⁵ WEEKS, 2015. 38; 43.

⁶⁶ WEEKS, 2015. 37.

⁶⁷ VENCLOVA, 2009. 180.

⁶⁸ MURAVIEV, 1896. 40.

egy, a 19. század második felében fejlesztett és modernizált városrészben állt, és a század végére a város egyetlen működő színháza lett.⁶⁹

Megkezdődött a harc a szimbolikus terekért. A Cári Birodalom igyekezett a városképet saját hatalmához igazítva alakítani. A köztereken szobrokat állítottak, az utcanevek orosz elnevezést kaptak, az üzletekben kötelezővé tették az orosz feliratokat, és a fontosabb köztereket, középületeket is orosz névvel illették.⁷⁰ A dán humanista, nyelvész és utazó, Age Meyer-Benedictsen vilniusi utazása során arról számolt be, hogy a várost mindenhol orosz hatalmi jelképek lepték el, az utcák orosz neveket viseltek, így Vilnius első ránézésre egy orosz város benyomását kellette. Ennek ellenére érezni lehetett, hogy nem az orosz lakosság van többségben. A szalonokban lengyelül beszéltek, a falakon Mickiewicz-portrék lógtak, a polcon lengyel irodalmi művek álltak, és a Hajnal-kapu Mária-kegyképeinek másolatát majdnem minden házban fel lehetett lelni, legalábbis Meyer-Benedictsen beszámolója alapján.⁷¹

Az Óvárost és az új városrészeket egyaránt érintette az ortodoxia térnyerése. Muravjov parancsára új ortodox templomokat húztak fel, az elhanyagolt állapotban lévő ortodox templomokat felújították, és a katolikus templomok egy részét is ortodoxszá alakították. Az építkezésekben a főszerepet a Szentpéterváron tanuló, majd Vilnius főépítészeként a kormányzót és a cárt szolgáló Nyikolaj Csagin játszotta, aki többségében neobizánci stílusban tervezte meg, vagy alakította át a templomokat. Az Óvárosban található, korábban romba dőlt Szent Paraszkéva-templomot teljesen újjáépítették, valamint a 14. században épített Theotokos-székesegyház felújítása is Csagin irányításával ment végbe. A szintén az Óváros szívében elhelyezkedő Szent Miklós ortodox templomot teljesen átépítettek neobizánci stílusban, és külön kápolnát emeltek az 1863-as felkelés leverésének emlékére. A barokk katolicizmus egyik legjelentősebb vilniusi alkotását, a Szent Kázmér-templomot már az 1830-as novemberi felkelés után bezáratták, majd ortodox templommá alakították. Muravjov utasítására Csagin jelentősebb átalakításokat végzett a templomon. Az eredetileg a római II. Gesú mintájára épített jezsuita templom hagymakupolát kapott, a barokk homlokzatot ortodox elemekkel bővítették, és ikonosztázzal egészítették ki a belső teret.⁷²

Az orosz hatóságok egyértelműen a lengyelség megtörése érdekében léptek fel ilyen szigorúan a katolikus egyházzal szemben. Észlelték, hogy a katolicizmus a lengyel kultúra egyik legfőbb bástyája, ezért a templomok bezárása és átalakítása mellett igyekeztek bevezetni az orosz nyelvet a katolikus egyházba; mindezt a fehéroroszokon keresztül próbálták elérni. Ezirányú törekvéseik azonban sikertelenek maradtak, a katolicizmus az orosz fennhatóság idején a lengyelség mentvére maradt, sőt még erősödött is, hiszen a Vilniusban élő katolikus fehéroroszok nagy számban olvadtak be a lengyelek közé.⁷³

⁶⁹ BRIEDIS, 2009. 139.

⁷⁰ WEEKS, 2004. 3.

⁷¹ Age Meyer Benedictsen: Lithuania, "The Awakening of a Nation" – a Study of the Past and Present of the Lithuanian People. Copenhagen, Egmont H. Petersens, 1924. 139–141. Idézi: BRIEDIS, 2009. 148.

⁷² KŁOS, 1937. 177.

⁷³ EBERHARDT, 1997. 20.

Az orosz fennhatóság a katolikusoknál is erősebben sújtotta az uniátus egyházat. Közvetlenül a felosztás előtt az eredetileg ortodox templomok egy kivételével görögkatolikus templomként működtek. Az orosz uralom alapjaiban változtatta meg ezt, hiszen már az 1830-as felkelés előtt megkezdték az uniátus egyház felszámolását, és a század végére teljesen be is fejeződött ez a folyamat. A görögkatolikus templomokat egytől egyig ortodox templomokká alakították, a bazilikák kolostorát a Szentháromság-templommal már az 1820-as években bezárták, és börtönként használták. Maga Adam Mickiewicz is raboskodott itt oroszellenes tevékenysége miatt; a költő egyik legfontosabb alkotásában, az *Ősök* harmadik részében fel is használta bebörtönzéséről szóló emlékeit.⁷⁴ Az uniátus egyházat teljesen beolvasztották az ortodoxba, és míg a katolikus templomok az orosz idők után újra visszanyerték eredeti funkciójukat, a mai Vilniusban egyetlen görögkatolikus templom működik, a korábban már említett Szentháromság-templom, amely továbbra is elhanyagolt állapotban van.

A 19. század második felében a legfontosabb tereket az oroszok megpróbálták úgy átalakítani, hogy az orosz hegemonia domináljon. Az 1863-as felkelés leverése után megindított szimbolikus terekért folyó harc egyik fontos eleme volt a szoborépítkezés. 1899-ben Puskin mellszobrát állították fel, 1898-ban Muravjov kapott szobrot, 1904-ben pedig II. Katalin szobrát közvetlenül a katolikus székesegyházat körülölelő Katedrális téren helyezték el. Az utóbb említett két történelmi személy szobra egyaránt komoly indulatokat váltott ki a helyi nem orosz lakosságból, az elnyomás szimbólumainak tartották a központi tereken helyet kapó, nagyméretű emlékműveket.⁷⁵ A Muravjov-szobor felállítását pedig még a vilniusi orosz lakosság egy része is ellenezte, legalábbis erről számol be egy vilniusi lengyel földbirtokos, Hipolit Korwin-Milewski naplóbejegyzéseiben.⁷⁶

A politikailag motivált építkezések mellett a város modernizálása is a 19. század második felében ment végbe orosz irányítással, így sok hasonlóságot lehet fellelni a Cári Oroszország hasonló méretű városai és Vilnius újabb városrészei között. 1875-től megindult egyfajta várostervezés: sugárutakat, új városrészeket és lakónegyedeket hoztak létre. Mindezt tervszerűen hajtották végre, a kaotikus Óváros után az újabb városrészeket egységes elgondolás mentén húzták fel, bár a végeredmény nem mindig mutatta ezt.⁷⁷ Helyiek és külföldi utazók közül is többen panaszkodtak arra, hogy Vilnius újabb városrészeiből hiányzik a rendszer.⁷⁸

A vasúthálózat kiépítése a városi modernizáció egyik fontos lépése volt. 1860-ban érkezett az első vonat Vilniusba, előbb a Vilnius-Szentpétervár, majd a Vilnius-Varsó vonal épült meg. Ez némileg visszavezette a várost Európa vérkeringésébe, az utazók általában egy-egy napot vagy délutánt töltöttek Vilniusban, miközben Szentpétervárra utaztak, és a csatlakozásra vártak.⁷⁹ A század végén felépült Szent György sugárút összekötötte az Óvárost az új városnegyedekkel, Vilnius egyre inkább kiszélesedett, egyre több helyszínen élénkült a társasági élet. A korábbi

⁷⁴ BURNELL, 2009. 73–74.

⁷⁵ JASKIEWICZ, 1996. 532–533.

⁷⁶ KORWIN-MILEWSKI, 1930. 151.

⁷⁷ REKLAITĖ–LEITANAITĖ (EDS.), 2013. 7.

⁷⁸ WEBER, 1917. 9–10.

⁷⁹ BRIEDIS, 2009. 130.

tatár negyed, a Lukiškės, kisebb ipari vállalatoknak adott otthont, és egyre inkább becsatlakozott a város vérkeringésébe, miután az újonnan elkészült sugárút kettészelte. A város fejlődése a 19. század második felében gyorsult fel, jól mutatja ezt a Lukiškės-tér példája. A tér a század közepén elhanyagolt állapotban volt, az 1863-as felkelés leverése után a kivégzések helyszínéül szolgált. A 19. század végére azonban bérházak és ipari vállalatok létesültek a téren és környékén, mindezek eredményeként Vilnius egyik forgalmas részévé vált. A Cári Oroszország számára stratégiaileg fontos épületek tervezéséhez, mint például a vasútállomás vagy a Szent György sugárút, szentpétervári építészeket hívtak.⁸⁰

Az Óváros és az Újváros között erős kontraszt lépett fel. A városközpont szűk, keskeny, kacskaringós utcáihoz képest az új városrészeket az egyenes, széles utcák dominálták. Emiatt többen élesen kritizálták az újabb városrészekben folytatott építkezéseket. Egy Vilniusba látogató német útikönyvíró, Paul Weber, arról számolt be, hogy a vasútállomás és környéke kifejezetten kellemetlen látványt nyújt, ezáltal az utazókra nem gyakorolt túl kellemes első benyomást Vilnius. A külső városrészekben erősen érződött a város orosz jellege, és csak a városközpont felé haladva szépültek meg az utcák. Weber kiemeli, hogy mennyire nem tervszerű a város felépítése, az Óváros mellett az Újvárosban sem látott igazán rendszert. Leírása alapján az elegáns villanegyedekbe gyárak és hatalmas kőkolosszusok ékelődtek be, mindez furcsa összhatást keltett.⁸¹

A vilniusi lengyelek is kritikusan fogadták az orosz modernizációs lépéseket. A két világháború között a vilniusi egyetem professzoraként tevékenykedő ismert építész, Juliusz Klos Vilniusról írt történelmi és építészeti szempontokat vizsgáló nagyformátumú, „útikönyvében” élesen kritizálta az oroszok által kialakított új városrészeket. Klos szerint a modern városnegyedek Vilnius szomorú sorsát mutatják be, a szabadság elvesztését és a fejlődés megszakadását szimbolizálják. A 19. században a haladás megtorpant, és miután a 18. században a város többször is leégett, megfelelő tervek nélkül zajlott a város rendbetétele. Vilnius a 19. században elhanyagolttá vált, diszharmoniót keltett, ahogyan a kis utcák és nagy utcák váltakoztak, így a Szent György sugárút üres terei nem harmonizáltak az Óváros szűk utcáival. Klos szerint a tervek mögött nem volt koncepció, ennek köszönhető, hogy az újabb városrészekben villák mellett bérházak és gyárak álltak, az épületek nem voltak egységesek, és vegyes képet mutatott az új Vilnius. Klos egyenesen úgy fogalmaz, Lengyelország egyik legszebb városát az orosz időszak alatt elcsúfították.⁸²

Az Újvárosban a vallás tekintetében is az orosz fölényt próbálták kidomborítani, és miközben az Óvárosban továbbra is a barokk templomok domináltak, az Újvárosban az ortodox templomok uralták a tereket. Ennek a folyamatnak a két legfontosabb alkotója a Szent Alekszandr Nyevszkij-székesegyház, valamint az új sugárút környékén, a Vilija túlsópartján felépített Znamenszkaja-templom. Az új ortodox templomok fontos stratégiai pontokon álltak, az Alekszandr Nyevszkij-templom az új lakónegyedben, könnyen megközelíthető helyen, a Znamenszkaja pedig a Szent György sugárút végén, a Vilija folyón túl, a század végére népszerű

⁸⁰ REKLAITĖ–LEITANAITĖ (EDS.), 2013. 7.

⁸¹ WEBER, 1917. 9–10.

⁸² KLOS, 1937. 103–104.

lakóövezetnek és villanegyednek számító Žvērynas negyedben kapott helyet.⁸³ A sugárút egyik végén így a katolikus székesegyház állt, a másikon pedig egy hatalmas ortodox templom, mely a kilátópontokról nézve is kimagaslott, ezzel valamennyire ellensúlyozta a székesegyház méreteit. 1912-ben Napóleon sikertelen oroszországi hadjáratának 100. évfordulójára és a Romanovok harmadik évszázada tartó uralkodásának ünneplésére egy újabb ortodox templomot emeltek tradicionális moszkvai-bizánci stílusban. A Szent Konstantin és Szent Miklós-templom szintén a város modern negyedében, a Pohulanka városrész dombosabb részén épült fel.⁸⁴

Az orosz dominanciát és a városiasodást egyaránt jelképezi a Katedrális térről induló több kilométer hosszú sugárút, a mai Gedimino prospektas, mely az orosz idősorokban Szent György nevét viselte. Az Óváros szűk utcáskáihoz képest nagy eltérést mutat a széles, több kilométer hosszú sugárút, mely a Vilija folyóig vezetett. A Szent György sugárutat Vilnius szimbolikus főutcájának tervezték, mely az egyenes pétervári sugárutakra emlékeztetett.⁸⁵ Az előzetes tervekkel ellentétben azonban nem itt kaptak helyet a korszak legfontosabb állami épületei, helyettük kereskedelmi intézmények domináltak az utcát. Bérházak, bankok, mozik, szállodák, boltok és kávézók sorával vált a sugárút a társasági élet divatos helyszínévé.⁸⁶

Az 1863-tól kezdődő erőteljes ruszifikáció ellenére a vilniusi nem orosz közösségek igyekeztek megőrizni és kialakítani saját tereiket. A lengyelek számára az egyetemi templom, a Jánosok temploma játszott fontos kulturális szerepet. Miként a 20. századi vilniusi lengyel-litván újságíró, Helena Romer-Ochendowska fogalmazott, a templom „az emlékezés panteonjává”⁸⁷ vált. A lengyel rendezvények, nemzeti és vallási ünnepek többségére itt került sor. 1898-ban a Jánosok templomában egy kisebb Mickiewicz-szobrot állítottak fel a költő születésének századik évfordulója alkalmából, ezt követően a vilniusi lengyel romantika több fontos költője is saját szobrot kapott itt.

1874-től az orosz hatóságok engedélyezték a lengyel nyelvű könyvek nyomtatását.⁸⁸ A lengyel pozitívizmus egyik legjelentősebb írója, Eliza Orzeszkowa 1879-ben speciális engedéllyel megnyithatta lengyel könyvesboltját Vilniusban. A hatóságok folyamatos gyanúval figyelték az Óváros központjában álló könyvesboltot, ennek ellenére a lengyelek viszonylag szabadon találkozhattak itt, egészen addig, amíg a cári hatóságok véget nem vetettek ennek, és mindössze két évvel megnyitása után 1881-ben bezáratták a könyvesboltot.⁸⁹

A vilniusi zsidóság a megjelenő állami antiszemitizmus ellenére is viszonylag szabad kulturális életet folytathatott az orosz fennhatóság idején. A héber és jiddis nyelvű irodalom egyik központjává vált a város: itt működött Európa legnagyobb zsidó könyvkiadója, a Romm kiadó. A 19. század végén Mattityahu Strashun gyűjteményéből megalakult az első zsidó könyvtár, mely a nyilvánosság számára is

⁸³ WEEKS, 2004. 4.

⁸⁴ LAUČKAITĖ, 2008. 98.

⁸⁵ VENCLOVA, 2009. 168.

⁸⁶ DRĒMAITĖ–LEITANAITĖ–REKLAITĖ (EDS.), 2016. 7.

⁸⁷ ROMER-OCHENDOWSKA, 1919. 32.

⁸⁸ ROMANOWSKI, 1999. 47.

⁸⁹ WEEKS, 2015. 73–74.

látogatható volt. Korábban csak privát, vagy részben privát könyvtárak működtek. A kétemeletes könyvtár a zsidónegyed központjában, a Nagy Zsinagógával szemben állt, és fontos szerepet játszott a zsidó kulturális és tudományos életben.⁹⁰

A század végére a zsidó lakosság egyre nagyobb számban költözött a zsidónegyeden kívülre, főleg az új városrészekbe. Emiatt a 20. század elejére szükségessé vált egy újabb zsinagóga építése, amely a zsidónegyeden kívül élő zsidóság vallási szükségleteit látta el. 1903-ban az új városrészben épült fel a Korál zsinagóga, a hagyományos zsinagógáktól eltérő, mór stílusban. A szakrális épület az Újváros legszélén állt, direkt összeköttetésben a zsidónegyeddel.⁹¹ Míg a II. világháborúban a Nagy Zsinagóga megsemmisült, a Korál zsinagóga megmaradt, és jelenleg a város egyetlen működő zsinagógája.

Az erőszakos ruszifikáció akaratlanul is, de nagy löketet adott a nemzetiségi mozgalmaknak. 1863 után a lengyel ellenállás továbbra is erőteljes maradt, ám ezzel párhuzamosan előbb a litvánok, majd a fehéroroszk is elindultak a nemzetté válás útján. A két etnikai csoport, mely századokon át a lengyel nemzet része volt, eltávolodott a lengyelségtől, külön nemzetté formálódott, és nemzeti mozgalmuk kibontakozása után vetélkedni kezdett a város uralmáért.⁹² 1863 után az orosz hatóságok előírták, hogy a litván nyelvű könyveket cirill betűvel kell nyomtatni, mindez a litvánok depolonizálásának egyik legfontosabb eleme volt, mely végül nem az eloroszosodást, hanem a litvánok nemzeti ébredését segítette.⁹³ A litvánok elkezdtek litván nyelvű könyveket becsempészni a Poroszország fennhatósága alá tartozó, és alapvetően szabadabb légkörű Kis-Litvániából, kialakult a modern litván értelmiség, és a nyelvészetben, az irodalomban, illetve a kultúrában is megindult a litván nemzettudat fejlesztése. A ruszifikáció alatt a lengyel titkos iskolák mellett a litván titkos iskolák is megjelentek Vilniusban,⁹⁴ 1901-ben a litván nemzeti mozgalom egyik szimbolikus momentumá lett, hogy saját templomot kapott a közösség. A város egyik legrégebbi temploma, a gótikus Szent Miklós-templom lett a litván katolikusok istentiszteletének legfőbb helyszíne.⁹⁵

Az 1905-ös orosz belpolitikai helyzet fordulópontot jelentett Vilnius életében. Az orosz-japán háború, az oroszországi forradalom és az azt követő politikai reformok szabadabbá tették a légkört a városban élő nemzetiségek számára. A cenzúra enyhült, a vallási tolerancia nőtt, és a nemzetiségek elkezdhették saját nyelvű kultúrájuk művelését. A lakosság növekedett, a századfordulóra nagyjából 200,000 ember élt a városban. 1905 után az orosz mellett lengyelül, litvánul, valamint fehérorosz és jiddis nyelven is megjelenhettek napilapok.⁹⁶ Egyre inkább kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, de a lengyel-litván feszültségnek pozitív hozadékai is voltak. A lengyel és a litván társaságok aktivitása egyre erősödött, sokszor egymást igyekeztek felülmúlni.⁹⁷ Az I. világháború előtti években egyre nagyobb kulturális

⁹⁰ RABINOWITZ, 2018. 9; 21; 30.

⁹¹ PRZEWŁOCKA-SIONEK, 2016. 190; WEEKS, 2015. 63.

⁹² VENCLOVA, 2009. 187.

⁹³ STALIŪNAS, 2007. 371.

⁹⁴ HOGAN-BRUN-MEILUTĖ-GRUMADIENĖ, 2005. 347.

⁹⁵ VENCLOVA, 2009. 194.

⁹⁶ WEEKS, 2004. 8.

⁹⁷ LAUČKAITE, 2008. 19; WEEKS, 2015. 92-94.

sikereket értek el. A Szent Anna-templomot a lengyelek vezetésével újjátották fel, a litvánok pedig a felső vár Gediminas tornyát, és a Szent Miklós-templomot renoválták saját maguk által szervezve és finanszírozva.⁹⁸ A világháború előtti időszakban a lengyelek szintén saját finanszírozással lengyel nyelvű színházat alapítottak. 1913-ban nyílt meg az Óváros közelében, a Hajnal-kapun túli újabb városrészen, a Pohulanka városnegyedben a lengyel színház.⁹⁹ 1911-ben abban a házban, ahol Mickiewicz *Grażyna* című elbeszélő költeményét írta, pedig múzeumot alapítottak.¹⁰⁰ A vilniusi Városháza (a mai filharmónia) a litván nemzeti mozgalom szimbolikus helyszínévé vált, miután 1905-ben itt gyűlt össze a Nagy Szejm, hogy megfogalmazza a litvánok politikai követeléseit, de jól mutatja a litvánok akkori helyzetét, hogy az épületben lengyel és orosz nyelvű színházi előadásokat és koncerteket is tartottak.¹⁰¹

A világháborút megelőző években jól szimbolizálta Vilnius helyzetét, hogy habár főként orosz nyelvű iskolákban tanult a fiatalság, a városban javarészt római katolikus templomok emelkedtek, mégis a lakosság majdnem fele zsidó származású volt.¹⁰² Ezek az esztendő, részben a nemzetiségi mozgalmak megerősödéséről szóltak, melyek növelték az etnikai feszültségeket a városban, ugyanakkor egyfajta kulturális virágzást is magukkal hoztak. A feszültségek még nem csaptak át a mindennapokat érintő súlyos harcokká vagy fegyveres konfliktussá, ellenben a nemzetiségek igyekeztek minél többet tenni azért, hogy saját kultúrájuknak érvényt szerezzenek. A lengyel, a litván, a jiddis és a fehérorosz napilapok egymást igyekeztek felülmúlni, növekedett az értelmiségiek aránya, az irodalmi és politikai viták magas színvonalon folytak. A fellendülő szellemi élet mellett az infrastruktúra is fejlődött, így a feltételek adottak voltak ahhoz, hogy kulturális virágzás következzen be. A lengyelek, kihasználva az orosz elnyomás gyengülésével járó új lehetőségeket, folyóiratok sorát adták ki, illetve a kulturális szövetségek mellett a lengyel színház is egyre inkább komoly szerepet játszott a város életében, valamint megszületett egy nagyobb méretű, köztéri Adam Mickiewicz-szobor felállításának a terve, mely a két világháború között vált jelentősebb programmá.¹⁰³

A lengyel–litván konfliktus és Vilnius repolonizálása a két világháború között

Az I. világháború véget vetett a vilniusi orosz uralomnak, hiszen 1915-ben a németek bevonultak a városba. A német vereséget és az I. világháború lezárását követően a határok kijelölése komoly problémákba ütközött. Miután a korábbi Rzeczospolita területén a lakosság vegyes összetételű volt, s erős keveredés jellemezte a területet, Vilnius és a várost körülvevő Suwałki régió hovatartozását nem lehetett egyértelműen megállapítani.¹⁰⁴

⁹⁸ LAUČKAITĖ, 2008. 42.

⁹⁹ ROMANOWSKI, 1999. 52–53.

¹⁰⁰ LEŚNIEWSKA–BARWIŃSKI, 2015. 184.

¹⁰¹ VON RAUCH–MISIUNAS–TAAGEPERA, 2000. 24.

¹⁰² SNYDER, 2003. 62–64.

¹⁰³ WEEKS, 2015. 92–94.

¹⁰⁴ ŁOSSOWSKI, 1996. 93–97.

A világháborút követően megszületett a független Lengyelország és a független Litvánia is. Nemzeti öntudatuk szempontjából a lengyelek és a litvánok is fontos kulturális központként tekintettek Vilniusra. A lengyelek elképzeléseiben a keleti területek lengyel kultúra által dominált, de multietnikumú városai, mint Lwów vagy Vilnius a lengyelség (*polkość*) fellegvárainak számítottak, egyfajta szimbólumaiként jelentek meg annak a hitnek, hogy Lengyelország mindent túlél.¹⁰⁵ Mindeközben a litvánok ragaszkodtak hozzá, hogy Vilnius a független Litvánia fővárosa legyen. A litvánok számára elsősorban a történelmi múlt miatt szimbolikus értelemben volt fontos a város, nemzeti kultúrájuk dicsőségét, függetlenségüket szimbolizálta. Ugyanakkor a litvánok abszolút kisebbségben éltek, így etnikailag nehezen lehetett volna litván városnak nevezni Vilniust a 20. század elején. Felfogásuk szerint a lengyel és a fehér orosz lakosság is litván volt eredetileg, csak a polonizációs folyamatok miatt elveszítették anyanyelvüket.¹⁰⁶ A litván vezetők úgy vélték, a katolikus litvánok jelentős része automatikusan lengyelnek vallotta magát a népszámlálások alkalmával, ezért az adatok nem a valóságot tükrözték, így nem igazolható, hogy abszolút kisebbségben lettek volna Vilniusban.¹⁰⁷

1919-ben, miközben az antant az új határok kijelölésén dolgozott, számos lengyel-litván fegyveres konfliktusra került sor a Vilniust körülvevő, vegyes lakosságú Suwałki régióban.¹⁰⁸ 1920 októberében a Népszövetség közvetítésével aláírták a lengyel-litván fegyverszüneti megállapodást, mely litván kézen hagyta volna Vilniust, ám ezzel párhuzamosan a litvániai lengyel származású államfő, Józef Piłsudski vezette lengyel állam már megszervezte a katonai akciót, mely Vilniust Lengyelország kezére játszotta. A katonai puccsot a szintén litvániai lengyel Lucjan Żeligowski vezette. A lengyel-litván viszony olyan szinten elmergesedett a két világháború között, hogy a litvánok gyakorlatilag mindenféle diplomáciai kapcsolattól elzárkóztak Lengyelországot illetően. A litván alkotmány Vilniust nevezte meg fővárosának, az ország tehát abban a különös helyzetben találta magát, hogy hivatalos fővárosa egy másik állam részét képezte a két világháború között.¹⁰⁹

Vilnius Lengyelországhoz csatolása után a lengyelek megpróbálták visszaformálni saját képükre a várost, és újra a lengyel kultúra központi helyszínévé akarták tenni azt. A rövid idő és a feszült politikai helyzet miatt csak kisebb volumenű átalakításokat tudtak elvégezni, nagyobb építkezésekre és jelentősebb várostervezésre nem adódott lehetőségük. Az utcaneveket lengyelesítették: a Szent György sugárutat Mickiewiczről nevezték el, és a főbb utcák neveinél is lengyel megfelelőket alkalmaztak. Igyekeztek a Rzeczpospolita hagyományait hirdető elnevezéseket használni, erre példa a nevét a lublini unióról kapó Lubelska utca, de maga a Mickiewicz sugárút is arra az időszakra utal, mikor Vilnius a lengyel kultúra központi helyszíne volt.¹¹⁰ A korábban a kormányzóról elnevezett tér a várost

¹⁰⁵ TREPTE, 2004. 53.

¹⁰⁶ ŁOSSOWSKI, 1996. 93–97.

¹⁰⁷ SENN, 1996. 3.

¹⁰⁸ ŁOSSOWSKI, 1996. 95.

¹⁰⁹ SNYDER, 2003. 63–64; 68–70.

¹¹⁰ WEEKS, 2004. 20.

elfoglaló Żeligowski tábornok nevét vette fel, a Lukiškės teret pedig Piłsudski térére nevezték át.¹¹¹

Vilnius repolonizálásának egyik legfontosabb eszköze az egyetem újbóli megnyitása volt. Jól jelzi az esemény jelentőségét, hogy a megnyitó ünnepélyes keretek között zajlott, és maga Piłsudki is részt vett rajta. A Hajnal Kapu-kápolnában tartották az ünnepi misét, és egész Lengyelországban megünnepelték az egyetem újranyitását, mellyel a századokon át virágzó vilniusi egyetemi és tudományos életet akarták újjáéleszteni.¹¹²

Már az I. világháború előtt, az orosz fennhatóság idején felmerült egy gigantikus méretű Mickiewicz-szobor felállításának a terve. Krakóban, Varsóban, Poznańban és Lwówban is volt már szobra a költőnek, de Vilniusban, ahol pályája kezdődött – a Jánosok templomában elhelyezett kisebb szobron kívül – nem volt jelentősebb emlékműve.¹¹³ A szobor végül a két világháború között nem épült fel, csak a század végén, immáron litván vezetéssel.¹¹⁴

A Mickiewicz-szobor sikertelensége ellenére több fontos lengyel kulturális személy is szobrot kapott Vilniusban. A kultúra patronja, Józef Montwiłł mellett a Vilniusban éveken át karmesterként tevékenykedő zeneszerző, Stanisław Moniuszko mellszobrát is elhelyezték.¹¹⁵

A két világháború közötti időszakban egyértelműen kirajzolódott, hogy már nemcsak a zsidónegyedben él nagyszámú zsidó lakosság. Alapvetően három városrészben élt a vilniusi zsidóság: az óvárosi zsidó negyedben főleg a régi hagyományokat követő, ortodox zsidóság élt, a zsidó negyed szélén laktak a gazdagabb, az ortodox tradícióktól valamelyest elhatárolódó lakosok – különösen a Pohulanka városrészt jellemezte ez, illetve a külvárosban, a Śnipiškės negyedben is nagyszámú zsidó lakosság élt.¹¹⁶

1925-ben Vilniusban alakult meg a kelet-európai zsidóság történetét és kultúráját, illetve a jiddis emlékeket kutató YIVO, amely mind a mai napig a zsidóság fontos tudományos központja. A YIVO központi épülete a Pohulankán állt, ahol mellette több zsidó társaság, bank és iskola is működött. A vilniusi zsidó sportegyesület, a Makabi sportpályái szintén a Pohulankán kaptak helyet. Az óvárosi zsidónegyed után az Újváros szélesebb utcáin és sugárútján is kialakult egy újabb zsidó városközpont.¹¹⁷

A lengyel-litván feszültségek ellenére a multietnikumú múlt szimbolikus őrzője volt a Rasos temető. A temetőben a lengyel és a litván értelmiség, a kulturális élet jelentős képviselői és a nemzeti mozgalmak vezetőinek sírjai egyaránt helyet kaptak. A lengyelek, a litvánok és a fehéroroszok számára is történelmi és szimbolikus helyszín a temető. 1935-ben Józef Piłsudski halála után mauzóleumot állítottak neki itt, és ugyan ő maga nem a temetőben nyugszik, a szívét két Słowacki-idézzel díszített síremlékében helyezték el, édesanyja sírja mellett. Ugyancsak a Rasos

¹¹¹ KŁOS, 1937. 256.

¹¹² SIEDLECKI, 1929. 12; 16.

¹¹³ WEEKS, 2015. 136–137.

¹¹⁴ STEFFEN, 2004. 35–37.

¹¹⁵ ČEPAITENĖ, 2013. 171.

¹¹⁶ WEEKS, 2015. 147.

¹¹⁷ CAMMY, 2015. 13.

temetőben helyezték örök nyugalomra a litvánok atyját, Jonas Basanavičiust.¹¹⁸ A két világháború közötti időszakban a lengyelek a Rasos temetőt saját emlékhelyként alkalmazták, az 1919–20-as a bolsevikok és litvánok ellen vívott háborúban elesett lengyel katonák sírjai a temetőben kaptak helyet, és évente megemlékezéseket szerveztek tiszteletükre. Ennek ellenére a temetőt sosem sikerült a lengyeleknek véglegesen kisajátítaniuk, mindvégig egyfajta szimbolikus összekötő szerepet játszott Vilnius keresztény nemzetei között.¹¹⁹

A II. világháború súlyos változásokat idézett elő Vilnius etnikai viszonyait tekintve: a zsidóság szinte teljesen megsemmisült, Lengyelország határait a II. világháború után nyugatra tolták, így elveszítették Vilniust, a 20. század végére a lengyelség aránya lecsökkent, a szovjeturalom évtizedeiben pedig újból egy idegen hatalom próbálta a saját képére formálni a várost. A század végére Vilniusban egyértelműen többségbe került a litván lakosság,¹²⁰ a város történelme, a különböző etnikumok és vallási közösségek azonban olyan szinten befolyásolták Vilnius múltját, hogy mindez a mai napig őrzi hatását a városképen.

Összegzés

Vilnius Kelet-Közép-Európa egyik legérdekesebb városa a hatalmi változások okozta etnikai sokszínűség és várostervezési megoldások szempontjából, miképp a 16–18. századi lengyel-litván köztársaság második számú fővárosaként a régióban betöltött jelentősége sem elhanyagolható. A város történelmével viszonylag keveset foglalkozik a magyar történetírás, pedig Vilnius különleges emlékhelye különböző etnikai és vallási közösségek együttélésének. Mindez kultúrájára és építészetére is hatást gyakorolt, illetve Vilnius sorsa segít megérteni, hogyan változtatta meg a 20. századi növekvő nacionalizmus és a két világháború egy kelet-közép-európai város multietnikumú összetételét és kulturális életét. Vilnius építészete, terei és utcái egyaránt rávilágítanak arra, mekkora hatást gyakoroltak a különböző etnikai és vallási közösségek és a különböző időszakokban domináns hatalom a városkép kialakulására, és miként segítették, valamint miben hátráltatták ezek a tényezők a város fejlődését.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BOJTÁR

1990 BOJTÁR, Endre: *Litván kalauz*. 1. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

BRIEDIS

2009 BRIEDIS, Laimonas: *Vilnius: City of Strangers*. First edition. Budapest, Central European University Press, 2009.

¹¹⁸ ČEPAIENĖ, 2013. 171.

¹¹⁹ LEŚNIEWSKA-BARWIŃSKI, 2015. 182–183.

¹²⁰ EBERHARDT, 1997. 216–217.

BURNELL

2009 BURNELL, Joel: *Poetry, Providence, and Patriotism. Polish Messianism in Dialogue with Dietrich Bonhoeffer*. Eugene, OR, Pickwick Publications, 2009.

CAMMY

2015 CAMMY, Justin: Foreword. In: *Vilna, My Vilna: Stories by Abraham Karpinowitz*. Syracuse, NY, Syracuse University Press, 2015.

COHEN-MUSHLIN ET AL.

2010 COHEN-MUSHLIN, Aliza – KRAVTSOV, Sergey – LEVIN, Vladimir – MICKŪNAITĖ, Giedrė – ŠIAUCIŪNAITĖ-VERBICKIENĖ, Jurgita: *Synagogues in Lithuania N-Ž: A Catalogue*. Vilnius, VDA leidykla, 2010.

ČEPAITIENĖ

2013 ČEPAITIENĖ, Rasa: Memory politics in a Multiethnic City: the Case of Vilnius. *PLURAL. History. Culture. Society. Journal of History and Geography Department, „Ion Creangă” State Pedagogical University*, 1. (2013) 1–2. sz. 164–179.

DAVIES

2006 DAVIES, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, Osiris, 2006.

DRĒMAITĖ–LEITANAITĖ–REKLAITĖ (EDS.)

2016 DRĒMAITĖ, Marija – LEITANAITĖ, Rūta – REKLAITĖ, Julija (eds.): *Vilnius 1900–2016. An Architectural Guide*. Vilnius, Leidykla Lapas, 2016.

EBERHARDT

1997 EBERHARDT, Piotr: *Przemiany narodowości na Litwie*. Warszawa, Przegląd Wschodni, 1997.

ETKES

2002 ETKES, Immanuel. *The Gaon of Vilna. The Man and his Image*. Berkeley, CA, University of California Press, 2002.

FRICK

2013 FRICK, David: *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*. Ithaca, NY–London, Cornell University Press, 2013.

FROST

2015 FROST, Robert: *The Oxford History of Poland-Lithuania: Volume 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

HOGAN-BRUN–MEILUTĖ–GRUMADIENĖ–LAIMA

2005 HOGAN-BRUN, Gabrielle – MEILUTĖ, Ramonienė – GRUMADIENĖ, Laima: The Language Situation in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, 36. (2005) 3. sz. 345–70.

HUNDERT

- 2004 HUNDERT, Gershon David: *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century*. Berkeley, CA, University of California Press, 2004.

JANICKA

- 2009 JANICKA, Iwona: *Kultura higieniczna Wilna w latach 1795–1915*. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009.

JASKÓLSKI

- 1939 JASKÓLSKI, Jan: *Wilno jego zabytki i piękno: przewodnik turystyczny*. Wilno, Druk „Lot”, 1939.

JAŚKIEWICZ

- 1996 JAŚKIEWICZ, Leszek: *Sprawa pomnika Murawiowa „Wieszatiela” w Wilnie*. *Przegląd Historyczny*, 87. (1996) 3. sz. 531–539.

KEANE

- 2015 KEANE, Megan: *The Influence of a Multi-confessional Community on Religious Architecture in Vilnius*. *Bowdoin Journal of Art*, (2015) 1–21.

KIECHEL–HASSLER (HG.)

- 1866 KIECHEL, Samuel – HASSLER, Konrad Dieterich (Hg.): *Die Reisen des Samuel Kiechel, aus drei Handschriften 1563–1619*. Stuttgart, Literarischer Verein, 1866.

KONOPACKI

- 2010 KONOPACKI, Artur: *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX w.* Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.

KORWIN-MILEWSKI

- 1930 KORWIN-MILEWSKI, Hipolit: *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*. Poznań, Drukarnia Katolicka Sp. Akc. Jan Jachowski Księgarnia Uniwersytecka, 1930.

KŁOS

- 1937 KŁOS, Juliusz: *Wilno: przewodnik krajoznawczy*. Wilno, Wydawn. Wileńskiego Oddziału Polskiego Tow. Turystyczno-Krajoznawczego, 1937.

KRYCZYŃSKI

- 1937 KRYCZYŃSKI, Leon: *Historia meczetu w Wilnie: (próba monografii)*. Warszawa, nakładem „Przeglądu Islamskiego” – Zakł. Graf. L. Wolnickiego, 1937.

LAUČKAITĖ

- 2008 LAUČKAITĖ, Laima: *Art in Vilnius 1900–1915*. Vilnius, Baltos Lankos, 2008.

LEŚNIEWSKA-BARWIŃSKI

- 2015 LEŚNIEWSKA, Katarzyna – BARWIŃSKI, Marek: Polish Heritage in the Multicultural Borderland. The Case of Vilnius Region. In: *Geographical-political aspects of the transborder conservation of natural and cultural heritage, borderlands and contemporary changes of the politics in border regions. Region and Regionalism*. Eds.: SOBZYŃSKI, Marek – RYKAŁA, Andrzej. Opole, Instytut Śląski w Opolu, 2015. 179–191.

LUBAMERSKY

- 2001 LUBAMERSKY, Lynn: National Self-Perception Among the Lithuanian Nobility: Evidence From the Radziwiłł Family. *Journal of Baltic Studies*, 32. (2001) 1 sz. 5–18.

ŁOSSOWSKI

- 1996 ŁOSSOWSKI, Piotr: *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*. Warszawa, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, 1996.

MICKIEWICZ

- 1977 Mickiewicz, Adam: *Pan Tadeus vagy Az utolsó birtokfoglalás Litvániában: nemesi történet 1811–12-ből tizenkét verses könyvben*. Ford.: RÓNAY György. Budapest, Európa, 1977.

MURAVIEV

- 1896 MURAVIEV, Mihail Nikolaievic: *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa („Wieszatela”) (1863–1865): pisane w roku 1866*. Kraków, Spółka Wydawnicza Polska, 1896.

OCHMAŃSKI

- 1986 OCHMAŃSKI, Jerzy: The National Idea in Lithuania from the 16th to the First Half of the 19th Century: The Problem of Cultural-Linguistic Differentiation. *Harvard Ukrainian Studies*, 10. (1986) 3–4. sz. 301–315.

PAGEL

- 1992 PAGEL, Jürgen: Der Polnisch-litauische Streit Um Wilna Und Die Haltung Der Sowjetunion 1918–1938. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 40. (1992) 1. sz. 41–75.

PALMAITIS-GALVOSAITĖ

- 2002 PALMAITIS, Letas – GALVOSAITĖ, Akvilė: Juden in Litauen: Ein Abriß über Die Geschichte Der „Lite” Und Die Blütezeit Der Jüdischen Kultur 1918–1941. *Osteuropa*, 52. (2002) 9–10. 1326–1337.

[FRANK]

- 1913 [FRANK]: *Pamiętniki D-ra Józefa Franka Profesora Uniwersytetu Wileńskiego*. Wilno, Druk Józefa Zawadzkiego, 1913.

PRZEWŁOCKA-SIONEK

- 2016 PRZEWŁOCKA-SIONEK, Renata: *Miasta wielokulturowe Łódź, Wilno, Lwów: śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przelomu XIX/XX wieku: podobieństwa i różnice*. Łódź, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2016.

RABINOWITZ

- 2018 RABINOWITZ, Dan: *The Lost Library: The Legacy of Vilna's Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*. New England, Brandeis University Press, 2018.

REKLAITĖ-LEITANAITĖ

- 2013 REKLAITĖ, Julija - LEITANAITĖ, Rūta (eds.): *Vilnius 1900–2013: A Guide to the City's Architecture*. Vilnius, Architektūros Fondas, 2013.

ROMANOWSKI

- 1999 ROMANOWSKI, Andrzej: The Year 1905 and the Revival of Polish Culture Between the Neman and the Dnepr. Transl.: PANEK, Beata. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne Des Slavistes*, 41. (1999) 1. sz. 45–67.

ROMER-OCHENDOWSKA

- 1919 ROMER-OCHENDOWSKA, Helena: *Wilno*. Poznań–Warszawa, nakł. Biblioteki Dzieł Wyborowych – Księgarnia św. Wojciecha, 1919.

ROWELL-GRIŠKAITE-RUDIS

- 2002 ROWELL, Stephen Christopher - GRIŠKAITE, Reda - RUDIS, Gediminas: *A History of Lithuania*. Vilnius, Inter Se, 2002.

SENN

- 1966 SENN, Alfred Erich: *The Great Powers Lithuania and the Vilna Question 1920–1928*. Leiden, Brill, 1966.

SIEDLECKI

- 1929 SIEDLECKI, Michał: *Wspomnienia z pierwszych dwu lat organizacji Uniwersytetu Wileńskiego Wspomniena*. Wilno, druk Józefa Zawadzkiego, 1929.

SNYDER

- 2003 SNYDER, Timothy: *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, CT, Yale University Press, 2003.

STALIŪNAS

- 2007 STALIŪNAS, Darius: Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in Mid-19th Century. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 55. (2007) 3. sz. 357–373.

STEFFEN

- 2004 STEFFEN, Katrin: Ein „jüdisches Denkmal“ in Wilna? Das Denkmalprojekt von Henryk Kuna und Gedächtnisort Adam Mickiewicz im Fokus der polnisch-jüdischen Beziehungen. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: DMITRIEVA, Marina – PETERSEN, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 34–50.

TREPTE

- 2004 TREPTE, Hans-Christian: Auf der Suche nach der verlorenen Heimat: Wilna im literarischen Schaffen von Czesław Miłosz. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: DMITRIEVA, Marina – PETERSEN, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 50–69.

VENCLOVA

- 2009 VENCLOVA, Tomas: *Vilnius: Egy város Európában*. Budapest, Európa, 2009.

VON RAUCH–MISIUNAS–TAAGEPERA

- 2000 VON Rauch, Georg – MISIUNAS, Romuald J. – TAAGEPERA, Rein: *A Balti államok története*. Budapest, Osiris, 2000.

WEBER

- 1917 WEBER, Paul: *Wilna: eine vergessene Kunststätte*. München–Wilna, Verlag der Zeitung der 10. Armee – R. Piper, 1917.

WEEKS

- 2004 WEEKS, Theodore R.: *From 'Russian' to 'Polish': Vilna-Wilno, 1900–1925*. Washington, D.C., National Council for Eurasian and East European Research, 2004.
- 2015 WEEKS, Theodore R.: *Vilnius Between Nations 1795–2000*. DeKalb, IL, Northern Illinois University Press, 2015.

WENDLAND

- 2006 WENDLAND, Anna Veronika: „Europa“ zivilisiert den „Osten“: Stadthygienische Interventionen, Wohnen und Konsum in Wilna und Lemberg 1900–1930. In: *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Hg.: JANATKOVÁ, Alena – KOZIŃSKA-WITT, Hanna. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006. 271–295.

WENDLAND

- 2004 WENDLAND, Anna Veronika: Kulturelle, nationale und urbane Identitäten in Wilna (1918–1929). Ansätze und Fragestellungen auf dem Weg zu einer integrierten Stadtgeschichte. In: *Jüdische Kultur(en) im Neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Hg.: DMITRIEVA, Marina – PETERSEN, Heidemarie. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2004. 13–34.

WIJACZKA

- 2018 WIJACZKA, Jacek: The Role and Significance of the Jews in the Economy of the Polish-Lithuanian Commonwealth: The State of Research and Research Directions. In: *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*. Eds.: POLONSKY, Antony – WĘGRZYNEK, Hanna – ŻBIKOWSKI, Andrzej – PAULSSON, Gunnar S. Brighton, Academic Studies Press, 2018. 231-254.

ZAHORSKI

- 1927 ZAHORSKI, Władysław.: *Przewodnik po Wilnie*. Wilno, nakład księgarni Józefa Zawadzkiego, 1927.

ZIGMANTAS

- 2002 ZIGMANTAS, Kiaupa: *The History of Lithuania*. Lithuania, Baltų lankų leidyba, 2002.

Biró Bence

Kirándulás a nemzetiségi periférián

Egy bánsági cseh falu beazonosítása Jászi Oszkárnál és az ott történt tanítógyilkosság a nemzetiségi kérdés tükrében

„Befinden wir uns in Europa? Wenn man so Umfrage hält, wo Lugos eigentlich liegt, so kann man die seltensten Auskünfte bekommen. Viele meinen im verlorenen Paradies, Andere wieder in China, etliche Kaffeehausbesucher sagen im Bakonyer Wald, ganz böswillige Menschen saseln sogar etwas vom dunkelsten Afrika, und seit einiger Zeit dürfte es hier Leute geben, die sich auf die Stirne schlagen und sich fragen werden: »Ja wo sind wir denn eigentlich?« Wir haben das Räthsel so ziemlich gelöst und müssen den anständigen Kaffeehausbesuchern recht geben, welche mit ihrer Voraussetzung so ziemlich in's Schwarze getroffen haben.“¹

A lugosi kiadású politikai és gazdasági médium, a *Südongarn* vitriolos krokijának kezdősora a bármilyen, gazdasági vagy kulturális (fél)periférián, határhelyzetben élő városi polgár örök kérdése. Egyrészt a kulturális összetartozás – vagy annak hite –, másrészt a megfelelési kényszer hatja át ezt a kérdést, amelyet teljesen magáévá tett az a réteg, akiket leginkább Ady Endre Komországának „előreszaladott” és „túlfejlődött embertípusának”² karikatúraszzerű alakjával azonosíthatunk. Ugyanis, ha tovább olvasnánk a tárcarovat ezen szösszenetét, rá kellene jönnünk, hogy az újságíró csupán azért nyomta meg erősebben a tollát, és azért adott hangot kételyeinek, mert valakik összefirkálták az egyik lugosi kávéház

¹ „Vajon Európában vagyunk? Ha az ember kérdezősködni kezd, hogy Lugos tulajdonképpen hol is fekszik, a legkülönbözőbb válaszokat kaphatja. Sokan úgy gondolják, hogy az elveszett paradicsomban, mások viszont úgy, hogy Kínában. Megint néhányan a bakonyi erdőbe mondják és nagyon rosszindulatú emberek még a legsötétebb Afrikáról is suttognak valamit; és egy ideje már vannak itt olyan emberek, akik homlokukra csapnak és maguktól kérdezik meg: »Hát hol is vagyunk tulajdonképpen?« A rejtvényt nagyjából megoldottuk, és azoknak a becsületes kávéházi vendégeknek kell igazat adnunk, akik feltevésükkel nagyjából »feketén« találták a szöveget.” N. N., 1899o. 2. Sajtát fordítás.

² Ady, 1905. 633–635.

hírlapjainak képeit. Ha az Európához, szűkebben véve a Közép-Európához való tartozást egy ilyen blódség miatt elfogadható volt megkérdőjelezni, egyáltalán érdemes volt az erről szóló gondolkodást kifigurázni, akkor nem tudom, milyen gondolatok támadtak volna az olvasóközönség fejében, ha nemcsak a székhely Lugoson, hanem Krassó-Szörény vármegye eldugottabb településein is körbenéztek volna.

Persze, mindenre van ellenpélda. Ilyen Friedrich Stokk³ stájerlaki⁴ jegyző 1899-ben kiadott bédekkere a régióról, amely a rendkívül optimista *Aus der südungarischen Schweiz*⁵ címmel jelent meg. A magyarón Stokk a cím kiválasztásakor minden bizonnyal a természeti szépséget a nemzetiségi helyzet elébe helyezte fontossági sorrendjében, amikor a túlzó párhuzamként felvetett Fekete-Afrika helyett Svájc-hoz hasonlította Krassó-Szörény vármegyét.

A falu beazonosítása

A nemzetiségi kérdéssel szakmai szinten, politikai célzattal, de szociológusként foglalkozó Jászi Oszkár⁶ nem hiába látogatta meg ezt az ellentétekben gazdag vármegyét. Egyik, 1907. július 20-án már Budapestről keltezett leveléből, amelyet Somló Bódognak, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítójának és barátjának írt, kitűnik, hogy Jászi 1907 nyarán a bánsági és erdélyi vidéket járta. Ezt írja: „Folytonosan, de változó buzgalommal dolgozom a nemzetiségi kérdésen. A lugosi kirándulás nagyon impresszionált. Hisz munkám nem pusztán elméleti vizsgálódás, hanem vagy 8 millió ember rettenetes szolgátságának bilincseit akarja széttörni.”⁷

Az 1912 áprilisában kiadott könyvében, amely *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* címmel jelent meg, Jászi többször is él krassó-szörényi példaképpel – még ha meg is próbálja elkendőzni történeteinek pontos helyszínét. Könyve 450. oldalának 1. lábjegyzete arról számol be, hogy Jászi a következő négy oldalon olvasható epizódot eredeti naplójegyzeti formájában hagyta meg.⁸ Ezáltal művének e pár oldala forrásértéket nyer, és lehetőséget ad a Jászi által meglátogatott, *Podebrad* álnéven megnevezett cseh falu beazonosítására. A látogatásra feltehetően az 1907-es év folyamán, júniusban, a Somlóknak írt levélben említett háromhetes lugosi kirándulás keretében került sor.

Azt, hogy a vizsgált részlet valóban értékes, és hogy már mások figyelmét is felkeltette korábban, mutatja, hogy Albín Krásna tábori lelkész szlovák fordításában

³ Máshol Stock vagy Stokk Frigyes alakban is szerepel neve.

⁴ Stájerlak, Krassó-Szörény vm., németül Steiersdorf, később Stájerlakanina része, ma Anina, Románia.

⁵ STOKK, 1899. Az általam nem fellelt, *A Délmagyarországi Svájc*ból című könyv megjelenéséről lásd: N. N., 1899a. 4. Illetve: SZINNYEI, 1909. 57.

⁶ LITVÁN-SZARKA (SZERK.), 1991. 8–9.

⁷ LITVÁN-VARGA F., 1990. 150–151; LITVÁN, 2003. 72–73.

⁸ JÁSZI, 1912. 450–454. Ugyanez a rövidített kiadásban: LITVÁN, 1986. 203–207. A könyv kortárs magyar és nemzetiségi, illetve modern recepciójáról lásd: SZARKA, 1998. 100–105.

1923-ban Prágában is megjelent.⁹ Szarka László a teljes könyv 1912-es szlovák fogadtatásáról írva megjegyzi, hogy bizonyos részleteket szó szerint idézett belőle a turócszentmártoni *Národní noviny*¹⁰ – lehetséges, hogy egy akkori fordítást közöltek újra 1923-ban. Krásna fordítása elé csak egy pársoros megjegyzést fűz: „*Vyňatek má dnes pouze cenu historickou, je z něj však patrno, jak těžký je život v zapadlých českých vesnicích v Sedmihradsku.*”¹¹ Az ismeretterjesztő célzat ellenére az álnevet Krásna sem oldotta fel és csak egy lábjegyzetben utalt Jászi szándékára.¹²

Miképpen azonosítható be a Jászi által leírt Podebrad? Az író több támpontot ad az olvasónak a falu beazonosításához: „*kis cseh telep*”, „*egy nagy románlakta vármegye természetlen fennsíkjának legmagasabb pontján*”, „*hét száz méter magasságban*”, „*a világtól teljesen elzárva, vagy nyolcvan éves telepítés, alig ezer lakossal, egy nap járásra a főbírói [értsd: járási] székhelytől*”, „*a rozoga iskola egy szobája van kápolnává alakítva*”, „*ezek a jámbor emberek népiskolát kérelmeztek a kormánytól*”.¹³ A Jászit és egy barátját – egy meg nem nevezett magyar állami tisztviselőt – a faluba elkísérő körjegyzőhelyettes ezeket a hasznos adatokat azzal toldotta meg, hogy egy a faluban történt tanítógyilkosságról is beszámolt a kirándulóknak. Így az adatsor kiegészül azzal, hogy „*a tanító híres korhely volt, majd pederasza üzelmek miatt felfüggesztették, egy menyecske miatt is harcba volt az egyik paraszttal és egy nagy korcsmai dáridó után a derék tanférfiút valaki leütötte*”.¹⁴

A 19. század első felére datálható cseh betelepítés/betelepülés egyértelműen a Bánság felé irányítja az olvasó gondolatait,¹⁵ a nagy románlakta vármegye bizonyosan Krassó-Szörénynek feleltethető meg, a világtól elzárt természetlen fennsík pedig az Almás-hegységben is lehet. Kizárásos alapon jutottam el a keresett cseh etnikai töredékhez, amelynek neve – a falu lakosainak anyanyelvén – Rovensko.¹⁶

A falu a mai adatok szerint kb. 730-750 méter tengerszint feletti magasságon fekszik,¹⁷ alapítása és az első családok letelepülése pedig 1824 és 1828 közé esik,¹⁸

⁹ KRÁSNA, 1923. 128–131. Ennek a fordításnak a felfedezésében köszönettel tartozom Ida Čtvrtečková cseh cserkésztestvéremnek, a prágai Károly Egyetem hallgatójának, aki rendelkezésemre bocsátotta elérését a Národní digitální knihovna (a cseh Nemzeti Digitális Könyvtár) oldalán.

¹⁰ SZARKA, 1998. 100–101.

¹¹ „*A szemelvénynek ma csak történeti jelentősége van, ám jól látható belőle, milyen nehéz az élet Erdély félreeső cseh falvaiban.*” KRÁSNA, 1923. 128. Saját fordítás.

¹² Uo. Meg kell jegyezni, hogy ez a szlovák nyelvű fordítás nem szerepel az 1991-es Jászi bibliográfiában. (GYURGYÁK–LITVÁN [SZERK.], 1991.)

¹³ JÁSZI, 1912. 450–454.

¹⁴ JÁSZI, 1912. 452.

¹⁵ A Bánság/Bánát betelepítéséről bővebben lásd: ÁCS, 1984. 171–177., azzal a megjegyzéssel, hogy a 18. századnál későbbi, cseh betelepítésekről itt nem esik szó. Korai kortárs történeti összefoglalóját lásd: BÖHM, 1867. 255–258. Későbbi összefoglalását lásd: KARDHORDÓ, 1939. 421–431. Rovensko említésével a 429. oldalon. Modern szakmai összefoglalását – különös tekintettel a csehekre – lásd: KÓKAI, 2010. 57; 138; 162; 187–188.

¹⁶ Rovensko, Krassó-Szörény vm., magyarul Ravenszka, 1911-től Almásróna, ma Ravensca, Románia.

¹⁷ Rovensko tengerszint feletti magassága a seznam.cz cseh online térkép adatai szerint, (<https://en.mapy.cz/s/nemesomeju> – Utolsó letöltés: 2022. november 17.). Vö. DOKOUPIL-SVOBODA, 2002. 90. Írásában Jindřich Schlögl bánági cseh lokálpatrióta, a hasonló nevű szentheleni tanár fia 786 méter tengerszint feletti magasságot ad meg: SCHLÖGL, 1926. 92.

¹⁸ SECKÁ, 1995. 93; GRASSL, 1904. 3–5; SCHLÖGL, 1926. 92.

így az említett nyolcvan év 1907-ben éppen megállja a helyét. A lakosság szám alig ezerre való tétele talán pusztán túlbecslés, vagy pedig pontosabb értesülés az 1900-as népszámlálás adataihoz képest – mivel aszerint Rovenskónak csak 386 lakosa volt. A népszámlálás szerint a település összes lakosa mezőgazdasági munkát végzett, és mindannyian *egyéb*, azaz cseh anyanyelvűek voltak, és nem beszéltek magyarul – a román nyelvet bizonyosan beszélték valamilyen szinten. A népszámlálási adatokból az derül ki, hogy a faluban tízéves kor előtt 55%-os volt a halandóság, emellé Jászinnál a körjegyzőhelyettes az öngyilkosságok gyakoriságát említi.

Bizonyosan az elvándorlás és a gazdasági migráció is jellemző volt a településre: az 1900. évi népszámlálás adatai szerint tizenheten tartózkodtak külföldön.¹⁹ Az egyszerű összeadással megkapott 403 fő még messze elmarad a lejegyzett ezertől, de ezt, és a pár méter magasságbeli különbséget egyszerű hibának, Jászi téves becslésének tekintem. Ráadásul, hogy a beazonosítás biztos legyen: Rovenskóban tényleg meggyilkoltak egy tanítót, 1899. június 2-án.²⁰ Jászi Pódebradja így mindenképpen megfeleltethető Rovenskónak, amely információ Jászi szövegét is hasznosan kiegészíti. Ha Pódebrad valóban a korábban határőrvidéki, majd szőrényi, végül krassó-szőrényi²¹ Rovensko, a vármegye bozoviczi járásában, amely gyalogszerrel Bozovicstól tényleg messze, közel 27 kilométerre található, akkor az iskolában található kápolna Szűz Mária szeplőtelen fogantatására volt felszentelve,²² a román nemzetiségű kalauz a dalboseci²³ helyettes körjegyző Bribetye Györggyel²⁴ azonos, a meggyilkolt tanító pedig Pelcsárszky Géza volt.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a cseh Rovensko soha nem volt a település hivatalos neve.²⁵ Magyarul 1826-tól datálhatóan Ravenszka, később hivatalos neve is ez lett, amelyet csak 1911-ben váltott a magyarosított Almásróna településnév,²⁶

¹⁹ N. N. (SZERK.), 1902. 342.

²⁰ N. N., 1899d. 3.

²¹ A két vármegye egyesítéséről lásd bővebben: SZABÓ, 1999. 43–63.

²² A kápolnát 1863-ban szentelték fel, vagy annak elpusztulása után rendezhettek be imahelyet az iskolában, mivel Rovensko temploma csak 1923-ban, brünni és temesvári adományokból, köztük Glattfelder Gyula csanádi püspök felajánlásából épült meg, lásd Rovensko röviden összefoglalt helytörténetét: SCHLÖGL, 1926. 92–93. A településen 1824-ben már állt egy kápolna, Szent Márton tiszteletére. Az 1863 és 1923 között változatlan marianista titulus valamilyen folytonosságra enged következtetni, vö. SECKÁ, 1995. 96–97., különösen a 22. lábjegyzet. Schlögl még arról is beszámol, hogy Jan Farkaš plébános és František Pálfi (Palát) tanító kezdte meg a gyűjtést a templom megépítésére még 1917-ben, majd 1922-ben kezdték el az építkezést a régi fából épült iskolaépület és kápolna helyén, majd végül 1923. november 11-én, tehát Szent Márton napján szentelték fel az új templomot. A falu néprajzi monográfiáját lásd: ŠPICEL-ŠUBERT, 2007. Máskülönben, Rovensko előbb Bozovics, majd 1850-től Weitzenried (1910-től Szőrénybúzás, Krassó-Szőrény vm. ma Gárnic, Románia) filiája volt. (SZENTKLÁRAY, 1898. 484–485.)

²³ Dalbosec, 1912-től Dalbosfalva, Krassó-Szőrény vm., ma Dalboșeț, Románia.

²⁴ Annak ellenére adom meg Bribetye nevét, hogy az 1906. évvel szemben az 1907-es cím- és névtárban Rovensko már nem Dalbosec, hanem Újsopot alá van szervezve körjegyzőségbe és nincs megadva, hogy ki lenne a körjegyző: N. N. (SZERK.), 1906. 99. és N. N. (SZERK.), 1907. 99.

²⁵ Vö. SZABÓ M. (SZERK.), 2013. Az önmegnevezés elsősége okán ragaszkodom a cseh névalak használatához, így a tanulmány főszövegében a Ravenszka és Almásróna névalakok helyett a Rovenskót fogom következetesen használni.

²⁶ N. N. (SZERK.), 1911a. 437.

egészen 1918-ig. Magyar hatásra még cseh nyelvű írásokban is szerepel a település Ravensko vagy Ravenska névalakban,²⁷ az utóbbi névváltozatot pedig a német irodalom is használta.²⁸ 1921-től Rovensko hivatalos elnevezése a román helyesírású Ravensca, ami egyértelműen korábról is datálható lehet.²⁹ Az 1911-es névváltozat azért érdekes, mert párhuzamos névmagyarosításra mutat a felföldi Berencsrónával, Nyitra vármegyében – korábbi nevük egyezik, ugyanis a bánági Rovensko felföldi párja szlovákul Rovensko, magyarul Rovenszko volt 1911-ig.³⁰ Így mindkét település az egymástól való megkülönböztetés elősegítése érdekében a helyileg jellemző, egyedi földrajzi előtagot (Berencs és Almás patakok) és a -róna utótagot kapta. Emellett Rovensko könnyen összekeverhető volt a településtől lég-távolságban közel nyolc, és a mai közúti viszonyok között is több mint huszonhét kilométerre lévő Ravenszkavölgygel (románul Valea Ravensca).³¹

Ki volt a meggyilkolt tanító és mi vezethetett tragikus halálához? Pelcsárszky Géza (Geiza, Gejza) 1858. február 28-án, az árvai Nagyfaluban³² született római katolikus vallású szlovák családban.³³ Keresztnevének változatai mellett családnevének is több, eltérő helyesírású változatát (Pelcsarszky, Peltsárszky, hibásan Pelcsavszy³⁴ és Pelšavský³⁵) találtam meg kutatásom közben, és egy hipotetikus Pelčarský-val is számoltam a mai szlovák helyesírás alapján. A fiatal, 22 éves Pelcsárszky 1880. június 23-án szerezte meg tanítói képesítését a lévői Állami Tanítóképezde hároméves képzésén;³⁶ iskolája befejezése előtt, 1879-ben már Kiszucaújhelyen³⁷ lakott.³⁸ Arról, hogy hol vállalt tanítói állást, vagyis hova neveztek ki pályakezdőként, nincs információm. 1882. szeptember 28-án a Trencsén vármegyei tanítótestület csacai járáskörének őszi közgyűlésén, annak negyedik napirendi pontjaként *Embertani értekezés* címmel tartott egy előadást.³⁹ Munkahelyet itt sem adnak meg neve mellett – talán nem elképzelhetetlen, hogy tanítói tevékenységét tényleg a Magyar Királyság egyik legészakabbra eső járásában folytatta. Nagyobb hiátus után 1897. november 26-án bukkan fel újra a neve, ekkor nevezik ki a bánági Rovenskóba tanítónak⁴⁰ – az ország egyik legdélebbi járásába. Ekkor már 39 éves.

²⁷ SCHLÖGL, 1925. 37–43; 89–94; 143–147; SCHLÖGL, 1926. 11–16; 86–96; 142–148.

²⁸ GRASSL, 1904. 3.

²⁹ Pont a tanítógyilkosság újsághírei kapcsán akadt egy említése: N. N., 1899i. 475.

³⁰ N. N. (SZERK.), 1911b. 209.

³¹ Nem mindenkinek sikerült a helyes beazonosítás: JAKABFFY, 1940. 487. Bár Ravenszka itt helyesen van megnevezve Almásrónával, nem Ravenszkán, hanem Ravenszkavölgyben éltek görögkatolikus románok. Rovenskón (Ravenszka, Almásróna) római katolikus csehek éltek, kizárólagosan. (KÓKAI, 2016. 79.) Kókainál Ravenszkavölgy helyett csak Ravenszka van írva a népszámlálási adatokat közlő táblázatban, és így Ravenszka és Almásróna látszólag külön-külön, kétszer is szerepel.

³² Nagyfalú, szlovákul Vefká Ves, Árva vm., ma Veličná, Szlovákia.

³³ SZABÓ, 1895. 34–35.

³⁴ A rovenskói tanítógyilkosságról megjelent korai sajtóhírek rendre helytelenül, ezt az alakot egymásról másolva adták meg családnévként.

³⁵ SCHLÖGL, 1926. 92.

³⁶ SZABÓ, 1895. 34–35.

³⁷ Kiszucaújhely, Trencsén vm., ma Kysucké Nové Mesto, Szlovákia.

³⁸ SZABÓ, 1879. 10.

³⁹ REMENÁR, 1882. 586.

⁴⁰ N. N., 1897a. 2; N. N., 1897b. 463; N. N., 1897c. 10.

Pelcsárszkyt nyelvtudása, szlovák anyanyelve miatt helyezhették Krassó-Szörény vármegye egy szegény és félreeső cseh falvába. A Jászi által felvetett, az általam sem nem megerősíthető, sem nem cáfolható „pederaszta üzelvei” okán nem nehéz elképzelni, hogy egyfajta büntetésként, száműzetésként esett rá a választás, hogy a rovenskói tanítói állást övele töltsék be.

Rovensko 1850-ben kapott iskolát, képzett tanítót pedig 1854-ben a cseh Matěj Hájek személyében.⁴¹ Sorban tehát Kuzibauch, másodikként Hájek, majd Kotva, Hlinička, Řehák, Nejedlý, Žehra, Hosperger mind csehek voltak a tanítók közül, majd Pelcsárszky Géza következett szlovákként, őt pedig Stoics (Sztoics, Stoič) Lázár,⁴² Micsikói (Micskói, Micikói) Illés⁴³ és František Palát⁴⁴ követte a tanítói poszton.⁴⁵ Utóbbi, a nevét Pálfi Ferencre magyarosító tanító volt az első helyi születésű, aki ezt az állást betöltötte 1912-től.⁴⁶

A tanítógyilkosság

Pelcsárszky a korábban már említett dátum szerint, 1899. június 2-án halt erőszakos halált a községben. A 41 éves tanító meggyilkolásának körülményeiről az eseményről beszámoló – egymástól meglehetősen különböző – újságcikkek információi révén szerezhetünk tudomást. A lugosi hivatalos magyar nyelvű orgánus, a *Krassó-Szörényi Lapok* az elsők között, bár eléggé megkésve adott hírt a gyilkosságról: a június 11-én megjelent lapszámuk arról tudósít, hogy a június 3-án, a dr. Klatnek Mátyás járási orvos⁴⁷ által lefolytatott vizsgálat szerint Pelcsárszky fejét három súlyos ütés érte, koponyája megrepedt, és ezen túl még meg is volt fojtva az áldozat. A cikk szerzője a gyilkosság okait firtatva arra jut, hogy a „tanítónak több ellensége volt s egy idő óta egyesektől rettegett is”, illetve „...egyes lakosok [...] áskálódttak s feljelentgetéseket tettek ellene, s a vármegyei közigazgatási bizottság a tanító ellen a fegyelmi vizsgálatot el is rendelte. Péczely főszolgabíró⁴⁸ a vizsgálatot június 3-án akarta foganatosítani...” Ismeretlen értesülés alapján itt azt is tudni vélték, hogy egy Pinkova Jánosként megnevezett lakost le is tartóztattak a kikerülő hatóságok. Az újság zárásként szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy „a tiszta tényállást a megindított és jelenleg is folytatott vizsgálat fogja kideríteni”.⁴⁹

A hasonlóan lugosi, de német nyelvű *Südungarn* ugyanazon a napon, június 11-én jelentkezett a gyilkosság hírével, de egy bőbeszédűbb cikkben részletezve az értesüléseket. Ezen híradás szerint a „[d]ie von böhmischer Bevölkerung bewohnete Gemeinde Ravenszka konnte Jahre hindurch keinen Schullehrer bekommen, weil sich

⁴¹ SECKÁ, 1995. 96.

⁴² N. N., 1901b. 640.

⁴³ N. N., 1912a. 2.

⁴⁴ N. N., 1912b. 1.

⁴⁵ Bár Schlögl listája alapján sorolom fel a rovenskói tanítókat, a lábjegyzetelt helyeken ki is egészítem, kijavítom értesüléseit. A lista lényegében változatlan, román nyelvű újraközlését lásd: JAKAB-PETI (SZERK.), 2018. 152–153.

⁴⁶ SCHLÖGL, 1926. 92.

⁴⁷ N. N. (SZERK.), 1899. 191., dr. Klatnek Mátyás bozovicsi járási orvos.

⁴⁸ Uo., Péczely Géza bozovicsi járási főszolgabíró.

⁴⁹ N. N., 1899d. 3.

kein Pädagoge traf, der der czechischen Sprache mächtig gewesen wäre”.⁵⁰ Ez az információ alátámasztja azt a feltevésemet, hogy Pelcsárszky tényleg az anyanyelve miatt került Rovenskóba. Személyében, a cikk szerint, sikerült egy, a cseh nyelvet félig beszélő⁵¹ tanítót találni – ez egy kevésbé szellemes, de ma is jól ismert utalás egy egyén szlovákságára. A *Südongarn* szerint a lakosok a cseh nyelv kizárólagos használatát várták el a tanítótól, aki ezzel szemben vegyesen, magyarul és csehül is tanította a diákokat, emellett pedig nem látta el kötelezettségeit, és visszaélt a hivatalával. A cikk ezekkel az okokkal magyarázza, hogy a lakosok összeesküdtek Pelcsárszky ellen. A német nyelvű beszámoló második fele a *Krassó-Szörényi Lapok* rövid közlésétől eltérően, egy sokkal brutálisabb gyilkosságról számol be. A lakosok kérelmére, úgy tűnik, valóban elindult egy fegyelmi vizsgálat, és ennek a lefolytatása során talált rá a tanító holttestére Péczely Géza főbíró, csendőri kíséretével. Mivel a tanító lakása zárva volt, a kitérőknek erőszakkal kellett behatolniuk az épületbe, ahol Pelcsárszkyt lefejezve és feldarabolva, levágott kezekkel és lábakkal, teljesen szétört mellkassal találták meg; a maradványokat még aznap el is temették. A *Südongarn* még megjegyezte, hogy Pelcsárszkyt előljárói jóra való és derék – „...braver und tüchtiger...” – pedagógusnak tartották, valamint, hogy a tanítónak házassági tervei voltak és áthelyezését tervezte kérelmezni.⁵² Az utóbbi két részadatról máshol nem adtak hírt, bár az eljegyzésre való készülés összecsengethet a Jászi által említett harccal, amit a tanító állítólag egy menyecske miatt az egyik rovenskói paraszttal vívott.

A német nyelvű *Pester Lloyd*,⁵³ a temesvári *Südongarische Reform*⁵⁴ és a *Neue Temesvárer Zeitung*⁵⁵ lerövidítve, a *Budapesti Hírlap*,⁵⁶ a *Hazánk*⁵⁷ és a nagyszombeni román *Tribuna*⁵⁸ viszont hosszabb verzióban, itt-ott kitoldva, de a lugosi *Südongarn*ban megjelent információkat adja vissza. A *Magyar Ujság*⁵⁹ és a *Magyarország*⁶⁰ ellenben látszólag csak a *Krassó-Szörényi Lapok*ból értesülve ad hírt a tanítógyilkosságról. Kellemes meglepetés a *Temesvárer Zeitung* rövid beszámolója,⁶¹ amely a *Pester Lloyd*-ban és a *Krassó-Szörényi Lapok*ban megjelent eltérő leírások ismeretében egyszerre számol be a két verzióról mint lehetséges forgatókönyvekről. Mindez nem véletlen, ugyanis ebben az időszakban a *Temesvárer Zeitung* a Bánság legolvasottabb újságja volt, amit amellett, hogy kormányzati lap és a temesvári városvezetés szócsöve volt, azzal érdemelt ki, hogy a sokszínű régió értelmiségének minőségi sajtóterméket kívánt adni. Ebben az sem hátráltatta

⁵⁰ „...a cseh népesség által lakott Ravenszka község éveken keresztül nem tudott iskolai tanítót szerezni, mert nem talált olyan pedagógust, aki bírta volna a cseh nyelvet.” Saját fordítás.

⁵¹ „...welcher der czechischen Sprache halbwegs mächtig war...”

⁵² N. N., 1899b. 3.

⁵³ N. N., 1899c. 6.

⁵⁴ N. N., 1899j. 6.

⁵⁵ N. N., 1899g. 3.

⁵⁶ N. N., 1899e. 4.

⁵⁷ A *Hazánk* június 13-án csak újra leközölte a *Budapesti Hírlap*ban egy nappal korábban, június 12-én megjelent hírt: N. N., 1899h. 5.

⁵⁸ N. N., 1899i. 475.

⁵⁹ N. N., 1899l. 8.

⁶⁰ N. N., 1899k. 7.

⁶¹ N. N., 1899f. 3.

a lapot, hogy Armin Freund⁶² – aki a *Temesvarer Zeitung* főszerkesztői tisztjét 1887 és 1912 között töltötte be – úgy tekintett rá, mint egy német nyelven íródo, de mégis magyar újságra.⁶³

Kettő olyan újság van a fentebb említettek között, amely több alkalommal is foglalkozott a gyilkossággal: a *Budapesti Hírlap* június 17-én, a *Krassó-Szörényi Lapok* pedig június 18-án közölt folytatást a történethez. A *Budapesti Hírlap* a korábbi értesülését felülírva, a *Krassó-Szörényi Lapok*ból ismert első, kevésbé brutális forgatókönyvet részletezte – tehát a feldarabolás és lefejezés helyett a három koponyára mért ütést és a tanító megfojtását adták közre, amolyan kimondatlan helyreigazításként. Fontos részlet még az, hogy ezen cikk szerint a dalbosceni körjegyző június 2-án jelentette Péczy főszolgabírónak, hogy a tanító állítólag elhalálozott.⁶⁴

A nemzetiségi helyzet törekeny egyensúlya okán mindenképpen az lehetett a vármegye érdeke, hogy ne a pletykák terjedjenek el a tanítógyilkosságról. Ebben a kontextusban válik érthetővé a *Krassó-Szörényi Lapok*ban megjelent tudósítás. A lugosi kiadású médium korábbi ígérete szerint, a tiszta tényállást kívánta részletezni, szinte detektívregénybe illő részletességgel – a tanító kalapjának, kifordított nadrágjának és még az utolsó kukoricaháncsnak a helyét is megtudjuk az adatgazdag leírásból. Így kezdődik:

„[...] június hó 2-án d. e. 10 óra tájban az iskolás gyerekek látva, hogy a tanító nem jön az iskolába, a tanítói lak ablakát zörgetni kezdték, hogy vélt álmából felköltésék; májdn később odajött Sembera János ravenszkai lakos, hogy a tanítót reggelizni hívja. Miután a szobából semmi életjel nem adatott, Rubasch Károly éjjeli őr tanuk jelenlétében, a 10 éves Kucsera Ferenc segítségével, a belülről bezárt ablaktáblákat felnyitotta, a mely felnyitott ablakon Sembera János és Rubasch Károly bemásztak a tanítói lakba, a hol is a tanítót az ablakkal szemben lévő oldalon fölfel fordított fejvel s az ablak felé kinyujtott lábakkal, a földön hason fekve, a fej az arczczal kissé jobb oldalra fordítva, kiöltött nyelvvel, szája körül vértócsával és összehajtott karokkal találtatott.”

További kutatásomat a kérdésben leginkább az segíti, hogy két gyanúsított is megnevezésre kerül a cikkben: Mázics Márton községi bírő és az itt már Pinkova Ignácnak nevezett ravenszkai lakos. Peres anyagban, bírósági ítéletben, további újságcikkek feltalálásában reménykedem. A cikk végére egy dorgálást is elrejtett a *Lapok* szerkesztője: „...szükségesnek tartottuk a »Südungarn« s az egyes fővárosi lapokban ezen esetről megjelent rémes leírásu tudósításokkal szemben részletesen a tényállást ismerettni. Kérjük is lapársunkat, a »Südungarn«-t, hogy jövőben tudósításait megbízható kézből közölje.”⁶⁵

Mi a legnagyobb eltérés a Lugoson közreadott tiszta tényállás és a rémes leírású tudósítások között? A rémtörténetek, persze amelyek túljutottak azon, hogy szenzációhajász módon, titokzatos gyilkosságnak mutassák be az esetet, megemlítették az oktatás nyelvét mint problémagócot. Például: „...se dă cu socoteala însă, că

⁶² Magyar névváltozata: Barát Ármin.

⁶³ GEIER, 1977. 98–99; 102.

⁶⁴ N. N., 1899m. 8.

⁶⁵ N. N., 1899n. 3.

*nenorocitul ar fi căzut victimă răsbunărei, pontru-că deși poporațiunea comunei e boemă și deși limba de propunere în școală era cea boemă, el totuși propunea mai mult unguerește”.*⁶⁶

Vagy:

*„Valószínű, hogy boszuból ölték meg saját falubeliek. [...] Az iskolás gyermekeket [...] cseh nyelven is tanította, de tanítási nyelvül a magyart használta és elég szép eredményt ért el. A lakosságnak azonban nem tetszett, hogy gyermekeiket magyarul is tanítgatják és összeesküdött a tanító ellen. Több izben rágalmazták a tanfelügyelőnél és ezelőtt három esztendővel is följelentették,⁶⁷ hogy tanítójuk napokig nem tart előadást és folytonosan iszik a korcsmában.”*⁶⁸

A Súdungarn június 11-én így magyarázta a tragédiát:

*„[...] Pelcsárszky [...] unterrichtete die Schüler laut vorgeschriebenem Schulplane ungarisch, brachte ihnen jedoch das Lesen und Schreiben der czechischen Sprache auch bei. Die Bewohner forderten das durchwegs böhmisch als alleinige Unterrichtssprache gelten möge, was von Schulinspektorate selbstverständlich nicht genehmig wurde. Darob herrschte in der Gemeinde große Erbitterung und die Bewohner verschworen sich gegen den Schullehrer.”*⁶⁹

Ez a magyarázat teret adhatott a tanítógyilkosság a nemzetiségi viszonyrendszerben való elhelyezésére, magyar–nemzetiségi, kormányzó–kormányzott ellentétpárokban. Az utóbbi szempontból a meggyilkolt tanító – esetlegesen hungarus-tudatú – kisebbségi volta, egyértelmű szlováksága sokadrangú, az újsághírekben meg sem említett tényezővé vált, az ellentét már a magyar tanító és a magyar állam irányába apatikus, már talán erőszakhoz is folyamodó nemzetiség között feszült.

Az oktatási nyelvből fakadó konfliktus indítékként való feltüntetése újságonként eltérő célokat szolgált: a nagyszebeni *Tribuna* szívesen öntött volna olajat a tűzre, a kormánypárti *Súdungarn* inkább mártírrá avatta volna a meggyilkolt tanítót. Mindeközben, hadd jegyezzem meg: lehet, hogy a magyar nyelv hirtelen használata ellenszenvenessé és utálttá tette Pelcsárszkyt a rovenskói csehek körében, de ez a gyűlölethez és a különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkossághoz megítélésem szerint kevés. A bosszú ilyen fokú, a gyilkosságig eljutó vágyát egy vagy több lakos részéről inkább alkoholizmusa, de talán legfőképp pedofil hajlamai segíthették elő.

⁶⁶ „[...] figyelembe kell venni, hogy bosszú áldozatául eshetett a szerencsétlen [Pelcsárszky], mert bár a falu lakosai csehek, és annak ellenére, hogy az iskola oktatási nyelve a cseh volt, ő mégis a magyart indítványozta jobban.” N. N., 1899i. 475. Saját fordítás. A cikk kettős dátumozása (június 2/14.) megtévesztő, de június 2-a az ónaptár szerint szerepelt a nagyszebeni román hírlap fejlécében.

⁶⁷ Három évvel korábban Pelcsárszky még nem tanított a községben.

⁶⁸ N. N., 1899e. 4.

⁶⁹ „[...] Pelcsárszky [...] a diákokat az előírt iskolai tanterv szerint magyarul tanította, de megtanította őket cseh nyelven is írni és olvasni. A lakosok azt követelték, hogy a cseh legyen a kivétel nélküli, egyetlen oktatási nyelv, amit a tanfelügyelőség természetesen nem hagyott jóvá. Emiatt nagy elkeseredés lett úrrá a faluban és a lakosok összeesküdtek a tanító ellen.” N. N., 1899b. 3. Saját fordítás.

Ez persze mind pusztá feltevés, de egy bizonyos számomra: ha annak ment volna híre országszerte, hogy a Bánság távoli szegleteiben egy tanítót a magyar nyelv tanítása miatt tettek el láb alól, akkor nehezen találtak volna utódot a megüresedett állásra. A *Krassó-Szörényi Lapok* józansága és a *Süüdungarn* szerkesztősége felé mutatott erélye a nagyobb rossz megelőzésének szándékával magyarázható a leginkább. Még így is eltelt némi idő, amíg új tanítót kapott a rovenszkői községi elemi iskola, ugyanis Pelcsárszky 1899. június 2-i meggyilkolása után az aradi születésű, talán szerb nemzetiségű Stoics Lázárt csak 1901. november 25-én nevezték ki rendes tanítónak a faluba.⁷⁰

Összegzés

A Bánságban a mai napig kézzelfogható a Habsburg Birodalom és a határőrvidéki rendszer, a betelepített granicsárok, a határőrök világa mint történelmi hagyomány. A római katolikus vallású, német és cseh nyelvet beszélők betelepítése az ország déli határára a Habsburg kultúrmisszió egyik sarokköve volt, és a temesvári vilájtól megörökölt tájképet gyökeresen alakította át. A központi hatalom modernizációt hajtott végre, tagadhatatlan; de vajon mintatartományt vagy gyarmati világot hozott létre? Bárhogy is volt, később a dualista állam teljes kudarcot vallott ezeken a peremterületeken: korábban elnémetesíteni nem sikerült a Bánságot, a 19. században a magyárosítás volt sikertelen.

Ha csak Rovensko szélsőségesen speciális esetét nézzük, a kisszámú cseh közösség nyelvében való megmaradása sem az állam sikere, hanem a cseh telepések átgondolatlan, egy elzárt hegygerincre való letelepítésének⁷¹ és az ebből fakadó izolációnak az egyik pozitív mellékhatása volt. A betelepítés az Al-Duna északi partvidékén és a közeli hegységekben életképtelen, önfenntartásra alkalmatlan aprófalvakat hozott létre:⁷² a félperiféria saját perifériáját. Ebből mára a lakosok számára az elvándorlás és a vegetáció közötti választási kényszer maradt mint realitás.⁷³ Rovensko mai közúti távolsága a régió fővárosaitól beszédes: a legközelebbi főváros Belgrád – amellyel semmilyen kapcsolata nincs – 209 kilométerre van, mai fővárosa, Bukarest (464 km), korábbi fővárosai, Budapest (526 km) és Bécs (761 km) is szinte elérhetetlenek, a cseh főváros, Prága pedig bizonyosan az a maga 1043 kilométeres távolságával. Regionális központja, Temesvár is 160 kilométerre fekszik Rovenskótól.

Miért tartanánk közép-európainak ezt a bánsági falut? Római katolikus cseh lakosai és birodalmi múltja miatt? Vagy pusztán Romániához való tartozása – korunk geopolitikai definíciója szerint, – Kelet-Európához köti? A német *Süüdosteuropa* fogalmi keretében bátran sorolhatnánk a Balkánhoz is, és ha visszagondolunk

⁷⁰ N. N., 1901a. 1.

⁷¹ Hiába próbálja Balogh Pál statisztikus is – az objektivitás szabadelvű látszatát fenntartva – természetesen beállítani a Bánság etnikai sokszínűségének létrejöttét, majd tudatosnak a sokszínűség megmaradását. „A bérczek kincseinek híre más fajnépeket is vonzott: előbb horvátok, aztán csehek jöttek. [...] Ravenszka [...] megtartotta tiszta cseh jellegét...” BALOGH, 1902. 811.

⁷² KÓKAI, 2016. 76–78.

⁷³ VELEN, 2017.

írásom kezdő idézetére, újságírók egy tanítógyilkosságnál kevesebb miatt is kérdőjelezték már meg saját maguk és mások földrajzi és kulturális hovatartozását. Milica Bakić-Hayden *rétegződő orientalizmusának*, Maria Todorova *rétegződő balkanizmusának* értelmében, a Kelet, a más, a balkáni, az ázsiai, a primitív, a pogány stb. mindig csak a következő járásban, a következő faluban, a másik templomában vagy a kávéház másik asztalánál kezdődött, kezdődik a mai napig: Európán belül annak sötétebbnek rajzolt, földrajzában még európai, de megjelenésében már azon túlra képzelt oldalát szimbolizálva.

Ha a 19. századi Galícia, Ausztria hatalmas kiterjedésű nemzetiségi perifériájának írója, Karl Emil Franzos járt volna a Bánságban, bizonyosan itt is felskiccelte volna az Európát és Féláziát hullámokban elválasztó határt, amelyet ő így fogalmazott meg 1876-ban megjelent könyvében: „*Nach meiner Ansicht laufen die Grenzen beider Welttheile sehr verwickelt ineinander.*”⁷⁴ Az összegabalyodó, többrétegű határvonal bánsági szakaszát talán úgy húzta volna meg, hogy Temesvár – német újsággal és egy tűrhető vasúti étteremmel – még Európához, de Lugos már Féláziához kerüljön, hogy Herkulesfürdő újra tiszta Európa lehessen; ám ne áltassuk magunk, az Almás-hegység csehek által belakott gerincére, szegény Rovenskóra megnyugodva tette volna az Ázsia-plecsnit és írt volna az ottlakókról valami epészet.

Én ebben a helytörténetben mikrotörténelmet, úgymond egy lábjegyzetet kívánok írni Jászi Oszkárhoz, ennek a részünkről régen elfeledett településnek és egy tanító tragédiájának szentelve soraim. Bár Rovenskót tényleg történelmünk elfeledett töredékének tartom, még velünk van. Ha a történelmi Magyarországról, a Magyar Királyságról vagy a nemzetiségi kérdésről beszélünk, része annak; de talán megfoghatóbb példa, hogy az Országházzal szemben, a trianoni centenáriumra kialakított Nemzeti Összetartozás Emlékművén is szerepel Rovensko: az összesen hét évig (1911–1918) hivatalos magyar nevével, Almásrónaként.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ADY

1905 ADY Endre: Morituri. *Figyelő*, 1. (1905. október 15.) 10. füzet. 633–635.

ÁCS

1984 ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 1984.

BALOGH

1902 BALOGH Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, 1902.

BÖHM

1867 BÖHM Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme, II. kötet*. Pest, Emich Gusztáv, 1867.

⁷⁴ „Véleményem szerint, a két földrész [Európa és Félázsia] határai nagyon egymásba gabalyodva haladnak.” FRANZOS, 1876. 95. Saját fordítás.

DOKOUPIL-SVOBODA

- 2002 DOKOUPIL, IVO – SVOBODA, Jaroslav: *Banát, Turistický a vlastivědný průvodce českým Banátem*. Brno, Kudrna, 2002.

FRANZOS

- 1876 FRANZOS, Karl Emil: *Aus Halb-Asien, Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien*. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1876.

GEIER

- 1977 GEIER, Luzian: V. Die Temesvarer Zeitung, Das wichtigste bürgerliche Presseorgan im Banat bis 1944. In: *Die Zeit in der Zeitung, Beiträge zur rumäniendeutschen politischen Publizistik*. Hrsg.: EISENBURGER, Eduard – KRONER, Michael. Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1977. 95–112.

GRASSL

- 1904 GRASSL, Peter: *Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedelungen im Banat*. Prag, Josef Koch, 1904. (*Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde, Im Auftrage der Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*, V. Band, 2. Heft)

GYURGYÁK-LITVÁN (SZERK.)

- 1991 GYURGYÁK János – LITVÁN György (szerk.): *Jászi Oszkár bibliográfiája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet–Századvég, 1991. (*Bibliographia Historica Specifica*, I.)

JAKAB-PETI (EDS.)

- 2018 JAKAB, Albert Zsolt – PETI, Lehel (eds.): *Cehii din Banat*. Cluj-Napoca, Institutul pentru studierea problemelor minorităților naționale, 2018. (*Colecția minorități*)

JAKABFFY

- 1940 JAKABFFY Elemér dr.: Krassó-Szörény vármegye története, Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre, Folytatás [5. rész]. *Magyar Kisebbség, Nemzetpolitikai szemle (Minoritatea Maghiară, Organ de politică națională)*, 19. (1940. október 16.) 20. sz. 480–492.

JÁSZI

- 1912 JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912. (*Társadalomtudományi Könyvtár, Uj sorozat*)

KARDHORDÓ

- 1939 KARDHORDÓ Károly dr.: Néptelepülés és asszimiláció a Bánságban [Első közlemény]. *Magyar Kisebbség, Nemzetpolitikai szemle (Minoritatea Maghiară, Organ de politică națională)*, 18. (1939. szeptember 16.) 17–18. sz. 421–431.

KÓKAI

- 2010 KÓKAI Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918), A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, 2010.

- 2016 KÓKAI Sándor: Krassó-Szörény vármegye aprófalvai (1911–2011). *Településföldrajzi tanulmányok*, 5. (2016) 1. sz. 72–83.

KRÁSNA

- 1923 JÁSZI Oszkár: Česká osada v býv. Sedmihradsku, Výňatek z knihy. Přel.: Albín KRÁSNA. *Naše zahraničí, sborník Národní rady československé*, 4. (1923) 3. sz. 128–131.

LITVÁN

- 1986 JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Vál., szerk.: LITVÁN György. Gondolat, Budapest, 1986. (Közös dolgaink)
- 2003 LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. (Millenniumi magyar történelem, Életrajzok)

LITVÁN-VARGA F.

- 1990 63. Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Szerk.: LITVÁN György – VARGA F. János. Budapest, Magvető, 1990. 150–151.

LITVÁN-SZARKA (SZERK.)

- 1991 LITVÁN György – SZARKA László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok és viták, Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*. Budapest, Gondolat, 1991. (Regio-Könyvek, 4.)

N. N.

- 1897a N. N.: [Pelcsárszky Géza kinevezése ravenszkai rendes tanítóvá]. *Budapesti Közlöny*, 31. (1897. november 28.) 274. sz. 2.
- 1897b N. N.: [Pelcsárszky Géza kinevezése ravenszkai rendes tanítóvá]. *Hivatalos Közlöny*, 5. (1897. december 1.) 23. sz. 463.
- 1897c N. N.: [Pelcsárszky Géza kinevezése ravenszkai rendes tanítóvá]. *Néptanítók Lapja, Heti közlöny a magyarországi népoktatási intézetek számára*, 30. (1897. december 2.) 48. sz. 10.
- 1899a N. N.: Aus der südungarischen Schweiz, *Temesoarer Zeitung (Südungarischer Lloyd)*, 48. (1899. június 3.) 131. sz. 4.
- 1899b N. N.: Eine mysteriöse Mordthat. *Südungarn*, 7. (1899. június 11.) 47. sz. 3.
- 1899c N. N.: Mysteriöser Mord. *Pester Lloyd*, 46. (1899. június 11.) 142. sz. 6.
- 1899d N. N.: Meggyilkolt tanító. *Krassó-Szörényi Lapok*, 21. (1899. június 11.) 25. sz. 3.
- 1899e N. N.: Meggyilkoltak egy tanítót. *Budapesti Hírlap*, 19. (1899. június 12.) 161. sz. 4.
- 1899f N. N.: Mysteriöser Mord eines Lehrers. *Temesvarer Zeitung (Südungarischer Lloyd)*, 48. (1899. június 13.) 133. sz. 3.
- 1899g N. N.: Mysteriöser Mord. *Neue Temesvárer Zeitung*, 32. (1899. június 13.) 133. sz. 3.
- 1899h N. N.: Meggyilkolt tanító. *Hazánk*, (1899. június 13.) 5.
- 1899i N. N.: Omor bestial. *Tribuna*, 16. (1899. június 2/14.) 119. sz. 475.
- 1899j N. N.: Mysteriöser Mord. *Südungarische Reform*, 9. (1899. június 14.) 134. sz. 6.
- 1899k N. N.: Meggyilkolt tanító. *Magyarország*, 6. (1899. június 14.) 162. sz. 7.
- 1899l N. N.: Meggyilkolt tanító. *Magyar Ujság*, 8. (1899. június 14.) 162. sz. 8.
- 1899m N. N.: A meggyilkolt tanító. *Budapesti Hírlap*, 19. (1899. június 17.) 166. sz. 8.
- 1899n N. N.: Gyilkosság. *Krassó-Szörényi Lapok*, 21. (1899. június 18.) 26. sz. 3.
- 1899o N. N.: Befinden wir uns in Europa? *Südungarn*, 7. (1899. június 22.) 50. sz. 2.

- 1901a N. N.: [Stoics Lázár kinevezése ravenszakai rendes tanítóvá]. *Budapesti Közlöny*, 35. (1901. december 10.) 284. sz. 1.
- 1901b N. N.: [Stoics Lázár kinevezése ravenszakai rendes tanítóvá]. *Hivatalos Közlöny*, 9. (1901. december 15.) 27. sz. 640.
- 1909 N. N.: [Stoics Lázár ravenszakai községi elemi iskolai tanító áthelyezése], *Budapesti Közlöny*, 43. (1909. július 6.) 150. sz. 2.
- 1912a N. N.: [Micsikói Illés almásrónai (volt határőrvidéki) községi elemi iskolai tanító áthelyezése]. *Budapesti Közlöny*, 46. (1912. április 13.) 84. sz. 2.
- 1912b N. N.: [Pálfi Ferenc kinevezése almásrónai rendes tanítóvá]. *Budapesti Közlöny*, 46. (1912. szeptember 24.) 216. sz. 1.

N. N. (SZERK.)

- 1899 N. N. (szerk.): *Magyarország tiszti cím- és névtára, XVIII. évfolyam*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1899.
- 1902 N. N. (szerk.): *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, I. rész, A népesség általános leírása községenként*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1902. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat*, 1. kötet)
- 1906 N. N. (szerk.): *Magyarország tiszti cím- és névtára, XXV. évfolyam*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1906.
- 1907 N. N. (szerk.): *Magyarország tiszti cím- és névtára, XXVI. évfolyam*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1907.
- 1911a N. N. (szerk.): Rendelet, 129., Krassó-Szörény vármegye községei és egyéb lakott helyei neveinek megállapítása. *Belügyi Közlöny*, XVI. (1911. december 3.) 50. sz. 437.
- 1911b N. N. (szerk.): Rendelet, 53., Nyitra vármegye községei és egyéb lakott helyei neveinek megállapítása. *Belügyi Közlöny*, XVI. (1911. május 21.) 21. sz. 209.

REMENÁR

- 1882 [REMENÁR János]: A trencsénmegyei tantestület... *Néptanítók Lapja, Heti közlöny a magyarországi népoktatási intézetek számára*, 15. (1882. szeptember 16.) 37. sz. 301.

SECKÁ

- 1995 SECKÁ, Milena: Češi v rumunském Banátu. *Češi v cizině*, (1995) 8. sz. 92–115.

SCHLÖGL

- 1925 SCHLÖGL, Jindřich: Dějiny českých osad v rumunském Banátě, *Naše zahraničí, sborník Národní rady československé*, 6. (1925) 1. sz. 37–43; 6. (1925) 2. sz. 89–94; 6. (1925) 3. sz. 143–147.
- 1926 SCHLÖGL, Jindřich: Dějiny českých osad v rumunském Banátě, *Naše zahraničí, sborník Národní rady československé*, 7. (1926) 1. sz. 11–16; 7. (1926) 2. sz. 86–96; 7. (1926) 3. sz. 142–148.

ŠPICEL-ŠUBERT

- 2007 ŠPICEL, Alois – ŠUBERT, Václav: *Rovensko*. [K. n.], [H. n.], 2007.

STOKK

- 1899 STOKK Frigyes: *Aus der südungarischen Schweiz, Erinnerungen und Reiseskizzen*. Oravicza, [K. n.], 1899.

SZABÓ (SZERK.)

- 1879 SZABÓ Lajos (szerk.): *A Lévai Állami Tanítóképző Intézet nyolczadik Értésítője az 1878–79-ik tanév végén*. Léva, [K. n.], 1879.
- 1895 SZABÓ Lajos (szerk.): *Emlék-könyv a Lévai Állami Tanítóképző Intézet 25 éves múltjáról és jelen állapotáról*. Léva, [K. n.], 1895.

SZABÓ

- 1999 SZABÓ Pál Csaba: *Krassó és Szörény vármegye egyesítése*. *Acta Historica*, 108. (1999. január 1.) 1. sz. 43–63.

SZABÓ M. (SZERK.)

- 2013 SZABÓ M. Attila (szerk.): *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helység-névtára, II. kötet*. Csíkszereda, Pro-Print, 2003.

SZARKA

- 1998 SZARKA László: *Duna-táji dilemmák, Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Ister, 1998.

SZENTKLÁRAY

- 1898 Dr. SZENTKLÁRAY Jenő: *A csanád-egyházmegyei plebániák története, I. kötet*. Temesvár, [K. n.], 1898.

SZINNYEI

- 1909 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, XIII. kötet*. Budapest, Hornyánszky, 1909.

VELEN

- 2017 VELEN, Zdeněk: *Češi v rumunském Banátu a proč už to nebude, jak bývalo*. *Hlidací Pes*, (2017. augusztus 18.)
(<http://www.hlidacipes.org/zdenek-velen-cesi-rumunskem-banatu-proc-uz-nebude-byvalo/> – Utolsó letöltés: 2022. november 17.)

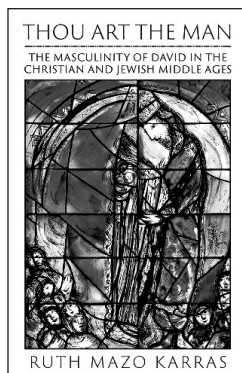
A szindróma neve: Dávid király

Ruth Mazo Karras *Thou Art the Man: The Masculinity of David in the Christian and Jewish Middle Ages*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2021. 368.

„Zengj, furulyám, zengjél mézédés dalt az uramnak, / Dávid imádja a dalt.”¹ Így indul Angilbertus (740–814) verse, melyet apósához, Nagy Károlyhoz (768–814) címzett, akit új Dávidként tiszteltek. Amíg Dávid egyértelmű példaként szolgált a folyamatosan hódító frank császárnak, addig fiából új Salamon lett, mivel a kortársak Jámbor Lajos (814–840) uralkodói személyét kegyesnek, uralmát pedig békésnek látták. Nem csak Nyugat-Európára volt jellemző, hogy apára és fiára trónra lépésük után új Dávidként és Salamonként hivatkoztak; ez volt a helyzet a 9–10. századi Bizáncban is.²

Látható, hogy Dávid tértől és időtől függetlenül fontos példaképként szolgált a középkor folyamán. Épp ezért öröndetes, hogy Ruth Mazo Karras ennek a témának szentelte legújabb monográfiáját,³ amely *Thou Art the Man: The Masculinity of David in the Christian and Jewish Middle Ages* címmel jelent meg 2021-ben. Az ambiciózus mű különböző korok Dávid-képét tekinti át a keresztény, a zsidó és némiképp az iszlám kultúrkörön belül. A kötet alcíméből látszik, hogy Karras a vizsgálódáshoz a maszkulinitás fogalmát használja segédeszközként. Abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a nemiség nem biológiailag determinált, hanem a társadalmi tér is formálja. A szerző leszögezi, hogy különböző korokban és kultúrákban mást jelentett férfinak lenni, ezért a maszkulinitás egy változásokon áteső fogalom. A maszkulinitás vizsgálatán keresztül kirajzolódhat, hogy a férfiak miképp értelmezték önmagukat és környezetüket, és hogy ebben milyen tényezők játszottak szerepet. A szerző Judith Butler munkásságára is támaszkodik, aki szerint a társadalmi nem a viselkedésen keresztül valósul meg, épp ezért performatívnek tekinthető.⁴ Karras szűk értelemben használja ezt az elméletet, ugyanis a nemiség egésze helyett csak azokra az esetekre alkalmazza, amikor egy személy valamely szerepköréhez tartozó cselekedeteit egy visszaigazolást adó közönség előtt hajtja végre. Az öt fejezet ennek nyomán olyan középkori férfiszerepeket vizsgál, mint a harcos, a barát, a szerető, az ihletett alkotó és a dinasztiaalapító.

Nem mellékes az sem, hogy Karras írta meg az első monográfiát a középkori maszkulinitásról.⁵ A 2002-ben megjelent *From Boys to Men: Formations of Masculinity*

¹ CSEHY-POLGÁR (SZERK.), 2013. 35.

² FÁBIÁN, 2019. 21; 24; KLANICZAY, 2008. 26–27.

³ KARRAS, 2021.

⁴ BUTLER, 2007.

⁵ KARRAS, 2002.

in Late Medieval Europe a lovagi, az értelmiségi és a városi kézműves férfiképzeteket veszi szemügyre. A szerző alapelvei közé tartozik, hogy többféle maszkulinitás van, amelyek hatnak egymásra. A maszkulinitást viszonyok alakítják, és a vizsgálat során – hívja fel a figyelmet Karras – a férfi-nő kötelekeken túl a férfiak egymás közötti kapcsolataira szintűgy figyelmet kell fordítani. Végül a férfiaság bizonyításra szorul, különben a késő középkori férfiak magukra vonhatták a nőiesség, az állatiasság, vagy épp a gyermekiesség vádját.

Új könyvében Karras elemzési keretként mások által bevezetett fogalmakra támaszkodik, így többek közt Raewyn Connell hegemon maszkulinitás fogalmát arra használja, hogy a férficsoportok egymáshoz képesti alá-fölrendeltségi viszonyait elemezze.⁶ Connell rámutatott, hogy a férfiak tagolt kapcsolatrendszerei befolyásolják, hogy mi számít férfiasnak. Továbbá a férfikép egyik korban sem egységes, azaz más hatások érnek egy kézművest, mint egy lovagot, akiknek ebből következően máshogy is kell férfinak lenniük. Emellett Joan Wallach Scott arra hívta fel a figyelmet, hogy az emberek kulturálisan hozzáférhető jelképek segítségével gondolkodnak a világról.⁷ Épp ilyennek tekinthető a bibliai Dávid alakja, azonban a hozzáférhető jelképek változásokon mennek át, mivel az eltérő szerzők és közegek különböző értelmezésekkel hozakodnak elő.

Egyrészt Karras azt vizsgálja, hogy ugyanazon bibliai történetnek a hangsúlyai hogyan tolódnak el a különböző korokban és kultúrákban. Másfelől az Éva-Mária kettősség mintájára egy Dávid-Jézus dichotómia mellett érvel. Feltevését erősíti, hogy a keresztények szerint Jézus egyenesen Dávid vérvonalából származott, és hogy az uralkodó életeseeményeit, valamint a neki tulajdonított zsoltárokat mind az Újszövetség előképeként fogták fel.

Amíg a középkori ideál a nők esetében a szüzesség, addig az anyaság mint eszmény csak fokozatosan lett ezzel egyenértékű. Mindkét szerepkörnek csak Szűz Mária tudott hiánytalanul eleget tenni. Ezzel szemben Éva a tökéletlenség ősképe. Nem kérdés, hogy a tökéletes férfi mintaképének Jézus Krisztus tekinthető, akinek a túlszárnyalása senkinek sem sikerülhetett, habár a követése mindenki számára elő volt írva. A szerző szerint a vétkes Dávid tekinthető a tökéletlen férfinak. Fontos különbség, hogy amíg Éva bűneit Szűz Mária törölte el, addig Dávid személyesen tart sikeres bűnbánatot. Ha Mária Magdolna esetét nézzük, akkor az ő állandósult bűnbánatát szexuális vétkekkel kapcsolták össze. Ehhez képest Dávid paráznaságát, amely mások halálához vezet, nem követi élethosszig tartó bűnbánat. A példából látszik, hogy mást jelentett tökéletlen férfinak és tökéletlen nőnek lenni.

Karras először a harci sikert vizsgálja. Góliát legyőzésén túl Dávid hadvezérségéről szól a fejezet. A szerző rámutat, hogy a fizikai és érzelmi erő egyensúlya meghatározó szerepet töltött be a királyok maszkulinitásában, ugyanis az

⁶ CONNELL, 2012.

⁷ Karras csak ezt a nyúlfarknyi eszme-futtatást idézi a szerző eredetileg 1968-ban publikált cikkéből, épp ezért Scott társadalmi nemekkel kapcsolatos vélekedése nem ismerhető meg a kötetből. Valószínűleg ez abból fakad, hogy mind a cikk, mind a szerzője ismertebb a kötet vélhető megszólítottja, az angolszász tudományos élet előtt. Szerencsére a cikk 2001 óta magyarul is hozzáférhető. Az írás legnagyobb erénye, hogy számos mai napig felmerülő kérdést tárgyalva érvel amellett, hogy a történeti kutatás számára fontos a nemi szerepek vizsgálata. (SCOTT, 2001. 126–161; 144.)

érzelmi erő kifejtéssel a fizikai erőszak elkerülhetővé vált, például a helyes ítékezés segítségével. Emellett a harc mint metafora a maszkulinitás más típusú értelmezéseiben is jelentőségre tett szert: amíg az egyházbeliek a kísértések ellen folytattak háborút, addig az egyetemeken a „disputák fegyverzetével” rontottak egymásnak az értelmiségiek. Például Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) Góliátként mutatta be riválisát, Pierre Abélard-t (1079–1142). Amíg vitapartnerét kevélyként tüntette fel, addig önmagát Dávid szerepébe helyezte, mintha Isten lenne a pártfogója. Ugyanis a tapasztalatlan és ifjú Dávid valódi erejét az Istenbe fektetett bizalma jelentette.

Bernát ahhoz az olvasathoz fordult, amely Góliátot a legkevélyebb filiszteusként tüntette fel, hiszen egyedül szerette volna próbára tenni az izraelitákat. A 13. századi régi francia bibliafordítás úgy fogalmaz, hogy Góliát azért veszté el az életét, mert az alázat legyőzi a „kevély szívűeket.” Azonban Góliát büszkesége nem feltétlen emberi tulajdonság, ugyanis a Sátánnal is azonosították az alakját, akinek a filiszteusok az ördögei. Ekkor Dávid képében Jézus győzte le őt.

Aki igazán hisz, utolsóból is első lehet. Erre hoz fel példaként Karras egy 14. századi miniatúrát, amelyen úgy hangsúlyozták ki Dávid gyengeségét, hogy paritytyát tartó nyúlként rajzolták meg. Mellette Góliát talpig páncélban magasodik fölé. A kép arról tanúskodhat: Istennel az oldalán még egy nyúl is bátor lehet, továbbá az állat szaporasága és Dávid termékenysége szintűgy összekapcsolásra kerülhetett.

Felvetődhet, hogy a szép és gyermeki Dávid bizonyos értelemben nőies, azonban Karras szerint meddő ez a gondolatkísérlet: egyrészt az Úrhoz képest mindenki feminin, hiszen a hívők hozzá képest alárendelt státuszban vannak. Másfelől Dávid aprósága és gyengesége éppenséggel a buzgóságát emelhette ki, amellyel a férfiasága bizonyítása felé tört.⁸ Meglehet, hogy a férfi nyúlként ábrázolása szintűgy ezt húzta alá, valamint, hogy a virtus alatt nem kizárólag a testi, hanem a lelki erő is értendő, vagyis a férfiaság egyúttal belső kvalitás is. Így akinek erős a hite, ugyancsak férfias, és testileg gyengéneként is győzelmet arathat, akár még egy szörnyeteg felett is.

Karras szerint nem mellékes, hogy Góliátot mikor tüntetik fel a források csak egy magas férfiként, és mikor vonják kétségbe azt is, hogy ember volt, ugyanis ez befolyásolja Dávid tettének értékelését. A héber szöveg Góliátot *ish habenajim*nak (ישׁ מַיִמִּים) nevezi, amelyet bajnoknak érdemes fordítani. Azonban Szent Jeromos (347–419/420) a *vir spurius* fordítást preferálta, amely sokkal inkább fattyút jelent. Többek közt ez gerjesztette azt a kora középkori hullámot, amely nyomán a korábban emberi Góliát képe olykor szörnyeteggé és óriássá torzult. Habár a szerzők egy része a filiszteus származását csak balkézről születtként tüntette fel, mások úgy magyarázták a fattyúságot, mintha Góliát nemzésében részt vett volna egy nem emberi lény is. Góliát a kora középkorban jelképezhette a pogányságot is, így például a frankok szemszögéből a különböző másságok egészen érdekesen

⁸ A férfiaság bizonyításának egyik eszköze a házasság volt. Monteil-i Adhemar (1055–1098) az első kereszteshadjárat során tartott prédikációjában úgy fogalmazott: a keresztetek küzdelme nagyszerűbb, mint Dávidé, aki azért ölte meg az óriást, mert Saul neki ígerte a lányát. Hiszen amíg a paritytyából világi javakért röpült a kő, addig a keresztetek égi jussért küzdenek. A házasság esélyét mint motivációt szintűgy kidomborították a késő középkori népnyelvű átiratok.

kapcsolódhattak össze. Dávid mint a törzsek egyesítője ugyancsak összeolvasásra került a korabeli politikai helyzettel.⁹

Amíg a tapasztalatlan Dávidot először Isten közbelépése segíti meg, királyként már hadjáratok sorozatos levezénylésével szerez jártasságot. A királyi maszkulinizáció kitértetett részét képezték a sikeres hadjáratok, főképp az elsőként levezényelték, amelyeket a késő középkor időszakában próbaként fogtak fel; ezt vizsgálta többek között Katherine J. Lewis is.¹⁰ Emellett a Kilenc Hős (három ókori, három ószövetségi és három középkori személy), akiket gyakran együtt ábrázoltak, nem feltétlen katonák, hanem inkább parancsnokok voltak. Közéjük tartozott Dávid is, aki a sikeres hadvezérek példaadója lett, habár kezeihez túl sok vér tapadt, ezért a jeruzsálemi templom felépítését megtagadta tőle az Úr.¹¹

A második fejezet a barátság témáját járja körül, főként Dávid és Jonatán kapcsolatán keresztül. Beda Venerabilis (672/673–735) allegorizálta a történetet, amelyben Dávidot Krisztusnak, Jonatánt pedig az egyháznak feleltette meg. Ezentúl az is felvetődött, hogy a két férfi úgy szerette egymást, ahogyan az emberiségnek kellene a Teremtője felé fordulnia. Bahja ibn Pakuda (1050–1120) pont ezt az értelmezést kínálta fel *A szív kötelességében*, mely 1080-ban arabul íródott, később pedig héberre is lefordították. A 12. századi *Glossa Ordinaria*, az exegéták által sokat forgatott kommentárgyűjtemény szerint a két barát tényleg úgy viszonyult egymáshoz, mint hasonló a hasonlóhoz: erényes férfiként egymásban az erényességet szerették, de Isten törvényei szerint. Azonban a szerzők nem kizárólag vallásos szempontból értelmezték a történetet, a 13–14. században a két férfi közötti szoros köteléket például vazallusi viszonyként tüntették fel a világi átiratok.

A barátságot allegorikusan megfeleltették a zsidóság és a kereszténység kapcsolatának is. Angelome de Luxeuil (780–855) a 9. században úgy magyarázta Jonatán felajánlását (ruha, kard, íj, öv), mint a judaizmus ajándékait, amelyek a kereszténységet gazdagították. A *Glossa Ordinaria* is a zsidókkal azonosítja Jonatánt, akik készek a kereszténység felé fordulni, míg Dávid a helyükre lépő „új izraelitákat”, vagyis a keresztényeket személyesíti meg. Jonatán ajándékai is azt fejezik ki, ahogyan a megtérő zsidók elhagynak mindent, hogy Krisztust kövessék.

A zsidó kommentátorok általában kiemelték, hogy az, ahogyan a két férfi egymáshoz viszonyult, „túlszárnyalta a nők szeretetét”. A szerző szerint hibás a feltételezés, hogy ez azt jelentené, hogy bármelyikük nőies lenne, épp ellenkezőleg. A héber szövegmagyarázatok java arra koncentrálnak, hogy a férfiak szeretetét az tette igazán tisztává, hogy nem kötődött hozzá a szexualitás, mint a férfi-nő kapcsolatok esetében. Például Dávid fia, Ámnón a „rossz szeretet” gyakorlója, mivel megerőszakolja féltestvérét, Támárt, akiért Absalom, Dávid másik fia áll bosszút. Tehát a testi vágy összefügg a későbbi erőszakos tettekkel is. Ezzel szemben Dávid és Jonatán „jó szeretet” érez egymás iránt, amely mentes a szexualitástól. A *Vulgata* mindezt „anyai szeretetként” írja le, a szülő szerepébe helyezve Dávidot.

⁹ FÁBIÁN, 2019. 20.

¹⁰ LEWIS, 2013.

¹¹ Érdekes, hogy Fábíán Laura szerint amíg IX. (Szent) Lajos (1214–1270) fogságba nem esett a Szentföldön, addig közelebb állt hozzá a hadvezérként sikeres Dávid, viszont a francia uralgódi szabadulása után elmozdult József felé. Ezzel együtt az is igaz, hogy IX. (Szent) Lajos több példaképet is magáénak vallott, például Jósiaát. (FÁBIÁN, 2019. 39.)

Gersonidész (1288–1344) szerint, amikor a Jonatán elestéről értesülő Dávid kijelenti, hogy Jonatán iránta érzett szeretete nőket felülmúló volt, az összehasonlítás úgy is értelmezhető, hogy egy nő annak ellenére is megértő, hogy férje bántalmazza. Az ószövetségi kapcsolatban az feleltethető meg az abúzusnak, hogy Jonatán, habár Saul király legidősebb fia, átengedte az öröklés jogát Dávidnak. Azonban a szövegmagyarázat itt is azt emelte ki, hogy Jonatán szeretete erősebb a bántalmazott nőénél, nem pedig azzal egyenértékű. Abraham Saba (1440–1508) rabbi a 15. században jegyezte meg, hogy a férfi az oka annak, hogy a nőnek szülei fájdalmai vannak, de a folyamat végén egy gyermek a jutalma, amíg Jonatán semmit sem kapott, csak a trónt vették el tőle, ezért sokkal odaadóbb volt, mint egy nő.

Számos középkori miniatúra maradt fenn, amelyen Dávid és Jonatán átölelik egymást. Karras szerint a kompozíció nem erotikus, azonban feltűnően sok szövegmagyarázat fordít arra figyelmet, hogy kizárja a férfiszerelem lehetőségét. Például Alain de Lille (1128–1202/1203), habár kiemelte, hogy Dávid szeretete Jonatán iránt túlszárnyalta a nőkét, azonban hozzátette, hogy ez „természetes hajlam” (*affectio naturalis*), melyet nem a vágyakozás (*cupiditas*) serkentett. Karras megemlíti, hogy Alain de Lille *A természet panaszaiban* arról írt, hogy a férfiszerelem természetellenes, mivel nem az utódnemzés, hanem az élvezet a célja. Dávid nemcsak jobban szereti Jonatánt, mint a nő az uralkodót, hanem a kapcsolat mentes a szexualitástól. A forrás elemzője szerint Alain de Lille ezzel azt szerette volna bizonyítani, hogy Dávid a „jó szeretet” gyakorlója.

Viszont Karras szerint nem kizárható, hogy a két férfi története, mint kulturálisan hozzáférhető jelkép, nemcsak a barátságot, hanem a férfiszerelemet is kifejezhette. Csak épp egyértelműen erre utaló forrás nem maradt fenn. Habár a szerző a nyulat ábrázoló miniatúra kapcsán megkockáztatja, hogy az állat rejtett utalásnak tekinthető az egynemű szerelemre, azonban érvelés hiányában a hipotézis nem túl meggyőző, és inkább a kép túlértelmezésének hat. Emellett a miniatúra melletti szöveg tartalmi szempontból nem kapcsolódik sem Dávid és Góliát küzdelméhez, sem pedig Dávid és Jonatán barátságához, amely a feltételezést ugyancsak gyengíti. Ellenben Karras helyesen int óvatosságra: amikor egy forrásból kirajzolódik egy férfieszmény, még egyáltalán nem biztos, hogy az a szerzőn túl a többi kortársra is gond nélkül kiterjeszhető.

A következő fejezet a paráznaságra összpontosít. Mivel Dávidot szexuális vágyai kormányozzák, uralkodói hibákat követ el. A keresztény gondolkodásban gyakori, hogy a paráznaság más vétkek szálláscsinálója. Dávid éppenséggel Betsabé megkínása miatt dönti el, hogy megöleti a nő férjét, Uriást. Nátán próféta ezért jövendöl neki olyan tragédiákat, amelyek családtagjai halálába torkollanak. Így a paráznaság nem önmagában álló vétek, hanem elsőként a többi felé dőlő dominó.

Nátán fellépése után Dávid nyilvános bűnbánatot is tart, böjtöl és megtépi ruháit. Szent Ambrus (339–397) szerint „Dávid vétkezett, ahogy a királyok szoktak, de ő sírt és vezekelt, ahogy a királyok nem szoktak”. Szent Ágoston (354–430) pedig úgy érvelt, hogy „sokan szeretnének úgy elbukni, mint Dávid, de kevesen kívánnak úgy talpra állni, mint Dávid”, aki az utóbbira, és nem az előbbire példa. Ambrus és Ágoston kijelentése egyaránt beválogatásra került a *Glossa Ordinariába*. Emellett Cassiodorus (487–583) azt sugalmazta, hogyha egy király képes a bűnbánatra, akkor erre minden

hívőnek képesnek kell lennie. Petrus Lombardus (1100–1160) úgy érvelt, hogyha egy házasságtörő és gyilkos a kegyelemnek köszönhetően tanító és próféta lehet, akkor senkinek sem szabad haboznia, hogy bűnbánatot tartson. Admonti Gottfried (1100–1165) szerint Dávid olyan gyenge volt, mint egy fűszál, amikor bűneit elkövette, de amikor bűnbánatot tartott, és megvonta magától a vizet és az élelmet, olyan erős lett, mint egy fa. Amikor Becket Tamás (1118–1170) szembekerült II. Henrikkel (1133–1189), akkor a canterburyi érsek Nátán szerepébe helyezkedve igyekezett bűnei megvallására felszólítani az analógiában Dávidnak megfelelő tethető angol királyt.

A Bibliában többször előfordul, hogy az egymással szembeszálló vezérek elröbolják és magukévá teszik a másik férfi ágyasait, hogy ezzel erejüket demonstrálják. Nincs ez másképp, amikor Saulét felváltja Dávid uralma, vagy amikor Absalom fellázad apja ellen. Utóbbi tett kapcsán az exegéták felvetették, hogy az ágyasok a Krisztustól elforduló zsidókat jelképezik. Továbbá a keresztények kidolgozták a házasságtörés üdvtörténeti olvasatát is, miszerint Dávidhoz, mint Krisztushoz odafordul Betsabé, vagyis az egyház, aki korábban Uriás, az ördög markában volt. Betsabé épp fürdik, amikor Dávid megpillantja, vagyis az egyház épp megtisztul az ördögi frigy után. Petrus Riga (1140–1209) költeményében Betsabé ruhái a zsidók törvényét jelképezik, meztelensége pedig a tisztaságot, mely a törvények felfüggesztését jelenti. Ezután kívánja meg Dávid, hogy úgy vegye el Úriástól a feleségét, ahogyan Krisztus a törvényt a zsidóktól.

Dávid maskulinitása paradox módon egyesít két elemet magában: habár királyként felróható neki, amiért testi vágyainak enged, közben eléggé hatalmas ahhoz, hogy cselekedjen. A szerzetesi maskulinitás szerint nem azok az igazán erősek, akik nem érznek kísértést, hanem akik képesek azokat legyőzni. Azonban a királyok potenciája más elbírlás alá esett: egyrészt a nemzőképességükről tanúbizonyosságot kellett tenniük, másrészt a többi férfi asszonyának elvétele kifejezhette az uralmat, amelyet a többi férfi felett gyakoroltak. Karras felhívja rá a figyelmet, hogy a krónikások, ha megemléstették az uralkodók szexualitását, hogy kritizálják őket, akkor a királyok vélt vagy valós impotenciájára összpontosítottak, nem pedig a kicsapongásaikra.

A 9. századi *Tafsīr al-Ṭabarī* szerint Dávid azt kéri Istentől, hogy tegye őt próbára, ezért a Sátán egy aranylő tollú galamb alakjában látogatja meg, amelyet a király üldözöbe vesz, hogy a madár akkor illanjon el, amikor már a fürdőző Betsabé elé vezet. Miután Uriás meghal, és a nő Dávid férje lesz, a házasságtörőt angyalok fogják perbe. Az uralkodó ráébred, hogy elbukott a próbán. Később ezért vezekel. Más értelmezések szerint nem Dávid kérte, hogy próbára tegyék, hanem Isten kezdeményezte azt.

Mindenképp érdemes kitérni Betsabé alakjára, amely a 14. századtól kezdve befeketedik. Már a *Sir Gawain és a zöld lovag* című költemény is a férfiakat becsapó nők közé sorolja őt, aki rászedte Dávidot, ahogyan más nők Sámson és Salamont tévesztették meg. A 15–16. században több értekezés újfent Betsabét teszi felelőssé a férje haláláért, mivel nem volt elég elővigyázatos, és nyilvánosan fürdőzött. Holott a korábbi szövegekben még Dávid a cselekvő fél, a későbbiekben a férfi inkább a csábítóvá maskírozott asszony „áldozata” lesz.

Érdemes megemlíteni, hogy a kötet szerzője vitában áll Christopher Fletcherrel. Utóbbi szerző úgy véli, hogy a középkori maszkulinitás nem foglalta magában a szexualitást,¹² ellenben Karras szerint a nemi élet esetében a távollét és a részvétel kihangsúlyozása éppúgy annak a jele, hogy a középkori maszkulinitásból nem zárható ki a szexualitás. A harmadik fejezet épp ezért egy olyan érvelésként is olvasható, amellyel Karras igazolni szándékozik feltevését. Mégpedig úgy vélem, hogy meggyőzően, a források impozáns sokaságát felvonultatva teszi ezt.

A negyedik fejezet az ihletett alkotó példája felől közelít Dávidhoz. Habár a Biblia erre nem utal, a zsoltárok szerzőségét mégis Dávidnak tulajdonították a középkorban. A férfi hárfáját megfeleltették a keresztnak. Emellett Krisztust jelképesen hangszernek tekintették, akit úgy szögeltek a kereszthez, ahogyan a hárfának feszítik meg a húrjait, hogy megszólaljon. Alexandriai Kelemen (150–215/220) azért kritizálta a görögöket, mert a zenéjükkel megbűvölték a szörnyetegeket, ezzel Orfeusz történetére utalt, ellenben Krisztus megszelídítette azokat a férfiakat, akik korábban szörnyek képében éltek. Dávidról is említést tett, aki hárfájátékával arra buzdított mindenkit, hogy a bálványok helyett forduljon az igazság felé.

Az uralkodó zenéje a mennyei harmóniákat, nem pedig a bűnre ingerlő világi dallamokat képviselte. A rabbinikus *Brácho*t traktátus szerint Dávid az esti imához használta a hárfáját, ugyanis az ágya felett függött a hangszer, és amikor szellő futott végig rajta, megszólaltak a húrok, jelezve Dávidnak: ideje felkelni.

A szerző sokat foglalkozik a kérdéssel, hogy vajon Dávid hárfájátéka nőiesnek számított-e. Ismert jelenet, amikor Dávid azért zenél a gonosz szellemek háborgatta Saulnak, hogy megnyugodjon. Karras szerint a kora középkorban nem tekinthető nőiesnek, ahogyan az ifjú Dávid szórakoztatja a királyt. Sőt, még a kelta kultúrkörből ismert harcos bárd alakjával is összekapcsolódhatott Dávidé. Az érett és a késő középkorból fennmaradt képi hagyaték pedig túlságosan nem hangsúlyozza ki, hogy Dávid alárendelt pozícióban lenne Saulhoz képest. Karras rámutat arra, hogy a 13–14. századi francia lírában megkülönböztették az előadókat azoktól, akik szerzők is egyben. Például a jokulátorokat elhatárolták a költőktől. Dávid esetében szintúgy összekapcsolódhatott a zsoltárok szerzősége és a szöveg hárfás kísérete. Mivel a szerzőség inkább férfias attribútumnak számított a középkor folyamán, ezért nem valószínű, hogy nőiesnek tartották a király hárfájátékát.

Dávid tánca kapcsán inkább vethető fel annak feminin mivolta. Azonban az Úr előtt lejt a táncot, és ahogyan arra Karras is felhívja a figyelmet, az Úrhoz képest minden hívő metaforikusan nőies. Ugyanis a férfiasság dominanciát, ezzel szemben a nőiesség alávetettséget fejezett ki. Azonban az Úrhoz képest senki nincs domináns pozícióban. Érdemes megemlíteni, hogy a táncot egy nő gúnyolja ki, mégpedig Saul lánya, Mikál. A *Glossa Ordinari*ába bekerült Nagy Szent Gergely (540 k.–604) kijelentése is, miszerint Dávidot jobban csodálja a tánca, mint a harca miatt, ugyanis a harccal csak az ellenségeit győzte le, de a táncal önmagát az Úr előtt. Vagyis a tánc az alázat erényét fejezi ki, amelyet Mikál félreért, mert királyhoz méltatlan megaláztatásnak véli. Viszont egy magasrangú férfi, amennyiben az Úr előtt alázkozik meg, ezzel nemhogy csökkenti, hanem még növeli is a reputációját. Tehát a metaforikusan feminin tánc végsősoron maszkulin.

¹² FLETCHER, 2011. 57–75; 61–62.

Amikor Clairvaux-i Bernát a kezein járó jokulátorhoz hasonlította magát, mint az Úr előtt megalázkodó szent bolondot, egyúttal Dávidra is utalt, miszerint egy jó előadás elnyeri az Úr tetszését és felbosszantja Mikált. Ezzel az ellenségeit helyezte a bolondon gúnyolódók és Mikál szerepébe. Bernát a megalázottságot így alakította át alázattá.

Az utolsó fejezet a dinasztiaalapítóval foglalkozik. A kora középkortól elterjed a Jessze vesszeje ábrázolás, amely a későbbi király alvó apját szerepelteti, akiből fa sarjad, melyet Krisztus koronáz. Karras rámutat, hogy a chartres-i katedrális festett üvegablakán a vessző nem Jessze hasából vagy épp csípőjéből, de nem is a mellkasából, hanem egyenesen az ágyékából hajt ki. Emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy a vesszőt jelentő *virga* szó a középkori latinban a férfi nemi szervre is használatban volt.

A középkor során számos kísérlet történt arra, hogy Jessze családját nemesinek tüntessék fel, és az is kérdéseket vetett fel, miért pásztorkodik Dávid, ha vérvonala nemesi. Mindenesetre a Merovingokat váltó Karolingok, majd a Karolingok után színre lépő Capetingek egyaránt felhasználták a Sault követő Dávid alakját imázsepítésükben. Mindegyik dinasztíának fontos volt, hogy Dávid azért lépett trónra, mert az Úr kiszemelte rá.

Dávid nemcsak termékeny férfiként, hanem szerető apaként is példakép volt. Habár Absalom fellázad ellene, Dávid megparancsolja a seregeket vezető Joábnak, hogy ne ölje meg fiát. Miután Absalom hajánál fogva fennakad egy fán, Joáb leszúrja. A *Glossa Ordinaria* szerint Absalom a farizeusokat jelképezi, az általa elvesztett ágyasok pedig a megrontott zsidó népet. Az írás Hrabanus Maurust (780–856) is idézi, aki szerint a férfi úgy esik haja miatt csapdába, ahogyan a zsidókat rabul ejti a babona. A 12. században úgy szemlélték Absalomot, mint az önmagát felakasztó Júdást. Ha a krónikások inkább az apával szimpatizáltak egy trónviszály alatt, akkor előszeretettel hasonlították a férfit Dávidhoz, aki annak ellenére, hogy harcol gyermeke ellen, megsiratja őt. Így járt el Helmold (1120–1177) IV. Henrik (1050–1106) német-római császár és fiának konfliktusáról írva. De a II. Henrik angol királyról értekezők is felhasználták Absalom történetét.

Végül a könyv az építkezést tárgyalja, amellyel egy uralkodó kifejezésre juttathatta a hatalom és erőforrások feletti ellenőrzés férfias vonását. A 4. században íródott Jeruzsálemi Talmud szerint Dávidot gúnyolta a népe, amiért nem volt képes felépíteni az Úrnak szánt templomot. Ennek ellenére Dávid nem lett dühös, éppen ellenkezőleg, jónak találta, hogy az emberek az építmény felhúzását kívánják. A 11. század óta ismert *Midrás Tehilim* úgy magyarázza a jelenetet, hogy Isten előre tudta, hogy Izrael később elpártol tőle, ezért le kell rombolnia az építményt. Mivel Dávid túl tökéletes volt, ezért nem építhetett fel egy nem örökké álló templomot. A *Glossa Ordinaria* allegorikusan olvassa a történetet: Dávid uralma a zsidóságot jelképezi, amíg Salamoné a kereszténységet, ezért épülhet fel általa a templom. Suger (1081–1151) apát kijelentette, mennyire hálás, amiért az Úr jóváhagyta, hogy a Saint-Denis apátsági templom építtetője legyen. Habár Suger nem volt harcos, ezáltal túl sok vér ontására sem volt lehetősége, mégis szükségét érezte kihangsúlyozni, hogy megadatott neki az, amely Dávidnak nem. Karras arra mutat rá, hogy Suger számára fontos lehetett, hogy klerikusként alkalmasabb az építésre, mint egy laikus.

Habár a középkor számos Dávidot tartalmaz, mindegyiket érdemes megismerni, ugyanis a nemi szerepekhez kötődő példákon és ellenpéldákon keresztül arra látunk rá, hogyan gondolkodtak világukról a keresztény, zsidó és iszlám hitű emberek. Zárásképpen elmondható, hogy Karras – újfent – remek kritikai érzékkel használja fel elemzési segédeszközként a maskulinitás fogalmát.

Vas Máté

Felhasznált irodalom és rövidítések

BUTLER

2007 BUTLER, Judith: *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford.: BERÁN Eszter – VÁNDOR Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

CONNELL

2012 CONNELL, Raewyn: *Férfiak – Eltűnő szerepek*. Ford.: DUDIK Annamária Éva. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2012.

CSEHY-POLGÁR (SZERK.)

2013 CSEHY Zoltán – POLGÁR Anikó (szerk.): *Illatos kenőcsök háza. A középkori latin költészet gyöngyszemei*. Ford: CSEHY Zoltán – POLGÁR Anikó. Budapest, Kalligram, 2013.

FÁBIÁN

2019 FÁBIÁN Laura: *Salamon – az uralkodói erények mintaképe a 13–14. századi Nyugaton és Közép-Európában*. Disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2019.

FLETCHER

2011 FLETCHER, Christopher: *The Whig Interpretation of Masculinity? Honour and Sexuality in Late Medieval Manhood*. In: *What Is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World*. Eds.: ARNOLD, John H. – BRADY, Sean. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011. 57–75.

KARRAS

2002 KARRAS, Ruth Mazo: *From Boys to Men. Formations of Masculinity in Late Medieval Europe*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2002.

2021 KARRAS, Ruth Mazo: *Thou Art the Man. The Masculinity of David in the Christian and Jewish Middle Ages*. Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 2021.

KLANICZAY

2008 KLANICZAY Gábor: *A királyi bölcsesség ellentmondásos mintaképe – Salamon*. *Aetas*, 23. (2008) 1. sz. 26–27.

LEWIS

2013 LEWIS, Katherine J.: *Kingship and Masculinity in Late Medieval England*. London–New York, NY, Routledge, 2013.

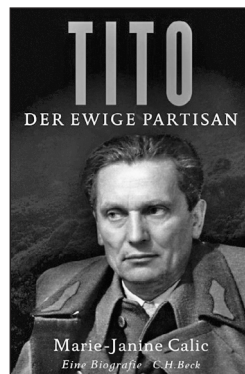
SCOTT

- 2001 SCOTT, Joan Wallach: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. Ford: GRESKOVIUS Endre. In: *Van-e a nőknek történelme?* Szerk.: SCOTT, Joan Wallach. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 126-161.

Az örök partizán útja

Marie-Janine Calic: *Tito. Der ewige Partisan*. München, C. H. Beck, 2020. 442.

Belgrád lakossága hirtelen nem hitt a szemének, amikor egy díszes egyenruhába öltözött férfi sétált végig a szerb főváros fényűző sétálóutcáján. Úgy tűnt, Tito visszatért, és az emberek örömmel látták viszont. Nem sejtették, hogy azon az 1992-es napon Željimir Žilnik szerb filmrendező *Tito po drugi put među srbima* (*Tito másodszor a szerbek között*) című dokumentumfilmjében találták magukat. (384.) Marie-Janine Calic német történész a leírt jelenetben látja visszaköszönni a „titosztalgiát”. A sármos diktátor iránti nosztalgia az elmúlt évtizedekben sem hagyott alább. Ha végigtekintünk az elmúlt években megjelent Délkelet-Európával foglalkozó könyvek listáján, az figyelhető meg, hogy nemcsak a titosztalgia nem ment ki a divatból, hanem hogy a Josip Brozról szóló életrajzok reneszánszukat élik. A horvát apa-fia történészpáros, Slavko és Ivo Goldstein által jegyzett, 2015-ben megjelent *Tito* című életrajzot követte 2018-ban a szlovén Jože Pirjevec *Tito in tovariši* (*Tito és elvtársai*) című műve, majd 2020-ban Marie-Janine Calic *Tito. Der ewige Partisan* (*Tito. Az örök partizán*) című monográfiája.

Marie-Janine Calic a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität professzora, fő kutatási területei közé elsősorban Délkelet-Európa 19–20. századi története tartozik. Calic doktori fokozatát 1992-ben szerezte a müncheni egyetemen, disszertációjában Szerbia társadalomtörténetével foglalkozott. Művei közül fontos kiemelni a 2014-ben megjelent *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (*Jugoszlávia története a 20. században*) című könyvét, amely a müncheni C. H. Beck kiadó *Europäische Geschichte im 20. Jahrhundert* (*20. századi európai történelem*) sorozat keretén belül jelent meg.

Calic a délszláv államról szóló könyve – sok addig megjelent művel ellentétben – a „mesterséges államformáció” premisszát elvetve, a jugoszlavizmus eszmétörténetéből kiindulva írta meg Jugoszlávia történetét. Konklúziójában az állam felbomlását az országban meghúzódó ellentétek tudatos politikai kiaknázásban azonosította. A kötetet új módszertani megközelítése és újra elvégzett alap kutatásai miatt a kritika általánosságban méltatta. A szerző *Südosteuropa. Weltgeschichte einer Region* (*Délkelet-Európa. Egy régió globális története*) című könyve a nemzetközi porondon is széleskörű elismerésre tett szert. A globális történetírás és a *longue durée* módszertanát segítségül hívva, Calic új kontextusba helyezte Délkelet-Európa történetét. Calic, Maria Todorova elméletét követve, a Balkán kifejezést pejoratív értelmezése miatt tudatosan mellőzte. A könyvben a világot átszövő folyamatok és trendek mentén értelmezte újra a régiót, rámutatva a terület történelmi helyére a globális környezetben és cáfolva a „puskaporos hordó” paradigmát.

A szerző frissen megjelent könyvében arra tesz kísérletet, hogy a regionális és világpolitika ikonikus, egyben megkerülhetetlen alakját új keretben mutassa be. A kötet első mondata tovább árnyalja az alcímet. Tito 1945-ben, miután átvette a hatalmat, arról beszélt, hogy a forradalmároknak nincs életrajzuk, egyedül a forradalom számít. (11.) Calic a bevezetőben tömören áttekinti a mindig megnyerő vezér körül kialakult kultuszt, halálát követően – elsősorban egykori harcostársának, Vladimir Dedijer Tito-könyvének hatásának tulajdoníthatóan – annak jelentésváltozását és a véres diktátor-kép kialakulását. A könyv célja, hogy a politikai propagandák projekcióitól mentesen bemutassa Tito életét, elhelyezve és megértve a második Jugoszlávia atyját a megfelelő idő- és térbeli keretben. (12.) Calic az ideológia által vezérelt értelmezések miatt a forráskritika nélkülözhetetlensége mellett szól, emiatt egyenesen az alap kutatásokhoz tért vissza belgrádi, moszkvai, berlini levéltárakba. Emellett a Titóhoz közel állók, mint például Vladimir Dedijer, vagy politikai döntéshozók, mint például Willy Brandt személyes hagyatékába is betekintést nyert.

Calic, ahogy előző könyveiben is, úgy tartalmilag, mint módszertanilag új megközelítésbe helyezi az általa kutatott témát. Saját bevallása szerint nagyon is tisztában van az életrajzírás buktatóival. A bevezető végén megkockáztatja a kérdést: lehet-e még ma egyáltalán Titóról beszélni, hiszen emlegetése is valahol a személy apologetikáját jelenti. (13.) Calic végül kitart a Tito-megnevezés mellett, mivel ezt tartja a köznyelvi szóhasználatban meghonosodottnak. A könyv fejezeteiben ettől függetlenül eljátszadzik Josip Broz beceneveivel, álneveivel, ezzel is árnyalva személyéhez kötődő elképzeléseket. A szerző a személy és fejlődésének gyökereihez próbál visszatérni. Ahogy leszögezi: „Tito, mint látni fogjuk, egy sajátos kaliberű politikus volt. Látnok és pragmatista, stratégia és alkotó, egy ember, aki rendkívüli képességekre és – nagyon különleges történelmi körülmények között – példa nélküli karrierre tett szert. Am mindenekelőtt egy ember volt, aki úgy jóra, mint rosszra képes volt.” (13.)

Calic az embert akarja látni és megérteni, emiatt Tito akkor is a kötet középpontjába kerül, még ha a források alapján – a szerző szerint – sokszor nem is volt ott. (12.) A könyv bevezetőjéből kirajzolódik Calic újító hozzáállása: nem a hagyományos ok-okozati összefüggéseket keresi, hanem a cselekvő személyt helyezi a könyv középpontjába, annak minden előnyével és hátrányával. Így kapnak fontos szerepet a fiatal Joža – ahogy a családban nevezték – korai éveit formáló szülei, a kumorveci pap és a sisaki lakatosműhelyben megforduló személyek. A szerző természetesen a későbbi meghatározó éveiről, börtönben kötött, életre szóló barátságairól és moszkvai kominternes fázisáról sem feledkezik meg. A könyv fejezeteinek címei Tito életútjának sorsdöntő pillanatait és helyeit, így például születésnapja (*Kumrovec, 1892. május 7.*), az AVNOJ (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije – Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) első ülése (*Bihać, 1942. november 25–27.*), és még sok más nélkülözhetetlen mozzanatot, amely hozzájárulhat az Öreg – ahogy harcostársai szólították – megértéséhez. A könyv nem csak emiatt tűnik ki a hagyományos életrajzok közül; a narratív történetírás módszertanából is merít, erre Tito főszerepbe helyezése, a kötet nyelvezete és a fejezet-címek is rámutatnak.

Calic nem a második Jugoszlávia történetét írja újra Tito életén keresztül. A könyv ismerteti a Monarchia utolsó éveit, ahol Tito a gyerekkorát töltötte, a két

világháború közötti délszláv államot és a második Jugoszláviát is, de a könyvet Josip Broz Titóvá válása foglalkoztatja. E fejlődési folyamat újragondolásában alkot a szerző példakértékűt. Calic korábbi művei bizonyították a szerző átfogó ismereteit a régióról, így említett vállalkozása sokkal izgalmasabb, mint az ország történetét bemutató részletek.

Az első fejezet plasztikus részletesség tárja az olvasó elé a fiatal Jožát és családját. Míg az alkoholizmusra hajlamos, megbízhatatlan apa távol volt, az anya és fia kapcsolata felértékelődött. Elemézve kettőjük kapcsolatát, Calic az örökölt személyiségjegyeket emeli ki, úgymint az „*enyhe távolságtartás, az intelligencia, a gyors felfogás, a rendszeret és a szervezőképesség, az akarat és az akarterő, a büszkeség és a tartás*”. (20.) Emellett megjelenik például a Marija Broztól származott, a fia által kedvelt és megörökölt almásrétes receptje is, amit évtizedekkel később, már Brioni szigetén, Tito személyesen készített el Sophia Lorennek. (313.) A forduló-pontot egyértelműen az oroszországi októberi forradalom jelentette Broz számára, amit testközelből élt meg az Osztrák–Magyar Monarchia hadifogságba került katonájaként. Broz hazatérése után folytatta mozgalmi munkáját a betiltott kommunista pártban. Az 1920-as években már zágrábi szakszervezeti funkcionáriusként, hivatalos forradalmárként igazgatta a párt helyi sejtjeit. A személyiségformáló élményei, a mindent felforgató oroszországi forradalom után, a lepoglavai börtön-éveihez köthetők. A forradalmár Broz a lepoglavai börtönben – ahol évtizedekkel később Tito parancsára raboskodott az usztasa kollaborációval vádolt Alojzije Stepinac bíboros – életre szóló barátságokra tett szert, és kommunista képzéseket szervezett. Brozból sosem lett nagy teoretikus, viszont, mint példaképe, Lenin, ő is azt az álláspontot vallotta, hogy a forradalomra nem szabad várni, a forradalomhoz meg kell teremteni a pillanatot. (50.) A börtönben kiolvasta a szocialista szakirodalom fontos műveit, különösen Marx és Bebel nyugőzte le. (68.) Szabadulása után a kommunista forradalom őshazájában találta magát mint a Komintern funkcionáriusa. Ekkortól kezdte el tudatosan használni a Tito álnevet. 1937-től a moszkvai Hotel Luxban töltött éveiben elsősorban a pártmunka fortélyait sajátította el a gerilla- és az utcai harc titkai mellett. Mindeközben a jugoszláv párt ideológiai törésvonalak mentén romokban hevert. Moszkva, lengyel mintára, a párt végleges felszámolását tervezte. Az oroszországi nagy tisztogatások alatt értékelődött fel Tito „*nem hagyományos bürokrata*” (75.) személye, aki – Calic szerint – pontosan megértette a Sztálinhoz való hűség nélkülözhetlenségét, a pártegység és -fegyelem elengedhetlenségét. (79–80.)

Tito példa nélküli sikert ért el az ország többnyire önerőből való felszabadításával. Kifejezetten érdekes az a Calic által felvázolt szál, amely a Tito–Sztálin kapcsolat megromlását a háborúra vezeti vissza. Az elmaradó szovjet támogatás Tito bizalmatlanságát, sértődöttségét és haragját váltotta ki, amely 1948-ban a Balkán Szövetségről szóló tervek miatt eszkalálódott. Tito ekkor kezdte meg a saját útjának keresését, amely egyben a születő ország útját is jelentette. Calic fontos tanulságot von le Tito és Sztálin viszonyából. Tito, Sztálinnal ellentétben diktatórikus, irányításmániás hajlamait a háború végére részben megtanulta kezelni, és előtte Moszkvában az önkritika fontosságát is elsajátította. (135–137.) Tito számára a szakítás Sztálinnal nem stratégiai lépés volt, hanem a túlélés kérdése Calic szerint. (226.) A szerző azt is megjegyzi, hogy Tito ettől függetlenül – a diktátorokhoz

méltatlan – „piszkos munkát”, mindig másokra hagyta, általában a szerteágazó titkosrendőrséget igazgató Aleksandar Rankovića. (146.)

Jugoszlávia 1948 után végérvényesen a saját útját kezdte el járni. Az ország elindult a felzárkózás, a modernizáció útján. A kommunista hatalom és a szabadpiacra alapozó fogyasztói társadalom különleges együttélése valósult meg. Tito finom érzékkel ismerte fel a bipoláris világrendben a két nagyhatalmi szövetség közé szorult állam helyzetét. Ez határozta meg az ország hintapolitikáját. Az el nem kötelezett országok mozgalmának élén betöltött pozíciójával is ezt az álláspontot képviselte. Sajátos külpolitikai értelmezése, miszerint az együttműködésre, a dialógusra és a megértésre kell törekedni a világbéke megőrzésének érdekében, kezdetben cinikus mosolyokat, később elismerő szavakat váltott ki a nagyhatalmak képviselőiből. (356.) Kiemelendő a *Bonn, Düsseldorf und Hamburg, 24–27. Juni 1974* című fejezet, amelyben Calic Tito szerepére mutat rá a német Ostpolitikban.

Calic könyvében kiemelt helyet foglal el a Titóvá válás külső, szemmel látható folyamata. Calic érvelésében Tito kiváló rendezői érzékkel tudta színre vinni önmagát – mint minden autokrata. Parádés ruhái, luxusra való hajlama a vezér és király után sóvárgó nemzet vágyait elégítették ki. (266.) Tito mégsem volt a hagyományos arisztokrata, hanem a parasztfiú volt a szomszédból, aki tehetségének és akaratának köszönhetően a világpolitika nagyja lett. (277.) Ez pedig sok ember rajongását és elismerését váltotta ki. Tito az örök forradalmár maradt, akinek életét a folyamatos forradalom határozta meg, az új kihívások megoldása. Calic erre példaként Tito vélekedését a demokráciáról – amelyre szerinte a délszláv népek még nem álltak készen –, a fokozatos pluralizmus megengedését és a különböző „méregfogak” kihúzását – mint az 1968-as belgrádi diáktüntetések megoldását – hozza. A Tito által kijelölt „*Testvériség, egység*” forradalmi kurzus viszont halála után nem tudott megmaradni, hiszen sem személye, sem a párt, sem a hadsereg – a forradalmi partizánmítosz három dogmatikus eleme – nem tudta egyben tartani az országot. Tizenkét évvel Tito halála után életműve és hagyatéka, a második Jugoszlávia véres polgárháborúba merült alá.

A kötet kiváló elemzései mellett érdemes azonban néhány hiányosságra is felhívni a figyelmet. A legszembetűnőbb, hogy a könyv nyelvezete már-már kalandregényeket idéz. Tito élete bővelkedett kalandokban, ám Calic némelyik fejezetben a narratív történetírás jól ismert hibáit követi el. A II. világháborúról szóló részeknél a szerző egyértelműen túl közel kerül a „főhőshez”, csodálva követi végig a partizánok menekülését a hercegovinai és montenegrói hegyekben. Ez a csodálat Tito felé – az el nem kötelezett országok vezetőjeként – nagypolitikai tárgyalások bemutatása alatt is feltűnik. Tito pozitívnak mondható tulajdonságai kifejezetten előtérbe kerülnek, hiúságának, becsvágyának, kisebbségi komplexusának felismerése pedig teljesen az olvasóra van bízva. Calic nem vitatja Tito véreskezű múltját, amit a háború alatt az általa meghatározott „nép ellenségei” ellen utasítására elkövettek, ám érzékenysége az ország területén élő nemzetiségek iránt vitatható. (190–191.) A vajdasági németek ellen elkövetett atrocitásokat megemlíti, de a többi nemzetiség ellen elkövetett bűntettekről felületesen, vagy egyáltalán nem ír. A szerző meglehetősen részletesen tárgyalja a horvát pártelit nacionalista elhajlását és a MASPOK (Masovni Pokret, Tömegmozgalom) létrejöttét, de aránytalanul

keveset ír az államigazgatásban Aleksandar Ranković irányítása alatt álló centralista, szerb hegemóniát propagáló csoportról.

A *Tito. Der ewige Partisan*, amely a kiadó *Diktatoren des 20. Jahrhunderts (A 20. század diktátorai)* sorozatában jelent meg, olvasható érdekes kísérletként, friss feldolgozásként és tudományos igényű *Bildungsroman*ként is. Calic új könyve széleskörű betekintést nyújt a színpalak mögé, részletesen végigkövethető benne Tito fejlődése, tetteinek motivációi és ezáltal közelebb kerülhetünk személye megértéséhez. Calic módszerei frissítően hatnak a hagyományos életrajzok mellett. A narratív történetírás irányában tett próbálkozásai is, a fentiekben megfogalmazott kritikai észrevételek szem előtt tartásával, jelentős részben sikereseknek tekinthetők, ennek köszönhetően pedig mind az érdeklődő olvasók, mind a kutatók számára egyaránt hasznos lehet az olvasmányos életrajz.

Molnár Csongor

Közép-Európa (túl)élni tanít

Milan Kundera: *Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája*. Budapest, Európa Kiadó, 2022. 106.

Mit üzenhetnek a mának egy cseh emigráns író félévszázados gondolatai? – merül fel a kérdés a most megjelent, ismerősen csengő címet viselő Kundera-kötet divatos, nagyon is mai külsejét szemlélve. Mi lehet az aktualitása? Aktualitásnak ugyanis kell lennie. Ok nélkül csak nem adnak ki 2021-ben francia, 2022-ben olasz és magyar, 2023-ban pedig angol nyelven is egy Pierre Nora és Jacques Rupnik előszavával csinosított Kundera-válogatást.¹ Egy biztos, a könyv célja fény gyújtása. A kérdés csak az, milyen fényé. A globalizáció rettentő tengerén hánykolódó hajótörött reménykedve kilőtt szikrázó jelzőrakétája lenne, vagy meggyújtott örökmécs világa? Előbbi megmentésre váró áldozatot sejtet, utóbbi az áldozathozatal fontosságára való örökös emlékezésre int. Az egyik áldozat a történelmi folyamatokat elszenvedő, a másik viszont a cselekvő ember sajátja. A kettő közti különbség – amellet, hogy hatalmas – olyan dilemma, melyet az itt tárgyalt kötet is felébreszt az olvasóban, és amely a ma érvényes külső mellé megadja a ma érvényes belső tartalmat.

Az *elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című válogatáskötetben megtalálhatjuk Milan Kunderának az 1967-es csehszlovák írókongresszuson elhangzott *Az irodalom és a kis nemzetek* című beszédét, melyhez most Jacques Rupnik írt bevezetőt, az 1983-ban a *Débat* hasábjain megjelent címadó esszéjét,² melyet Pierre Nora vezet fel, valamint *A függönyből*, az *Elárult testamentumokból* és *A regény művészetéből* egy-egy részletet. Utóbbi három részlet olyan kérdéseket taglal, mint a rokonszenv mibenléte, a kultúra identitásörző jelentősége, a lét különféle aspektusainak elérhetősége, vagy éppen a lehetséges elképzelések sokfélesége, illetve a képzelet határtalansága és határtalan sokszínűsége.

Ahogy bevezetőjében írja Rupnik: „Az írókongresszusok között akadnak olyanok, amelyek fontosabbak vagy legalábbis emlékezetesebbek, mint a pártkongresszusok.” (7.) Ezek a fontosabb írókongresszusok ugyanis olykor előrejelezték a hatalom és a társadalom viszonyában megindult változást. Nem mellesleg olyan beszédeknek is teret adtak, melyek időnként még a Nyugatra is képesek voltak hatást gyakorolni: ilyen volt Szolzsenyicinnek a Szovjet Írószövetség IV. kongresszusán a cenzúra ellen intézett nyílt levele. Az 1967-es csehszlovák írókongresszus, illetve Kundera ott elhangzott beszéde azonban már kevésbé ismert, írja Rupnik. A beszéd végső

¹ KUNDERA, 2021; KUNDERA, 2022; KUNDERA, 2023.

² KUNDERA, 1983.

soron ugyanarról szól, mint a Közép-Európa Nyugathoz való tartozása mellett érvelő jól ismert esszé: a kultúra halálosan komolyan vett létfenntartó funkciójáról a Kelet és a Nyugat közé szorult Közép-Európában.³ Beszédében ugyanis amellet érvel Kundera, hogy a csehek számára – de ez talán a régió minden népére egyaránt érvényes – korántsem volt „magától értetődő” a nemzeti létezés, sőt legjellegzetesebb vonásuk sokkal inkább a „nem-magától értetődés” volt: örökös, de legalábbis évszázados dilemma a világnak ezen a részén, hogy a kis nemzetek feloldódnak-e egy nagyobb, készebb, fejlettebb kultúrában, vagy minden erejüket megfeszítve küzdenek saját kultúrájuk kialakításáért és fenntartásáért. Előbbi a passzív, a történések folyását elszenvedő, vagyis áldozattá váló ember jellegzetes tulajdonsága, utóbbi viszont az aktív, cselekvő, vagyis a céljáért áldozatot hozni képes ember ismérve.

Közép-Európában rendszerint képesek voltak a cselekvést választani, nem úgy kötötték magukat Európához és a Nyugathoz, hogy feloldódtak a német kultúrában, hanem időről időre felzárkóztatták saját nyelvüket, irodalmukat, kultúrájukat. Ahogy Kundera írja: a csehek, akiknek nemzeti létezését „éber és alvó időszakok” tagolták, „kénytelenek voltak a saját erejükből alkalmazkodni az európai kultúra kereteihez, ismét elsajátítani és újraépíteni azokat”. (21.) Míg azonban a cseh író ezt a folyamatot a nemzeti létezésért folytatott alkotói vállalkozásként, küzdelemként értelmezi, addig a bolgár kultúrakutató, Alekszandar Kjoszev ezt a kötelességtudatként jelentkező folytonos felzárkózási vágyat, és az abból adódó, a centrum (London és Párizs) normáihoz való traumatikus igazodási folyamatot az „öngyarmatosítás” jelenségeként magyarázza.⁴ Kjoszev alapvetően bolgár példákra épülő öngyarmatosítása azonban Kundera szemüvegén keresztül nézve érthetetlen, ahogy Bulgáriában is elképzelhetetlen mindaz, ami Közép-Európában elképzelhető, mert, mint írja, „Bulgária az ortodox vallás okán a kezdetektől fogva annak a keleti civilizációnak a része, amelynek az első hittérítői is bolgárok voltak.” (49.) Ezért is érzekelte úgy Kundera, amikor a Varsói Szerződés öt tagállama 1968-ban megszállta Csehszlovákiát, hogy „[a]z oroszok, a bolgárok és a keletnémetek⁵ félelmetesek voltak és félelmet is keltettek, a lengyelek és a magyarok [...] mindent megtettek annak érdekében, hogy kifejezésre juttassák a megszállással való egyet nem értésüket, és gyakorlatilag elszabotálták azt”. (48.)

A tömegjelenséggé váló turizmus, mondta 1967-es beszédében Kundera, a nemzetköziesedő élet és a nagy világnyelvek egyre nagyobb térhódításával „szüntelenül integrálódó világ a jövőben kíméletlenül és tökéletesen jogosan várja el tőlünk, hogy igazoljuk a nemzetként való létezésünket”.⁶ (24–25.) Kundera szerint ennek a létezésnek

³ Erről olvashatunk Franz Kafka 1911. december 25-i naplóbejegyzésében is, legalábbis ami a kis nemzetek irodalmát illeti: KAFKA, 2008. 238–242.

⁴ KIOSSEV, 2017; KÁLLAY-NAGY, 2020. 6.

⁵ A keletnémeteket Kundera nyilvánvalóan nem sorolja az ortodox civilizáció hordozói közé, sokkal inkább azt akarja érzékeltetni, hogy az 1968-as eseményekre adott egyes reakciók kirajzolták a Közép-Európának tekintett régió határait, melyek közé a térség népeitől eltérő, sajátos helyzetben lévő németek nem férhettek be.

⁶ Ahogy a francia filológus-történész szinte már közhellyé vált gondolatai is hangzanak: „Egy nemzet léte [...] mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igénylése.” Létezése pedig csakis addig lehet legitim, amíg a közösség tagjai a közösség javára hozott áldozataikkal képesek bizonyítani erejüket és a fennmaradásra irányuló akaratukat. (RENAN, 1995. 186–187.)

azonban csak akkor van jogosultsága, ha ezek a kis nemzetek képesek nemzeti kultúrájuk sajátosságait az egyetemesség szintjére emelni, ha képesek hozzáadni valamit az európai értékekhez. A cseh és a közép-európai sors hányattatottsága azonban nagyon is lehetővé teszi azt, hogy „lényegesebb kérdéseket tegyünk fel, hogy gazdagabb, mélyebb értelmű mítoszokat teremtsünk, mint azok, akik nem ezt az utat járták végig”. (34.)

A franciául *Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale* címet viselő 1983-as jól ismert esszé Kelet-Európában hatalmas visszhangot keltett, nyugaton pedig hozzájárult ahhoz, hogy Közép-Európa idővel visszakerülhessen a Nyugat mentális térképére. Másként fogalmazva: mítoszt teremtett. Magyar nyelven először a *Hírmondó* szamizdat folyóirat 1984. évi 6. számában jelent meg,⁷ *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* címmel, majd a rendszerváltás után, 1991-ben a *Hétvilág* harmadik számában, ekkor Illényi Balázs fordításában és mint a *Nyugat túsul ejtett része avagy Közép-Európa tragédiája*. 2022-ben, talán az eddig legtalálhatóbb és legpontosabb címmel (*Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája*) Bíró Péter fordította újra azt az esszét, amely arról az élet-halál harcot folytató kulturális egységről szól, amelynek képviselői, mikor úgy hozta a Történelem, képesek voltak életüket is áldozni egy olyan világért, amelyben hittek, amelyhez még kapcsolódtak az évszázadok során kialakult kulturális beidegződéseiken keresztül, ám amelytől elvágtá őket a szovjet tankok formájában életre kelt orosz imperializmus. Oroszországnak az a tradíciója, amely a „lehető legkevesebb különbség a lehető legnagyobb területen” elvére épülő birodalmiság víziója, és amely a „lehető legnagyobb változatosság a lehető legkisebb területen” elvén alapuló Közép-Európában hívók számára értelemszerűen a leghalálosabb fenyegetést jelentette. (54.) Milan Kunderának a jellegzetesen közép-európai „Magyarországért és Európáért halunk meg!” 1956-os rádióüzenettel keretbe foglalt esszéje szerint azonban a kultúra köreinek gyúszége által megindult felkelések és forradalmak,⁸ valamint Közép-Európa legnagyobb tragédiája nem is Oroszország volt, hanem az emlékeikben és vágyaikban „spirituális fogalomként” élő Európa már-nem-létezése: a rádióüzenetet az éterbe küldőnek „[f]ogalma sem volt arról, hogy az a mondat amelyet az ország határain túlra küldött, mennyire elavult, és nincs immár senki, aki megértené”. (92.)

A közép-európai kis nemzetek tragédiája Kundera szerint a globális nagyhatalmak közt őrlődő Európa tragédiáját vetíti előre. A Nyugatét, aki annak idején nemhogy Közép-Európa, hanem saját maga tragédiáját sem vette észre, mert már képtelen volt kulturális képződményként és egységként tekinteni saját magára. Ahogy írta: „Párizsban még művelt társaságban is televíziós műsorokról folyik a szó vacsora közben, nem pedig folyóiratokról, mivel a kultúra már átadta a helyét. Az eltűnése, amit mi Prágában katasztrófának éreztünk és sokként, tragédiaként éltünk meg, Párizsban

⁷ KUNDERA, 1984.

⁸ „A romantikus költőről, Petőfiről elnevezett körben csoportosuló írók indították el az átfogó kritikai gondolkodást Magyarországon, előkészítve ezzel az 1956-os forradalmi eseményeket, és ugyanígy a színház, a film, az irodalom, a filozófia területén hosszú éveken át zajló lázas tevékenység vezetett a szabadeloúv prágai tavasz megszületéséhez, és a lengyel egyetemisták 1968-as lázadását is az robbantotta ki, hogy betiltották a lengyel romantika legnagyobb alakjaként ismert Mickiewicz darabjának bemutatását. Az életnek, a kultúrának, az alkotásnak és a népnek ez a szerencsés összefonódása jellemezte azokat a közép-európai felkeléseket, amelyeknek felemelő szépsége örök élmény marad mindazok számára, akik átélhették őket.” (50–51.)

már olyan hétköznapi, jelentéktelen esemény, hogy szinte fel sem tűnik.” (90.) És most itt állunk, 1989 után újfent beköszöntött a Nyugat világa, Közép-Európa népeinek pedig egy kevésbé direkt, ám talán sokkal fenyegetőbb veszéllyel, a fogyasztói kapitalizmus kulturálatlanságával és a globalizációval kell szembenéznük. A FAANG (Facebook, Apple, Amazon, Netflix, Google) hatalmas óriásaival. Pierre Nora megfogalmazásával élve, „*egyfajta szórakozáslapú, a piachoz és az információk technológiához kötődő kultúra*” kapott mindenek feletti hatalmat. (41.) Ha úgy tesszük, a régiót uraló korábbi diktatúra koncentrált spektákulumában az állam által felkínált jó hivatalos teljessége nem tűrhetett meg semmiféle választási szabadságot, ezért a prágai tavaszt követően – Kundera kifejezésével – *lemészárolta* a cseh kultúrát.⁹ Mára azonban ez a koncentrált és a vele szemben álló, a világ amerikanizálódását kísérő, az új termékek széles skáláját és a szabad választás látszatát felkínáló diffúz spektákulum, utóbbi győzelme, illetve a kettő összeolvadása által átlényegült egy kétarcú, hol egyik, hol másik ábrázatát mutató spektákulummá: a szakadatlan technológiai megújulás, a gazdaság és az állam összefonódása, az általános titkolózás, a szóvá nem tehető hazugság és a jövő és múlt nélküli jelenbeliség által jellemezett integrált spektákulummá.¹⁰ Nyugodtan mondhatjuk: ma már „*nincs semmi, sem a kultúrában, sem a természetben, amit ne alakítottak volna át és szennyeztek volna be a modern ipar módszerei és érdekei*”.¹¹

Ha azonban a Habsburg Birodalom megszűnésével Kundera szerint „*védőbástyáitól*”¹² és Auschwitzcal a „*lelkétől*” is megfosztott, szovjet megszállás alatt lévő Közép-Európa képes volt létezését és létjogosultságát igazolni tragikus és jelentőségteljes felkeléseivel, forradalmaival és művészeti alkotásaival, úgy talán ma is találhat az ember alkalmat a cselekvésre, az alkotásra: saját kultúrájának a globális uniformizálódással szembeni igazolására.

Toth Kelemen

⁹ Vö. DEBORD, 2022. 64–65. tézis.

¹⁰ Guy Debord szerint azért integrált, mert míg korábban a koncentrált spektákulumnak a peremtársadalom nagy része, a diffúz esetében pedig a társadalom kisebbik része kívül esett a hatókörön, addig ma „*a spektákulum besugározza, és így átjárja a teljes valóságot*”. DEBORD, 2022. Kommentárok IV–V. tézis.

¹¹ DEBORD, 2022. Kommentárok IV. tézis.

¹² Egy Kunderához hasonlóan az 1968-as prágai eseményekben szerepet vállalt, majd később emigrált cseh író, a szélsőséges és ironikus megfogalmazásairól elhíresült Benjamin Kuras a *Habsburgok öröksége* című – enyhén ausztrófób és Habsburgellenes, ám az olvasót megnevettetni képes – esszéjében meglehetősen másként értékelte a Habsburg dinasztia közép-európai tevékenységét. Kuras úgy véli, a térség minden bajának okozói a Habsburg „*gigerlik*”, akik nélkül „*Közép-Európa Lipcsetől Minszkig, Danzigtól Kisinyovig és Raguzáig elterülő három szövetséges ország bevehetetlen erődje lett volna. [...] Ausztria nem létezne, és a németek máig is tudósok, költők, filozófusok, zenészek és kabaréénekesek hírében állnának*”, nem lett volna szovjet kommunizmus, sem német nácizmus, sőt „*soha senki se hallott volna Hitler és Eichmann nevű osztrákokról*”. Leginkább azért, állítja Kuras, mert „*[a]mit a posztkommunista pszichológusok Közép-Európa magatartásmintáiban mint »totalitárius betegséget« igyekeznek meghatározni, az tőlük ered*”. KURAS, 2003. 63–65.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***DEBORD**

- 2022 DEBORD, Guy: *A spektakulum társadalma és kommentárok a spektakulum társadalmához.* Budapest, Open Books, 2022.

KAFKA

- 2008 KAFKA, Franz: *Naplók.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2008.

KÁLLAY-NAGY

- 2020 KÁLLAY Eszter – NAGY Kristóf: „A szimbolikus hatalom ereje túléli a valódi hatalom halálát.” Interjú Alekszandar Kjoszevvel. *Sic Itur ad Astra*, (2020) 71. sz. 5–17.

KIOSSEV

- 2017 KIOSSEV, Alexander: Jegyzetek az öngyarmatosító kultúrákról. *A szem*, (2017. január 11.)
<https://aszem.info/2017/01/alexander-kiossev-jegyzetek-az-ongyarmatosito-kulturakrol1/> (Utolsó letöltés – 2022. november 11.)

KUNDERA

- 1983 KUNDERA, Milan: Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale. *Débat*, (1983) 27. sz. 3–23.
- 1984 KUNDERA, Milan: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó*, (1984) 6. sz. 28–41.
- 1991 KUNDERA, Milan: Nyugat túsul ejtett része avagy Közép-Európa tragédiája. *Hétvilág*, (1991) 3. sz. 18–33.
- 2021 KUNDERA, Milan: *Un Occident kidnappé. Ou la tragédie de l'Europe centrale.* Paris, Gallimard, 2021.
- 2022 KUNDERA, Milan: *Un Occidente prigioniero o la tragedia dell'Europa centrale.* Milan, Adelphi, 2022.
- 2023 KUNDERA, Milan: *A Kidnapped West. The Tragedy of Central Europe.* New York, NY, HarperCollins, 2023.

KURAS

- 2003 KURAS, Benjamin: *Van-e élet a Marxon?* Pozsony, Kalligram, 2003.

RENAN

- 1995 RENAN, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus.* Szerk.: BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.

Párhuzamos valóságok?

Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2020. 308.

Meglehetősen fontos kötettel bővült a 20. századi magyar–lengyel kapcsolatokat tárgyaló szakmunkák sora, ugyanis Mitrovits Miklós *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989* című, mára a szakmailag elismert fiatal, illetve középgenerációs történészek fontos műhelyének számító Jaffa Kiadó gondozásában megjelent monográfiája számos szempontból hiánypótló munkának tekinthető. A szerző doktori fokozatát 2009-ben szerezte az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, jelenleg pedig a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének kutatója, illetve a Nemzeti Közszerzői Egyetem Közép-Európa Kutatóintézetének munkatársa. Mitrovits már korábban is írt a két ország kapcsolatairól,¹ és ugyancsak feldolgozta a Szolidaritás és a szovjet külpolitika kapcsolatát a mozgalom legális működésének rövid időszakában.² A magyar–lengyel kapcsolatok bemutatása érdekében végzett tudományos munkájának értékét mi sem bizonyítja jobban, minthogy 2014-ben megkapta a Lengyel Köztársaság Érdemrend Lovagkeresztjét.

A könyv *Párhuzamos valóságok* című, egyfajta történelmi bevezetőként értékelhető első fejezete, mielőtt az események sűrűjébe kalauzolná, először egyértelműen pozicionálja az olvasót: a két ország történetének 1956-tól kezdődő bemutatása rávilágít a lengyel és a magyar ellenzék merőben eltérő lehetőségeire. Miközben Budapesten a levert őszi forradalom sokkja az ellenállásban elfáradt magyar társadalmat a puha diktatúra alkurendszerébe kényszerítette, a lengyel társadalmat nem sikerült depolarizálni, így a párttal szembeni küzdelemben a lengyel értelmiség és munkásság szövetségesre talált egymásban a hetvenes évek végére. Az egyesülést Andrzej Wajda 1977-ben készült (!) *Márványemberének* (*Człowiek z marmuru*) utolsó képkockái által, kontextusában is vizualizálhatjuk. Itt megállva, ide szúrva: a két ország kulturális ellenzéki eredményeivel már a hatvanas évektől kezdve lazított a cenzúra keretein. Gondoljunk csak a mozi képviselőire: magyar részről Jancsó Miklós vagy Kósa Ferenc, lengyel oldalon Krzysztof Kieślowski, illetve Krzysztof Zanussi játék- és dokumentumfilm munkáira.

A bevezetés előrevetíti hát a problémát: a lengyel, illetve magyar ellenzék stratégiájának bemutatása nem csak a megjelenítés problematikájában gyökerezik, mert valójában már az értelmezés és a megközelítés során ellentétekbe ütközünk. Mit

¹ MITROVITS, 2014.

² MITROVITS, 2010.

jelent ez pontosan? Miután a magyar társadalom elfogadta a rajta uralkodó puha diktatúrát, kiterjedt társadalmi bázis hiányában az ellenzéki szerep a hazai értelmiségnek jutott (27.) a napjainkból meghatározott, gyakran skatulyának tűnő ideológiai csoportosítások nélkül (kizárólag „népi”, urbánus vagy „demokratikus”).

A történeti bevezetés után következik az ellenzéki kapcsolatok aprólékos és kronologikus kidolgozása. A kapcsolatfelvétel színhelye természetesen Párizs, az elnyomott közép-európai nemzetek emigránsainak Mekkája. 1976 októberében a magyar, cseh, illetve lengyel emigránsok „a fények városában” szerveztek konferenciát az 1956-os forradalom 20. évfordulója alkalmából. Adam Michnik, a lengyel (egyébként baloldali-liberális) ellenzék fiatalabb generációjának egyik prominens képviselője által a konferencián előadott, majd írásban is megjelent *Új evolucionizmus* című munkája az esemény után a leghivatkozottabb programadó ellenzéki szöveggé vált Közép-Európában. (37.) A magyar társadalommal ellentétben 1956 szelleme és eszméje képes volt példával járni a lengyel ellenzék előtt, majd a magyar forradalom jelentette szellemi táplálék északi barátaink közvetítésével hamarosan vissza is szállt a hazai ellenzék kulcsfiguráira.

Itt érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a kádári Magyarországon a lengyel-barátság tulajdonképpen önmagában egyfajta ellenzéki töltettel párosult. Talán éppen emiatt figyelték meg a fiatal magyar nemzedék autóstoppos lengyel útjait,³ és talán ezért irtózott a két ország pártvezetése még annak a gondolatától is, hogy a Múzeumkertben 1976 novemberében felavatott Wysocki-mellszobor mellett magyar és lengyel katonák közösen tisztelegjenek az 1831. évi novemberi felkelés és az 1848–1849-es szabadságharc hőisének emléke előtt.

Hamarosan megindulhatott a „lengyel járás”, amelynek keretein belül a nyolcvanas évek végéig jószerével a magyar ellenzék színe-java ellátogatott Lengyelországba, hogy eltanulja az „eredményes ellenzékiesség” fortélyait. A Kádár-rendszer ébredező ellenzéke a lengyel „repülő egyetemek” mintájára alakította ki saját fórumait, az úgynevezett „hétfői szabadegyetemeket”, miközben ifj. Rajk László és Demszky Gábor is Varsóban sajátította el a legfontosabb lengyel nyomdai és technikai eljárásokat (ramka technika, szitázás). Az 1981 őszen létrejött első hazai szamizdat lap, a *Beszélő* már teljesen a lengyel konspirációs szabályok szerint készült, és hamarosan megkezdte a nyomtatást a Rajk–Demszky-féle AB Független Kiadó is. Jellemző az itthoni állapotokra, hogy a magyar ellenzék egy része a hatalommal szembeni felesleges provokációnak tartotta a szamizdat-lapok kiadását. A hazai ellenzék a Szolidaritás eszmei lényegének meghatározásában sem tudott megegyezni, nemhogy a saját útjára lépjen, és ezt a külső szemlélők is látták. Hegedűs András 1981. május 11-én tartott vitáján egy lengyel hozzászóló meg is jegyezte, hogy „mi itt Magyarországon túl sokat spekulálunk, és ez nem jó”. (57.)

Mitrovits igencsak élvezhető módon von az elbeszélésbe különböző személyes, esettanulmány-szerű történeteket, melyek olvasmányossá teszik a munkát, de nem mennek a tudományos nyelvezet rovására. Az efféle történetek közül kiemelkedik az úgynevezett „Magyar-ügy”, amikor is Magyar Bálint a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdaságtudató Intézetének tudományos segédmunkatársa a lengyelországi útjai során folytatott ellenzéki tevékenységéért állásával volt kénytelen

³ ZAJTI (SZERK.), 2021.

fizetni. A történet mögött kiviláglik, hogy a méltán híres lengyel–magyar barátság nem csak az ellenzéki oldalon eredményezett gyümölcsöző kapcsolatokat, hiszen a magyar állambiztonság kérésére a lengyel kollégák minden esetben meglehetősen lelkiismeretes munkát végeztek, ha a magyar látogatók megfigyeléséről volt szó. A nemhivatalos magyar ellenzéki „delegációkat” nem egy esetben 9–20, de akár 30–40 lengyel belügyes kísérte lengyelországi látogatásaik során. Az elbeszélést színesíti számos, a lengyel állambiztonsági ügynökök által a magyar, illetve lengyel ellenzékéről készített felvétel, melyek a leírtakkal együtt tesznek tanúbizonyságot a totális állam háttorzongató miliójéről.

A magyar pártvezetés mindvégig alaposan, és meglehetősen félelemmel szemlélte a lengyelországi történéseket, és minden eszközzel arra törekedett, hogy a „lengyel fertőzést” minél távolabb tartsa az ország határaitól, foggal-körömmel védve a kialakult „kádári kompromisszumot”. Ahogy Budapest szempontjából egyre rosszabbra fordultak a lengyelországi események, a kezdeti kiegyensúlyozottabb tájékoztatás után (1981. május 6-án még maga Lech Wałęsa is szerepelhetett a magyar televízióban), az objektivitás köre is egyre inkább szűkülni kezdett. 1981 tavaszától kezdve a tudományos folyóiratokban, továbbá a televízióban és a rádióban is csökkenteni kellett a lengyel tematikájú értekezéseket, illetve műsorokat. A rendszer végtelen cinizmusát jelzi, hogy a hírzárlattal párhuzamosan a hétfői rádiókabaréban, vagy a *Ludas Matyi* című satirikus hetilapban megszaporodtak a lengyeleket lejárató, nyomorukon és szegénységükön élcelődő viccek: „*Mi a mindennapi betevő? – Lengyelországban utcai tüntetésekkel megtermelni kívánt élelmezési cikk*” vagy „*Mit kap a lengyel macska ebédre? Egérjegyet*”. (166.) 1981. decembere 13-án, a hadiállapot bevezetésének napján, Hajdú János nemes egyszerűséggel azzal köszöntötte *A hét* című politikai műsor nézőit, hogy „*végre egy jó hír*” érkezett Lengyelországból. (170.)

Ennél is visszatetszőbb és elkeseredettebb megnyilvánulása volt a pártvezetésnek az ellenzéki Szegényeket Támogató Alap (SZETA) huszonnégy hátrányos helyzetű lengyel gyermek nyári táborának minden lehetséges módon való akadályoztatása. A tábort minden magyar, illetve lengyel törvény betartásával szervezték meg Erőss Tamás és Kende János kékkúti nyaralójában, ahol egy este Cseh Tamás minikoncerttel lépett fel a lengyel „munkásgyermek” előtt. A rendőrség és a Kőjál nap nap utáni zaklatásai az apróbb táborozóknak is feltűntek, ugyanis, amikor a nyaralás a végéhez közeledett, a szervezők megkérték a gyerekeket, hogy összegezzék a pozitív, illetve negatív élményeiket; ekkor majdnem minden gyerek megemlítette a mindennapos rendőri zaklatásokat. (103.) A SZETA második gyermeknyaralattási kísérletét az állami szervek később már sikerrel akadályozták meg. Meglehet a hatalom képviselői tisztában voltak vele, hogy a magyar ellenzék lassan, de biztosan tanul a lengyel példából, ezzel egy időben azt is világosan látták, hogy a gazdasági és társadalmi különbségek miatt (jóléti politika, második gazdaság) a hazai ellenzék mozgástere jócskán korlátozottabb volt, mint a lengyeleké. A magyar értelmiségnek mindvégig megoldhatatlan dilemmája maradt, hogy a „relatív jólétben tartott” munkássághoz nem találta az utat.

Ugyan az 1981 decemberében kihirdetett hadiállapot következtében a Szolidaritás föld alá kényszerült, a szabadság szellemét ekkor már nem lehetett újra palackba zárni. Miután a restaurálódó hatalom Lengyelországot elzárta

a külvilágtól, meglehetősen kevés információ juthatott el Nyugat-Európába. A „két jó barát” azonban eme szorult helyzetben is megtalálta a megoldást, ugyanis a lengyelek a Budapest és Varsó között közlekedő Báthory-expressz mosdóiba felszerelt papírtartók belsejébe ragasztották a kis cetlikre felírt híreket, melyekkel a magyar aktivisták a nyugat-európai sajtó számára is valós tájékoztatást nyújthattak a Lengyelországban uralkodó állapotokról. Ezen anyagok alapján jelent meg 1982-ben az első hiteles átfogó anyag a lengyel eseményekről *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* címmel Demszky Gábor gondozásában.

Miközben a magyar ellenzék szeme előtt mindvégig példaként lebegett a lengyelek hetvenes-nyolcvanas években folytatott szabadságharcja, Mitrovits arról sem feledkezik meg beszámolni, hogy miképp járhattak példaként a lengyelek előtt az 1956 forró őszen történt budapesti események. Az összehasonlíthatatlanul szélesebb kiterjedésű lengyel szamizdatfolyóirat-hálózatban a magyar témák között egyértelműen a forradalommal kapcsolatos írások domináltak, és talán nem meglepő módon a magyar októberrel kapcsolatos események Lengyelországban sokkal szélesebb körben ismertek és publikáltak voltak, mint idehaza. Az ugyanakkor már meglepőbb, hogy a lengyel szamizdat irodalom képes volt önálló 1956-os feldolgozásokkal is jelentkezni, miközben a magyar ellenzék ilyenekkel sem próbálkozott. Tulajdonképpen a Szolidaritás stratégiája is az ’56-os példán alapult: megszervezni a munkásságot, de mindenáron elkerülni a nyílt konfrontációt, az utcai harcokat a szovjet csapatokkal. Mindezek után szinte magától értetődik, hogy a szocialista tábor első 1956-os emléktábláját Lengyelországban, a podowka lelnai templom falán avatták fel 1986-ban, a forradalom 30. évfordulóján.

A hadiállapot eközben ráébresztette a hazai ellenzékot, hogy az 1977 és 1981 között folytatott tevékenysége nem elegendő a megfelelő eredmények kicsikarásához. A Lengyelországban alkalmazott nyílt erőszak, majd az 1984-es amnesztia rádöbentette a magyar értelmiséget, hogy a Szovjetunió és a morálisan megbukott, gazdaságilag életképtelen közép-európai szatellitrezsimek összeomlása, a szabad választások és a többpártrendszer megvalósulása már nem csak a távoli jövő reménye, és ha nem is tudták a pontos dátumot, úgy vélték, hogy a változás elérhető közelségbe került. A lengyel-magyar múlt megünneplésének és a jövőbeni küzdelmek közös folytatása melletti hittétel ünnepélyes aktusa volt Waclaw Felczak professzor 70. születésnapja, akinek Kiss Gy. Csaba polonista, irodalomtörténész ötlete nyomán, a magyar értelmiség egy emlékkötetettel kedveskedett. (210.) A kiadványt minden sorában áthatotta a közép-európaiság, és az itt élő nemzetek sorközösségének gondolata, mely önmagában ellentétes volt a marxista történetírás internacionalista felfogásával.

A felpezsdült hazai ellenzék mellé hamarosan felsorakozott a fiatal egyetemisták dinamikus, koruknál fogva jóval radikálisabb csoportja, akik nemcsak, hogy nem kerülhették el a lengyelekkel való érintkezést, de egyenesen keresték is azt. Ez a fajta interakció a mai napig tetten érhető: Orbán Viktor 1987-ben megírt szakdolgozatának témáját a Szolidaritás mozgalom adta (*Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben [a lengyel példa]*). Orbán munkájában szamizdat iratokra is hivatkozott, azonban dolgozatát így is ötösré értékelték, ami Mitrovits véleménye szerint már önmagában a „magyarországi államszocialista rendszer bomlását

bizonyítja”. Waclaw Felczak budapesti vendégelőadásai során azt javasolta a Bibó István Szakkollégium hallgatóságának, hogy alakítsanak politikai pártot: „valószínűleg lecsuknak érte benneteket, de minden arra mutat, hogy nem fogtok sokáig ülni” – vélte. (228.) Szavai termékeny talajra hullottak.

Megállapítható, hogy Mitrovits Miklós könyve széleskörű betekintést nyújt a 80-as években kibontakozó lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok történetébe, és a számos esettanulmány-szerű személyes történet, visszaemlékezés és interjú elemzése és bemutatása nyomán nemcsak a két nemzet ellenzékének egymásra gyakorolt hatását ismerhetjük meg, de feltárulnak az olvasó előtt az egyén lehetőségei is a keleti blokk különböző jellegű totalitárius rendszereivel szembeni harc során. A könyv olvasása közben egy olyan közép-európai együttműködésnek lehetünk szemtanúi, mely méltán szolgálhat minden, a térségben élő nép számára illendő boldogulási formaként.

Kollár János Miklós

Felhasznált irodalom és rövidítések

MITROVITS

- 2010 MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.
- 2014 MITROVITS Miklós: *Lengyel–magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2014.

ZAJTI (SZERK.)

- 2021 ZAJTI Ferenc (szerk.): *Autóstoppal Lengyelországban*. Budapest, Nap Kiadó, 2021.

English abstracts

Balázs, István Miklós

Alternatives for Regime Change in Poland and Hungary

This article aims to find an explanation for the failure of the alternatives that arose in relation to the Polish and Hungarian regime changes that took place at the turn of the 1980s and 1990s. The article presents and discusses political and economic alternatives that were included in the criticism of the regime change formulated during negotiations at so-called round tables in both Poland and Hungary. Among the “third way” ideas reflecting on the economic transition, workers’ self-management was almost constantly present in some form in the ideas of the Polish opposition, while in Hungary it appeared only in an extremely marginalized way. At the same time, it is also important to discuss which alternatives were the *goals* of the regime change, and which were treated as necessary *tools* in the process.

Biró, Bence

An Excursion Through the Ethnic Periphery of Hungary: Identifying a Czech Village in the Banat Region and the Murder of a Teacher in Light of the Ethnic Question

In the original 1912 edition of Oszkár Jászi’s book, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (The Formation of National States and the Ethnic Question)* a footnote reports that the author left the next pages in the form of diary entries. This way, the episode provides an opportunity to identify the Czech village visited by the Hungarian politician and writer, even if the settlement is under a pseudonym in the text (Podebrad). The real name of the village is Rovensko (Ravenszka, later Almásróna in Krassó-Szörény County, Banat), today Ravensca in Romania. Around the turn of the nineteenth and twentieth centuries, Jászi visited the former border guard village, which was settled on a waterless ridge in the second half of the 1820s. Jászi was travelling with a friend, presumably one of the higher-ranking Hungarian officials of the Krassó-Szörény county administration, while the two of them were accompanied by the Dalbosec-based deputy district registrar of Romanian descent. Before the visit, in June 1899, a teacher was murdered in Rovensko. The death of the teacher, Géza Pelcsárszky, a Slovak from Árva County, provides an insight into the linguistic, ethnic, and economic relations of the village, however, the focus of the paper remains on the ethnic question and an understanding that can be extracted from the micro-history of the event, while the murder

represents a critical but not exclusive point of conflict. The paper also answers the question of where the border of Central Europe is drawn, and whether a Czech village in Banat was and/or is within that imagined border.

Erdős, András Patrik

Past Yugoslavia, Past Wars, and Insurgencies: The Situation of Albanian Ethnic Minorities in the Balkans

In 1913, Albania was created after the First Balkan War as a diaspora nation, however, only around half of the Albanian people were included in the new nation-state. This has created a century of tensions between Albania and her neighbors, existing to this day. The “old” status quo was significantly changed with the proclamation of an independent Kosovo in 2008. Thus, as of 2022, there are two majority Albanian countries on the Balkan peninsula. There are, however, still four neighboring countries with historically or numerically significant Albanian ethnic minorities. Those are North Macedonia, Greece, Serbia, and Montenegro, respectively. This paper, after a short introduction of the physical landscape and the Albanian people, describes the events significant for the Albanian minorities of the near past and today in the four above-mentioned states. Prospects for the future are rather different for these communities. In North Macedonia, Albanians make up around 25% of the population, and their political parties could easily tip the balance in Skopje politics. Their future ambition is likely to be constituent peoples of the small country, stoking Macedonian nationalist resentment. In Greece, many autochthonous Albanians were murdered and expelled in 1944–1945 in a series of persecutions called the “Cham Expulsion”. Greece refuses to even debate the historical issue, making it a very neuralgic point in Greco-Albanian relations. Today, most Albanians in Greece are first- and second-generation immigrants, unable to stand up for their own interests effectively. In Serbia, ethnic Albanians are effectively second-class citizens. Their Serbian addresses are being revoked, they are purged from voting lists, and they are often targets of fearmongering and smear campaigns in Serbian tabloids. In Montenegro, there have been many advantageous legal changes benefitting local Albanians, but they still have grievances – both historical and present – to warn the Montenegrins about. Because their numbers are relatively small, political bickering in the community leads to extreme fragmentation, which impedes their opportunities for representation.

Lajos, Máté

Putting the Independent Croatian State on the Map of Europe

The question of regional affiliation plays an important role in the national idea, especially in Central and Eastern Europe. This article deals with the self-definition of the Croatian nation from the perspective of the Ustasha – Croatian Revolutionary Organization. In the 1930s, the Ustashes committed terror acts and assassinations to separate Croatia from the Yugoslavian Kingdom. The radical wing of Croatian

émigrés also published books and papers, wherein they described their conceptions about the Croatian nation and the future Croatian state. Besides distinguishing between Croats and Serbs, these texts often focused on where the authors would place Croatia on the map of Europe. During the Second World War, the Ustasas came to power and led the Independent State of Croatia. In alliance with the Axis powers, new ideological elements were added to their publications, which continued to deal with political, cultural, and geographical affiliations.

Pintér, Bálint

The Appearance of Mass-Produced Building Ceramics in Europe: The Special Role of the Wagram Factory in Nineteenth-Century Architecture in Central Europe

The image of the cities in Central Europe is mostly determined by historicist building facades. Observing nineteenth-century secular and ecclesiastical buildings of cities around the Continent, such as Budapest, Vienna, Zagreb, Bratislava, or even Berlin, exceptionally similar solutions and, in numerous cases, completely identical motifs appear. These kinds of resemblances can be seen not only in the larger cities but also in the facade design of smaller rural towns. In addition to the high mobility of designers, industrialization played a crucial role in this phenomenon. As the serial production of architectural elements spread wider and wider, a new chapter opened in the tradition of building sculpture. In the 1840s, the Wagram factory introduced and spread the use of architectural terracotta in the Habsburg Monarchy. In the following decades, these products became dominant in the architecture of the Dual Monarchy. The leading architects of the time, among them Ludwig Förster, Theophil Hansen, or Miklós Ybl, often used terracotta, which they were able to skillfully integrate into their architectural concepts. At the same time, mass-produced building ceramics served second-line architects in the countryside to be able to cost-effectively create high-quality facades meeting the fashion of the age. Thanks to the popularity of the products, the plant soon outgrew the borders of the Monarchy, and the building ceramics were exported all over Europe. Although the Wagram factory had a significant impact on the facades of historicist buildings, art historical research has not paid much attention to it yet.

Wojciechowski, Patricia

The Impact of Power Changes and a Multi-Ethnic, Multi-Confessional Population on the Urban Landscape of Vilnius in the Nineteenth and Twentieth Centuries

Vilnius possesses a lively historical and cultural heritage. During its history, today's capital of the Republic of Lithuania was part of the Grand Duchy of Lithuania, flourished during the time of the Polish-Lithuanian Commonwealth, then belonged to the Russian Empire and later to the Second Polish Republic. For centuries, various ethnical and religious groups coexisted in Vilnius in a relatively peaceful way, and religious tolerance was extensive. The religious diversity enabled considerable pluralism in sacral architecture, while Vilnius used to be an important center of the

Eastern European Jewish community. The article addresses the question of how the multi-ethnic and multi-confessional past influenced the architecture and civic design of the city. Besides the different religious and ethnic groups, the continuous changes in the ruling power had a marginal impact on the cultural life, traditions, and urban structure. While the heart of Vilnius was mostly formed during the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian occupation and the Polish dominance between the two World Wars also modified the structure of the city. The article covers three periods: the era of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian period after the partition of the Polish-Lithuanian state, and the interwar years.

Szerzőink

Balázs István Miklós • balazs19istvan92@gmail.com

Történész, 2016-ban szerzett diplomát az ELTE BTK történelem mesterszakán. 2022-ben abszolvált az ELTE TDI Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztika Doktori Programján. 2022-től a Lengyel Kutatóintézet és Múzeum igazgatója.

Biró Bence • vincentiusbiro@gmail.com

Történész és idegenvezető, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság tagja, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Társadalom- és Életmódtörténeti Műhelyének doktorandusza. Disszertációját Thurzó György nádor politikai tevékenységéből és családi életéből írja, doktori kutatása koraiújkori politikai viszonyokra fókuszál; kutatási területe emellett a mindenkori magyar-szláv kapcsolatokra, nemzetiségi és kisebbségi életpályákra és az emlékezetpolitikára is kiterjed.

Erdős András Patrik • erdandrasp@gmail.com

Történész, nemzetközi kapcsolatok elemző, az ELTE TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjának hallgatója. Disszertációs témája az 1919-es Tanácsköztársaságot követő kommunistaperek vizsgálata. Történészként fő kutatási területe az 1918–1921 közötti forradalmi/átmeneti időszak Magyarországon; nemzetközi kapcsolatok elemzőként a Nyugat-Balkán országaival foglalkozik, különös tekintettel Albániára.

Lajos Máté • lajosmateelte@gmail.com

Történelem és horvát szakos tanulmányait az ELTE-n végezte, jelenleg az ELTE TDI Kelet-európai Történelem Doktori Programjának abszolvált hallgatója. Doktori kutatásában az Usztasa – Horvát Forradalmi Szervezettel foglalkozik.

Kollár János Miklós • janosmikloskollar@gmail.com

Mesterszakos diplomáját az ELTE BTK Közép-Európa Tanulmányok szakán szerezte, jelenleg az ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Programjának hallgatója. Az 1918 ősztől induló menekültválság történetét kutatja, különös tekintettel Debrecen és Hajdú vármegyére. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa.

Molnár Csongor • molnar.csongor@windowslive.com

Az ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Programjának doktorandusza.

Pintér Bálint • pinter.balint@indamail.hu

2016-ban végzett a PPKE BTK szabad bölcsészet alapszak művészettörténet specializációján. 2018-ban diplomát szerzett az ELTE BTK művészettörténet mesterképzés újkori művészet szakirányán. 2019-től az ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskola művészettörténet programjának hallgatója. Kutatási területe a sorozatgyártott épületkerámiák hatása a 19. századi építészeti gyakorlatra, különös figyelmet fordítva a wagrami terrakottagyár termékeire.

Tóth Kelemen • toth.kele@gmail.com

Az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusza. Egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte történelem, valamint kulturális örökség tanulmányok szakon. Kutatási érdeklődése a 19. századi Magyarország társadalom-, mentalitás- és kultúrtörténetére irányul.

Vas Máté • vasm4te@gmail.com

Az ELTE TDI doktorjelöltje, kutatási területe a középkori vallástörténet és a nemi szerepek. Disszertációjának témája a 14. századi maszkulinitás.

Wojciechowski Patrícia • patricia.patti12@gmail.com

A germanisztika alapszakot követően 2021-ben végzett az ELTE BTK Közép-Európa tanulmányok mesterképzésén. Kutatásai során a hatalmi változások, illetve a multietnikumú és multikonfeszziós lakosság Vilnius városképére gyakorolt hatásának alakulását vizsgálta.